1225,– Ft

„semmit se nevezzünk nagynak, a’ mi nints’ az emberek’ javára.”

„Minden betegséget orvos megenyhíthet,
de az orvos nem szenved.”

„A’ Nyelv, tsak nyelv ebben semmit nem találok
A’ gondolat, ’s elme az a’ mit tsudálok”

„Pfuj, pfuj, édes Uram Öcsém.”

„Szokása szerint mindent igér”

„már tizenhárom éves korában költői tehetsége
egészen elfogadható bizonyítékai láthattak napvilágot”

„Valóban szégyenlheti Nemzetünk, de leg-inkább Nagyaink,
hogy ez illy ditséretes igyekezeteket [...] nem tsak jutalom nélkül
hagyják, de elő se segítik.”

„Egyiptomban mohamedán voltam,
a nép érdekében itt katolikus leszek.”

„annyiba tartom az Indexeket a könyvekben,
mint az óra-mútató kezeket,
vagyis szíveket a’ tornyokon.”

„[...] mindenkinek, aki kér, szüksége van valamire:
tehát kisebb annál, mint nála az, akitől kér.”

„Osztán én inkább ideális, poetai világban élek [...].”

„’S azután nem mind hazugság vala a’ régi Énekekben is.”

„szerény munka ez, mely nem nyit teret a dicséretre,
s csupán hibáiban ad fogózót a szónak”

25 nka Nemzeti Kulturális Alap

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

ItK 2018 6

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2018/6

A tartalomból

Erasmus-recepció

Rimay János

Kazinczy Ferenc

Tudományos Gyűjtemény

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2018. CXXII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Kollár Zsuzsanna: Egy konfliktus természetrajza
Tulajdonjogi vita a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségében 707

Műhely
Kiss Farkas Gábor: A színjátszás dicsérete és Erasmus-kultusz Magyarországon az 1530-as években (Georg Reicherstorffer) 731
Tasi Réka: Usus, non lectio. Olvasásmódok mint szövegprodukciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán 745
Csörsz Rumen István: A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja 757
Muraközy Virág: „…a' kinél nagyobbat én a' históriákban nem ismerek" Kazinczy Napóleon-képe 768

Műelemzés
Jankovits László: A könnyező orvos. Rimay János Ilona-verse 785

Adattár
Gracza Lajos: Kiss József német nyelvű autográf önéletírása (1880) 803

Szemle
Czintos Emese: Példától az olvasmányig *(Maróthy Szilvia)* 809
Knapp Éva – Tüskés Gábor: Litterae Hungariae *(Németh S. Katalin)* 811
Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919 *(Szilágyi Márton)* 817
Babits Mihály összes versei, 1, 1890–1905 *(Szénási Zoltán)* 823

Krónika
Szabó G. Zoltán (1943–2018) *(Szörényi László)* 831

KOLLÁR ZSUZSANNA

Egy konfliktus természetrajza

Tulajdonjogi vita a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségében

A *Tudományos Gyűjtemény* olyan magyar nyelvű, havonta hét-nyolc ív terjedelemben megjelenő, negyedrét méretű sajtóorgánum volt 1817-től 1841-ig, amely alapjaiban tért el minden korábbi magyarországi folyóirattól.

Az egyik legnagyobb különbség a *Gyűjtemény* és a többi, azt megelőző magyar nyelvű lap között, hogy a folyóiratban szerzők és szerkesztők kollegiális együttműködése alakította ki a lapszámok tartalmát. Nem egy vagy két személy egyéni elképzelése érvényesült tehát, mint például Döbrentei Gábor *Erdélyi Muzéum*a vagy más ezt megelőző produktum esetében.[1] Mindez önmagában is nagy eltérést jelentene. A *Gyűjtemény* működésének első évében azonban kialakult egy rejtélyes konfliktus a lapot kiadó Trattner János Tamás és Fejér György főszerkesztő között. Tanulmányom e vita minden eddiginél részletesebb ismertetését és a levonható tanulságok értékelését tűzte ki célul.

A rendelkezésre álló adatok és az elmúlt évtizedek sajtótörténeti feldolgozásai azt sugallják, hogy a kétszáz éve kialakult összetűzést lényegében az ifjú nyomdász viselkedése váltotta ki. Trattner a tisztázatlan tulajdonviszonyokat és bizonytalan hatásköröket kihasználva, feltehetően anyagi megfontolásból próbálta megszerezni a periodika kizárólagos tulajdonjogát. Beleavatkozott a szerkesztőség munkájába, majd később, az első évfolyam novemberi számában és az azzal együtt kipostázott felhívásban – a szerkesztőség tudta nélkül – magát a lap birtokosának nevezte. Emiatt Fejér György november 9-én a szerkesztői ülésen nyíltan szembeszállt vele.[2] Trattner ellen több vád is volt: a lap alapításakor a tudósokat kijátszva, a saját nevére kérvényezte az engedélyt, később pedig a szerzők megkérdezése nélkül fogadott fel új szerkesztőt, mire a Fejért támogató szerzők a Helytartótanácshoz írt folyamodványukban panaszt tettek a nyomdász ellen, és követelték az alapító tudósok szerkesztésre vonatkozó jogának elismerését. A kormányszerv a tudós csoportot támogatta Trattnerrel szemben, és kötelezte a feleket a vita rendezésekor, hogy szerződésben külön rögzítsék a kiadó és a szerzők feladatait és kötelességeit. A pesti tudósok a Helytartótanács határozatát társaságalapításra vonatkozó engedélyként értelmezték, s a lap tulajdonjogi viszonyainak rendezése érdekében megalapították a Tudományos Gyűjtemény Intézete nevű

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje.

1 Kókay György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 158.

2 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1817. november 11. in Kazinczy Ferenc *Levelezése,* kiad. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő és mások, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: MTA et al., 1890–2013; a továbbiakban KazLev.) XV. 348.

tudós társaságot, amelynek egyedüli célja a folyóirat szerkesztése volt. Tevékenysége 1819-ig nyomon követhető az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt szerkesztőségi iratokban, de a későbbi, egyre ritkuló ülésekről is vannak források. A jelzetekkel Czifra Mariann ismertetett meg 2012-ben, monográfiájában ő is hivatkozza azokat.[3] Úgy vélem, a vitának hatalmas jelentősége van. Egyik eredménye a létrejött és máig alulreprezentált szerkesztőség (a későbbiekben rövidítve: Intézet), amelynek működése ugyan pár évvel az alapítást követően teljesen abbamaradt, a kéziratos alap- és működési szabályzata alapján azonban a későbbi Magyar Tudós Társaság egyik megkerülhetetlen intézménytörténeti előzményének tekinthető.

A vita természetét és lefolyását szemlélve úgy tűnik, hogy az eseményeket bizonyos jelenségek együttes hatása befolyásolta. Az átalakuló sajtópiacon az 1810-es években nyílt először lehetőség nyereséges magyar nyelvű periodika előállítására. Ez később magával hozta a nyomdatechnikai fejlődést, a piac és a piaci feltételek megváltozását, a szellemi tulajdon felértékelődését, valamint a folyóiratok szerkesztőségein belüli pozíciók differenciálódását. Másrészt a fiatal Trattner János Tamás tulajdonjog tekintetében még a 18. századi kiadói paradigma szerint viselkedett mind a konfliktusban, mind pedig egyéb kiadványok szerkesztésekor. Ezzel ellentétben a szerkesztőség tagjai úgy gondolták, hogy Trattner nem felettük állt, hanem kizárólag a lap nyomdai igazgatásáért volt felelős. A konfliktus sajátos vonása, hogy a felek eltérő módon értelmezték a kiadó hatáskörét.

Az események meglepő fordulatot vettek, amikor az uralkodó közbelépését is jelképezve a Helytartótanács a magyar sajtó történetében először állt a szellemi tőkét képviselő tudósok mellé, és a feleknek viszonylag tág teret hagyva abba az irányba terelte a konfliktust, hogy a szerzők és a kiadó önállóan egyezzen meg a részleteket illetően. A kormányszerv döntésének okát ma már csak találgatni lehet: elképzelhető, hogy a szerkesztők meggyőző érvelésükkel értek célt. Az is lehet, hogy a kiterjedt kapcsolati hálójuk segítségével intézték el, hogy a sajtóprivilégiummal rendelkező nyomdász, aki a lap indítását hivatalosan egyedül kérvényezte, a lap szerkesztésével kapcsolatban csak komoly megszorítások mellett tehessen javaslatokat. Vagy épp ellenkezőleg: talán mindkét fél felismerte, hogy a folyóirat csak úgy maradhat sikeres, ha Trattner beleegyezik jogkörének csorbításába. A megegyezés feltételei mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a nyomdász akkora anyagi haszonra tett szert, amely mellett megérte elfogadni ezt a csökkentett hatalmi státuszt. A számos sajtótörténeti jelenséget érintő konfliktus szétszálazására két, eddig tisztázatlan kérdés mentén teszek kísérletet: kik alapították és kik finanszírozták a *Tudományos Gyűjtemény*t.

3 A periodika történetének főbb primer forrásai: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fol. Hung. 3., Fol. Hung 4., Fol. Hung., 1100., Quart. Hung. 12. Lásd Czifra Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában,* Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 280–281.

A felhasznált forrásokról

Az események feltárásához elsősorban a primer forrásokra támaszkodhatunk, mert a *Gyűjtemény* történetével foglalkozó irodalom nagyobb része csak a már nyomtatásban is megjelent szövegekből, levelezésekből építkezett, amelyek több félreértést is figyelmen kívül hagytak. Így a folyóiratra vonatkozó, sajtótörténeti szempontú elemzések használata inkább a lehetséges értelmezések felsorakoztatása volna.[4] Ez alól kivételt képez Czifra Mariann monográfiájának Márton Istvánról szóló fejezete, amely a konfliktust egy teljesen más szögből engedi felmérni.[5] Észrevételei jelen tanulmány megállapításaival kiegészítik egymást, de még így is számos mozzanatot magyarázat nélkül kell hagynom.

A vizsgálat elvégzéséhez több, különböző forrástípus állt rendelkezésre: szerkesztőségi iratok, helytartótanácsi beadványok, határozatok, levelezések és persze maga a folyóirat. A *Tudományos Gyűjtemény* fent említett szerkesztőségi iratai közül a témát illetően azok bírnak jelentőséggel, amelyek az 1816–1819 közötti időszakban keletkezett dokumentumokat tartalmazzák, tehát a Fol. Hung. 4. jelzetű iratanyag. A szerkesztőségi iratcsomó Jankovich Miklós hagyatékában maradt fenn, és a Nemzeti Múzeumból került át az OSZK Kézirattárába. Ennek kontrollforrása a Helytartótanácsi Levéltárban található, a *Tudományos Gyűjtemény* tulajdonjogának tárgyában íródott dokumentumcsoport.[6] Szintén felhasználandó a Kazinczy-levelezés 14–16. kötetében és a 24. pótkötetben lévő levelek azon része, amelyek hírt adnak a lap megszervezéséről és a konfliktusról, így az egykorú privát vélemények, kommentárok mellett a vita néhány szóban elhangzott részére vonatkozóan is vannak adataink. Jelentősen árnyalják a történteket a folyóiratban lévő előfizetési felhívások, az előfizetők névsora és az olyan megjegyzések, amelyekben Trattner János Tamás vagy a tudósok megszólítják az olvasókat.[7]

A Fol. Hung. 4. olyan forrás, amely nemcsak a konfliktusról, hanem az Intézet geneziséről is tanúskodik. Ez egy kettedrét méretű, összesen hetvenhárom számozott fólióból

4 *A magyar sajtó története*, szerk. Buzinkay Géza és Kókay György (Budapest: Magyar Újságírók Országos Szövetsége–Bálint György Újságíró-iskola, 1999); T. Erdélyi Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998); Mader Béla, *A* Tudományos Gyűjtemény *története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején* (Szeged: Bibliotheca Universitatis de Attila József 1976); Fenyő István, *Magyarság és emberi egyetemesség* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979); Waldapfel József, *Ötven év Pest-Buda irodalmi életéből* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1935), 227–258. Waldapfel ismerte a primer forrásokat, de nem hivatkozta őket, és abban bármilyen kijelentést is olvasott – függetlenül a kijelentés írójának a konfliktusban betöltött szerepétől – azt tényként építette be irodalomtörténetébe.

5 Czifra, *Kazinczy Ferenc…*, 111–140.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL), Helytartótanácsi levéltár, C60 (Departamentum Revisionis Librorum) 1817. Fons. 8a, pos. 6. 17–27f.

7 A teljesség igénye nélkül, a legfontosabbak: „Előszó", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 1. sz. (1817): 3–12; Putz Antal, „A' Tudósok és Tudományok becséről", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 5. sz. (1817): 35–44; Fejér György, A' Tudományos Gyűjtemény III. kötetének visgáltatásából", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 8. sz. (1817): 118–129; Trattner János Tamás, „A' *Tudományos Gyűjtemény*re előfizetési jelentés", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 11. sz. (1817): 133; A' Szerzők 's a' Kiadó, „Elő Szó", *Tudományos Gyűjtemény* 3, 1. sz. (1819): 1–16; Mokry Benjámin, „Némelly gondolatok és elmélkedések a' Tudósokról közönségesen", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 12. sz. (1818): 301–368.

álló irat, több kéz írása, harminc különböző, nagyjából időrendben lévő dokumentumot tartalmaz. Az a bizonyos nyomtatott *Meghívó levél* az első, amit a vitában *nunciumként* emlegettek, s amit Trattner aláírásával küldtek ki azoknak a tudós íróknak, akiket az alapítók érdemesnek tartottak az együtt munkálkodásra.[8] Az iratcsomóba ezt követően be van kötve hét darab latin nyelvű levél, ez a Helytartótanáccsal a konfliktus tárgyában történt levelezés. Vegyesen eredetiek és másolatok, és köztük van a felek között kötött egyezség latin piszkozata, valamint Fejér György Helytartótanácshoz írott levelének másolata.[9] Ezt követi a konfliktus rendezése végett létrejött magyar nyelvű, nyolc pecséttel ellátott, tizenegy pontos szerződés, amelynek neve *Kötelezés*.[10] Ezután a szerződés kialakulásának dokumentuma áll, amelyben még félkész formába öntve találhatók az egyezség pontjai *Egyezés pontomai* címmel,[11] majd nyolc fólión át *Egyezés pontjai* néven a rögzített szerződés szabályai. Itt már egy működési szabályzat bontakozik ki, amelyben a konfliktus korábbi szegmensei mentén haladva tizennégy pontban határozódnak meg újabb szabályok. A hosszában kettéhajtott, a helytartótanácsi ügyiratokhoz hasonló elrendezésű kézirat a következő címet viseli a huszonharmadik fólió versóján: *Horváth István Úr Javallata a' Nyomtató, és Kiadó Trattner Jánossal kötendő egyezés iránt.*[12] Majd jön 1818. február 23-ai datálással *A' Tudományos Gyűjtemény Intézetének el-Rendeltetésre Feljegyzett Észrevételek*[13] nevű kétfóliós ülési jegyzőkönyv, amely az egyik legérdekesebb az összes közül, mert több kéz írása, és ebből szálazható szét leginkább, hogy ki pontosan milyen javaslatokat tett a később létrejött Intézet működési formájára. Ebből egy lap Jankovich Miklós autográf kézírása, egy lapnyi szöveg az ifjú gróf Teleki Józsefé, ezt követi Schedius háromsoros bejegyzése, majd több mint egy lapon át Trattner János Tamás javaslatai találhatók, és két egykorú, mára megrongálódott piros pecsét, amelyeket még nem sikerült azonosítani. Ezután újabb szerkesztőségi üléseken készült iratok következnek. *Az Egyesületnek Elrendeltetése* 1818. január 10-ére datált másfél oldalt kitevő szabályzatkezdeménye,[14] amelynek első pontja így hangzik: „Az Egyesűlet azon tagokból áll, kik a' Kötelezést aláírták."[15] Ebből a dokumentumból tudható, hogy az Intézet elnöke ekkor Jankovich Miklós volt, két helyettes „tanácsosa" pedig Schedius Lajos és Pethe Ferenc, és hogy Teleki József, későbbi intézeti (és majdani akadémiai) elnök valamikor január tizedike után vonódott be aktívabban az alapítás és a szerkesztés munkálataiba.[16] Aztán következik nyolc fólión át *A Tudományos Gyűjte-*

8 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 1r–v.

9 A Fol. Hung. 4-ben található latin források magyar fordításáért és jegyzeteléséért köszönettel tartozom Szabó Ádámnak.

10 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 16r–17r.

11 Uo., 18r.

12 Uo., 20r–23v.

13 Uo., 24r–25v.

14 Uo., 26r–26v.

15 Uo., 26r.

16 Uo., 26v. Pethe Ferenc a 1818. február 28-ai ülésre már csak egy levelet küldött, amelyben a jegyzőkönyv tanúsága szerint azt írta, „[…] az üléseken ezen túl részt venni szorgos dolgai által gátoltatik." Pethe tanácsosi pozícióját Teleki József kapja meg ugyanezen az ülésen. Fol. Hung. 4. 51v.

mény Intézetének elrendeléséről jelentés,[17] amely az Intézet működési szabályzatának első ránk maradt változata, és amely összesen négy teljes és egy csonka kéziratos variánsban maradt fenn,[18] sőt a szerkesztés alapelveire vonatkozó részletek nyomtatásban is megjelentek a lapban 1819 januárjában.[19] Eme négy teljes variáns sem egyezik meg egészen: a szerzők négy-öt ponton módosítottak rajtuk az idő előrehaladtával. A Fol. Hung. 4-ben ezután található egy meg nem valósult zsebkönyv kiadásának tervezete,[20] amely a későbbi, 1821-ben induló melléklap, a *Szép-Literatúrai Ajándék* előzménye, valamint a már megalakult Intézet ülési jegyzőkönyvei és iktatókönyve.[21] A források egymásból formálódó variációi arra engednek következtetni, hogy az Intézet megalakulása nem eseményként, hanem inkább folyamatként gondolható el, amely nem egy, a kezdetektől fogva fenntartott explicit cél volt, hanem szükségszerűen következett a konfliktus megoldásából. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a szerkesztőség az intézményi szintű szerveződés és a csoportindentitás kialakulásának sajátos keveredéséből jött létre. Annak a ténye pedig, hogy ezeket a dokumentumokat Jankovich így egybekötve őrizte meg, azt mutatja, hogy a szerkesztőségi munkát az uralkodó által szentesítettnek és a hatóságok részéről elismertnek tartották. A lap okán egyesült tudós közösség az első olyan független, jóváhagyott magyarországi tudományos szerveződés az Akadémia előtt, amelynek nincs egyházi, iskolai vagy külföldi intézményi kötődése. Elsősorban a tagok szakmai illetékességére hivatkozva formált jogot arra, hogy egy nagyobb tudós közösség munkáiról véleményt formáljon, és ezen vélemények alapján döntsön arról, hogy egy adott munka kellő szakértelemről tesz-e tanúbizonyságot, illetve hogy megérdemli-e a nyilvánosság figyelmét. A periodika nagy olvasótábora arra enged következtetni, hogy az első néhány évben a tudományokkal foglalkozók és az érdeklődők is elfogadták a *Tudományos Gyűjtemény* pozícióját és célkitűzéseit. Az országos terjesztésű lapra előfizetők számára ablak nyílhatott a magyarországi és a külföldi tudományos élet állapotára is.

Mivel a folyóiratról még nem született monográfia, a felsorolt kéziratok nyomtatásban nem jelentek meg, sőt a *Tudományos Gyűjtemény* történetét érintő sajtótörténeti- és korszakmonográfiák sem mind elemzik behatóbban, vagy nem is hivatkozzák (Mader Béla), így e hiányosság pótlása szükségszerűnek tűnik. Buzinkay Géza legutoljára kiadott sajtótörténeti kiadványában Kókay korábbi monográfiájára alapozva közöl olyan adatokat, amelyek a forrás ismeretére utalnak, de kötetének nem célja ezt a dokumentumot részletezni és szervesen beépíteni az irodalomtörténeti hagyományba.[22] Mindezek ellenére a kéziratban maradt szerkesztőségi-intézeti anyag nemcsak sajtótörténeti jelentőségű, hanem a lap mögé alapított társaság, a Tudományos Gyűjtemény Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia közötti intézménytörténeti kapcsolat

17 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 28r–35v.

18 Három a tárgyalt jelzet alatt, kettő pedig a Fol. Hung. 1100-ban: 7r–14v.

19 „Elő Szó", *Tudományos Gyűjtemény* 3, 1. sz. (1819): 1–16.

20 *Javallat egy kiadandó zsebkönyv iránt teendő Tudósításról,* OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 44r–46r.

21 Uo., 47r–73v.

22 Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 63–67.

szempontjából is fontos, tekintve, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* egyik célja a magyarországi akadémiai tudományosság előkészítése és demonstrálása volt.[23]

Kinek az ötlete volt a Gyűjtemény?

Az ötletgazdák és alapítók felderítése azért is nehézkes, mert a tudósok sem akkoriban, sem később nem közöltek nyilvános fórumokon konkrét neveket. Ez egyrészt hangsúlyozza a vállalkozás közösségi jellegét, amelyben a „Republica Litteraria", a „Budai és Pesti Társok gyülekezete" vagy „a' Tudományos Gyűjtemény szerzői Egyesülete" egyazon zászló alatt csoportosuló, egységet mutató, egymás között bizonyos fajta egyenlőségre törekvő személyek összességét, „a' Tudósok Rendjébe" való tömörülését jelképezi.[24] E megnevezések mind megtalálhatók a kéziratos forrásokban, amelyeket olvasva világossá válik, hogy a fiatal Trattner János Tamás nem tudósként tartozott bele ebbe a csoportba, és épp emiatt nem vették tőle jó néven sem a szerkesztők munkájába, sem más, szépirodalmi kiadványok szerkesztésébe való beleszólást.

A 18. század végéig a sajtótermékek esetében azonban a nyomdász-kiadó mint lapkiadási engedéllyel egyedül rendelkező személy pozíciója szerint a főszerkesztő felett állt. A szerkesztők többnyire a kiadótól kapott alacsony bérért vagy ingyen végezték el a munkát. Hogy csak egyetlen példát említsek: Kókay György a *Magyar Hírmondó* alapítása kapcsán írta, hogy Pozsonyban Patzkó Ferenc nagyon csekély fizetségért alkalmazta Rát Mátyást, aki a lap egyedüli szerkesztője volt. Patzkó azonban csak a kiadás anyagi feltételeiért volt felelős, de „az újság szellemi részének munkájába nem folyt be".[25] Az ilyen típusú kiadói viselkedés, azaz a szerkesztőnek nyújtott szabadság az alacsony bérrel szemben egyfajta kompenzációként is felfogható. A sajtóban működő privilégiumrendszer értelmében csak az uralkodótól származó privilégiummal rendelkező nyomdák nyomtathattak bizonyos típusú kiadványokat, a korabeli piacot úgymond verseny nélkül felosztva maguk között. A 18. században történt egy minimális változás, amikor 1782 májusában II. József eltörölte a kötelező sajtóprivilégiumot, ám ez a törvény valójában még József uralkodása alatt is csak Bécsben érvényesült.[26] Ezt követően I. Ferenc 1795. február 22-én iktatott törvénybe privilégiumokkal kapcsolatos utasítást, amely gyakorlatilag a József előtti szabályokat állította vissza, s így a folyóiratok kiadása újból engedélyhez lett kötve.[27] Az írott művek, könyvek szellemi termékként cenzori jóváha-

23 Erről korábban itt írtam: Kollár Zsuzsanna, „Mintaadó szervezeti formák a Magyar Tudós Társaság működési rendjében", in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai,* szerk. Bíró Annamária és Egyed Emese, 279–298 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018) . A lap céljáról és önértelmezéséről a szerzők cikkét lásd A' Szerzők 's a' Kiadó, „Elő Szó", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 1. sz. (1819): 4.

24 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. A megnevezések lelőhelye sorrendben: 3r–4r, 10r, 36r–43v.

25 Kókay György, *A magyar hírlap- és folyóirodalom kezdetei (1780–1795),* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 93.

26 Buzinkay, *A magyar sajtó…*, 54–57.

27 Vö. Kultsár 1808-ban vívott küzdelmét a *Hazai 's Külföldi Tudósítások*ért, és a külhoni hírekre vonatkozó engedélyért a vármegyék összefogását. Kerényi Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1770–1867)* (Budapest: Pest megye monográfia alapítvány, 2002), 56–57.

gyás ellenében jelenhettek meg, ám a folyóiratok esetében a kiadás jogáért ugyanúgy folyamodni kellett. Ilyen lapengedélyt azonban nemcsak nyomdászok kaphattak, ezért tisztázásra szorul, hogy miért Trattner nyújtotta be a kérelmet. Nem kizárható T. Erdélyi Ilona korábbi feltevése, hogy azért, mert neve jól csengett a bécsi udvarban Trattner Mátyás kiadói politikája miatt, s ezért könnyebben nyerhetett engedélyt a lap nyomtatására, ugyanakkor a konfliktusban a vele szemben megfogalmazott vádak (Fejér György állítása) szerint úgy kezdett intézkedni a saját nevében a Helytartótanácsnál, hogy az ötletgazdákkal sem egyeztetett. A tudósok ugyanis úgy fogalmaztak panaszos levelükben, hogy a nyomdász a lapengedély kérelmezésével nem saját ügyében járt el.

Nehezíti az történetszálak kibogozását, hogy a *Gyűjtemény* ötlete valószínűsíthetően Kisszántói Pethe Ferenctől ered, aki már korábban kapott engedélyt hasonló lapra, végül azonban ilyen jellegű folyóiratot nem jelentetett meg.[28] A *Nemzeti Gazda* főszerkesztője az 1814–1816-os évek alatt folyamatosan levelezett a Helytartótanáccsal, hogy gazdasági lapjának a tanácstagok közt is támogatókat és terjesztőket szerezzen.[29] Képességeit és kapacitását minden bizonnyal meghaladta volna egy ilyen nagyszabású vállalkozás, de a szándék valóban eredhetett tőle. Ettől függetlenül lehetséges, hogy – amint azt Fejér György írta – Pethét ő maga győzte meg arról, hogy a lap legyen több személy közös vállalkozása, hogy a vele járó terhek is csökkenjenek. Egy másik érdekesség, amely az alapítás körülményeit árnyalja, hogy közel egy időben indult el két további, a Habsburg Birodalmon belül működő tudományos-ismeretterjesztő újság, a *Bibliotheca Italiana* (1816–1840), és az *Erneuerte Vaterländische Blätter* (1808–1814) című, kéthetenként megjelenő lap. Ezért korábban T. Erdélyi Ilona felvetette, hogy e két lap engedélyeztetése összefügghetett a pesti engedély elnyerésével, ám ez a feltételezés azonban máig nem nyert bizonyosságot.[30] Sejtését hiteles cáfolat vagy megerősítés híján csupán említeni lehet. Waldapfel is hangsúlyozta az alapítás homályos hátterét, de a források segítségével mégis felállított egy lehetséges történetverziót:

> Nem világos az időrend és az okozati rend Trattner kérdezősködése és Fejér György újabb kezdeménye közt. Fejérék nyilatkozataiból az derül ki, hogy Trattner lakomáján – úgy látszik Argauer Máté budai káplán, Czinke, Folnesics, Forgó György, Horvát, Kultsár és Moldoványi János jelenlétében – Fejér javasolta, hogy az írók alapítsanak egyetemes magyar tudományos folyóiratot.[31]

28 Waldapfel, *Ötven év…*, 227. Ezt a Fol. Hung. 4. 12. fólió rectóján az *Argumentá*ban is olvashatjuk.

29 Lásd Pethe 1816. április 8-ai levelét: „Ha egy kisebb Vármegyébe csak 5-6 Exemplárt, a' nagyobbakba 10-15-öt vitetnének is, annyira elsegítődném, hogy az arra vejendő költségen, többé törődnöm nem kellene, 's e' szerént, annál tisztább elmével dolgozhatnám ki azokat a' gazdasági tárgyakat, a' mellyeket 30 esztendő ólta nagy szorgalmatossággal és nagy gazdaságok mellett tapasztaltam és tanúltam." MNL, Helytartótanácsi levéltár, C84, 1816, fons 9, pos. 81. További jelzetek ugyanitt: C67 1815. fons 8. pos 31. és C84 1816. fons 9 pos. 7.

30 T. Erdélyi, *Politikai restauráció…*, 52–62.

31 Waldapfel, *Ötven év…*, 227. Waldapfel a „nyilatkozataik" alatt a Fol. Hung. 4-ben található 1817. dec. 5-i datálású Fejér által írt levél tartalmát érti, a felsorolt nevek ugyanis csak ott fordulnak elő. Argauer és Moldoványi nevével máshol nem találkozunk, ők az alapítás szem- és fültanúi lehettek, de később nem ismerték el őket intézeti tagnak és alapítóknak, noha Moldoványi többször is publikált a lapban. OSZK Kt,

Ezt a névsort Waldapfel bizonyosan a fent említett forrásokból ismerte. Hogy Schedius Lajos nevét Fejér miért hagyja ki e latin levélből, nem tudható. Pethe Ferenc, Fejér György, Vitkovics Mihály, Forgó György és Kultsár István azonban alapítókként szerepelnek a Helytartótanácshoz írt panaszlevélben.

Az események sorrendje véleményem szerint a következő lehetett. Az ötletgazdák – nem tudni, pontosan kik – valamikor 1816 nyarán megegyeztek a nyomdász Trattnerrel, hogy kérvényezzen lapengedélyt. A Helytartótanácsi Levéltár mutatókönyvei és az üggyel kapcsolatos fennmaradt iratai alapján tudható, hogy 1816. október 3-án érkezett be Trattner kérelme a Helytartótanácshoz, amelyet október 8-án „kedvező véleménnyel terjesztettek fel az udvarhoz" – írta Waldapfel. Csakugyan így történhetett: a levéltárban megtalálható a Helytartótanács felterjesztése, s ezen az egyetlen megmaradt fólión számos későbbi dátum és aláírás szerepel, köztük a legutolsó, József nádor december 13-ára datált szignója.[32] Elképzelhető, hogy Waldapfel még látta Trattner jelenleg lappangó kérelmét, és akár a rá adott választ is. Sajnos e két dokumentum hiányzik a helytartótanácsi levéltárból. Így tehát azt, hogy Trattner meg is kapta az engedélyt 1816 decemberében, s hogy azt január 7-én kézbesítették, már csak Waldapfel interpretációjából ismerjük – és a folyóirat indulásából következtetjük.

A lap 1817 januárjában megjelent első számában található tizenegy oldalas előszóban kapunk választ a sajtótermék kiadásának kezdeti céljáról, amely a magyar nyelvű tudományos élet működésbe lendítése volt. A szerkesztők rövid terjedelmű „elmebéli termesztmények" küldésére hívják fel a tudósok figyelmét, továbbá megemlítik, hogy Trattner „önnön költségén" nyomtatja a lapot. Fontos különbség minden korábbi laphoz képest, hogy a kiadó honoráriumot is fizetett a publikációkért. Mai szóval élve jogdíjat folyósított a szerzőknek a szellemi tulajdonaik kiadása után, s mint azt később látni fogjuk, a konfliktus rendezésekor megegyezés szerint az összes, saját költségéből származó haszon vagy épp veszteség őt illeti majd. Ám ez utóbbitól jó ideig nem kellett tartani, mert az előfizetők száma gyakorlatilag a többszöröse lett a vártnak, s már 1817-ben meghaladta a nyolcszáz főt.[33] A konfliktus során nem is vonta kétségbe senki, hogy a haszon egyedül a kiadót illeti. A vita egyedül a szerkesztésbe való önkényes beavatkozás kérdése körül forgott, s azért alakulhatott ki, mert a lap kiadására hivatalosan Trattner kapott engedélyt, és ennek jogán hatalmat próbált gyakorolni a szerkesztőség felett. Hogy magát a *Tudományos Gyűjtemény* birtokosának titulálta, azért volt problematikus, mert a szerkesztők ezt úgy értelmezték, mint a szerkesztői munka kontroll alá vonásának hivatalossá tételét.

Fol. Hung. 4, 14v. Waldapfel irodalomtörténészi tevékenysége idején a latin nyelvtudás annyira esszenciális volt, hogy a kutató sem a latin szöveghelyek fordításával, sem a forrás megjelölésével nem vesződött.

32 MNL, Helytartótanácsi levéltár, C60 (Departamentum Revisionis Librorum), 1816. fons 20. pos 2. ügyiratszám: 30112. A pos. 1. a mutatókönyv tanúsága alapján október 3-ai datálású volt, jelenleg azonban lappang.

33 A gyors, nem várt emelkedést Trattner a novemberi számban is jelzi, a borítékba rejtett *Jelentés*ben még pályázatot is hirdet 1818-ra, amelyben 200 forint jutalmat ígér az 1818-as év legjobb értekezéséért. A kihirdetést 1819 tavaszára ígérte, de ez végül elmaradt. Lásd Helytartótanácsi levéltár, C 60 1817. fons 8a, pos. 6. 20r. Fejérék is írják latin nyelvű panaszlevelükben, továbbá az 1817-es év decemberi számában az előfizetők teljes listája megjelent, melyen több, mint nyolcszáz név szerepel. Vö. Buzinkay, *A magyar sajtó…*, 63.

Áttérve az alapítók kérdésére, ők Trattner által, a fentebb említett meghívó levél (nuncium) szétküldésével kértek fel más tudósokat a csatlakozásra. Akik így lettek felkérve, azokat talán kizárhatjuk az ötletgazdák köréből, persze lehet, hogy formaságból azokat is értesítették írásban, akik az ötletgazdák között voltak. Kazinczytól Szentgyörgyi József érdeklődött az alapítók nevei iránt (mindkettőjüket felkérték), de Kazinczy nem tudott a kérdésre választ adni:

> Ki írja a' Tudom. Gyűjteményt, vagy inkább ki a' Redactora, nem tudom. Úgy hiszem eggy kis Areopagus álla öszve Pesten, mellynek Prof. Fejér és Kulcsár bizonyosan tagja lett. Trattner engem is megszóllíta, 's küldöttem is valamit.[34]

Ebből a kis idézetből is látszik: abból, hogy Trattner kommunikál a szerzőkkel, még nem következik Kazinczy számára, hogy ő készíti a lapot, vagy hogy akár a szerkesztésben részt venne. A konfliktus rendezésekor kulcsfontosságú volt, hogy Trattner János Tamás elismerte a meghívó levélben, hogy a lap létrehozására nem ő, hanem a tudósok szánták el magukat. Nem emlegeti magát a tudósokkal egy halmazba tartozónak. Némi tűnődésre ad okot, hogy a meghívó levél Jankovich hagyatékában maradt fenn a neki címzett borítékkal együtt, ám őt később nemcsak alapító tagként tartották számon, de még intézeti elnöknek is megválasztották. Pedig vélhetően számára szintén ezzel a levéllel kezdődött a *Gyűjtemény*ben való munka, a lap ezt megelőző időszakáról éppen ezért nincs adat a szerkesztőségi kéziratok között. Ezért lehetséges az, hogy a Helytartótanácshoz intézett engedély iránti kérelemről még másolattal sem rendelkezünk. Jankovich példája mutatja, hogy akik kitalálták a *Tudományos Gyűjtemény*t, hamarabb keresték meg Trattnert az ötlettel, mint azokat, akik később alapítóknak és tulajdonosnak vallották magukat a konfliktus során a Helytartótanács előtt. Ez a tény mindenképpen elgondolkodtató, hiszen arra enged következtetni, hogy az alapítók és a folyóirat ötletgazdái nem két külön halmaznak tekinthető.[35]

A bonyodalomról

A konfliktus – a korábbi irodalomtörténeti narratívák szerint – akkor kezdett kibontakozni, amikor Trattner anyagi megfontolásból a szerkesztők akarata ellenére megpróbálta a sok előfizetőt gyűjtő Peretsényi Nagy László mások által fércműnek tekintett munkáit honoráriumként belecsempészni a folyóiratba.[36] A nyomdász nemcsak tetteivel éreztette, hogy magát a főszerkesztő felett állónak érzi, hanem ezt kommunikálta az

34 Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek 1816. október 31., in KazLev., XIV. 3310., 399. A Kazinczynak küldött meghívó levél is fennmaradt az MTA Kézirattárában. Jelzete: MTA Kt. Tört. 2r. 22/b. A jelzetet Czifra Mariann hozta tudomásomra.

35 Akik alapítókként aláírták a konfliktus végén a megállapodást: Jankovich Miklós, Schedius Lajos, Kisszántói Pethe Ferenc, Fejér György, Kultsár István, Forgó György, valamint Trattner János Tamás. MNL Helytartótanácsi Levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) 1817 fons. 8a, pos. 6. 25r.

36 Fejér György Kazinczy Ferencnek, 1817. november 12-én, in KazLev. XV. 3506. lev., 352–353.

olvasóközönség irányába is. A novemberi számban egy rövid előfizetői tudósítás után a neve alá is nyomtatta, hogy „Ts. Kir. priv. Könyvnyomtató, és a' Tudományos Gyűjteménynek birtokossa."[37] Sőt, ezt még nyomatékosította is: a sértett szerkesztőgárda által a Helytartótanácshoz küldött panasztétel fennmaradt bizonyítékai között található egy negyedrét méretű, négyoldalas előfizetői felhívás, amely egyben jutalomtétel is volt. Ezt a novemberi számmal együtt, azonos borítékban adta postára a nyomdász, és azt írta benne, hogy figyelemfelkeltés céljából hagyta ki a lapból, de valószínűbb, hogy inkább azért került így a borítékba, mert a szerkesztők tudtán kívül adta ki, vagy mert esetleg a lap kinyomtatása után jutott eszébe a felhívás ötlete. Ha ez utóbbit felvetést lehetségesnek tartjuk, akkor ezt a felhívást 1817. október végére datálhatjuk. Ebből a nyomtatott üzenetből legalábbis kitűnik, hogy annak fogalmazásakor már fel volt bérelve az új szerkesztő, Trattner ugyanis ígéri olvasóinak, hogy a jövőben a lap szerkesztésekor sokkal kevesebb hibát fognak elkövetni, és a szövegek kevesebb szerkesztői húzással jelennek majd meg. Ez a dokumentum később szintén bizonyíték volt ellene. Trattner ebben ugyanis kifejtette, hogy a folyóiratban milyen szerepet képvisel:

> Nem úgy szóllok én az Olvasókhoz, mint Szerző, nem úgy az érdemes Magyar Közönséghez, mint Könyvnyomtató; de mint Hazafi a Hazafiakhoz, mint ember emberekhez, mint egy Nemzeti Tudományos Intézetnek, a Tudományos Gyűjteménynek Birtokossa, azon Nemzethez, a kit ennek ügye igen nagyon is érdekel.[38]

A vita ezt követően éleződött ki. Fejér, aki állítólag azt szerette volna, hogy az előfizetési felhívás alá „a Tudományos Gyűjtemény egybe szerzői" kerüljön, úgy megsértődött, hogy – Trattner állítása szerint – önként felmondott.[39] Ezután a nyomdász a sértettek elmondása szerint egyeztetés nélkül, önkényesen bérelte fel Fejér helyére szerkesztőnek Mokry Benjámint, a sárospataki református kollégium egykori tanárát. Novemberben és decemberben hivatalosan Mokry volt a főszerkesztő, és Peretsényi egyik zavaros műve csakugyan bekerült a decemberi számba.[40]

Mielőtt a konfliktusról fennmaradt magánlevelezést hívnánk segítségül, fontos előrebocsátani, hogy a levelek önmagukban nem nyújtanak hiteles és egységes képet az eseményekről, mert az informátorok mindannyian a saját álláspontjuk felé ferdítik beszámolóikat, s így több ponton is ellentmondanak egymásnak. Egyéb források híján a történet bizonyos részletei nem is tisztázhatók minden kétséget kizáróan, de még ezek az ellentmondások is rendkívül érdekes képet nyújtanak az egykorú tulajdonjogi helyzetről. Ilyen formán könnyelműség lenne a történteket a tudósok Trattner elleni sikeres összefogásaként, netán a hagyományos kiadói paradigmát követő, pusztán üzleti szem-

37 „A' Tudományos Gyűjteményre előfizetési jelentés", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 11. sz. (1817): 134.

38 *Híradás a Tudományos Gyűjteményről és jutalomtétel,* MNL Helytartótanácsi Levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) 1817. fons. 8a, pos. 6. 20r.

39 Trattner János Tamás Kazinczy Ferencnek, d. n., in Kazlev. XV. 3509. lev. 356.

40 Peretsényi Nagy László, „Arad Vármegyében lévő Ó, és Új Váraknak Statistikás Ismérete", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 9. sz. (1817): 66–78. Mokry szerkesztői minősége ismert a történetírók előtt, vö. *A Tudományos Gyűjtemény repertóriuma (1817–1841),* összeáll. Csécs Teréz (Győr: k. n., 1998), 111.

pontok szerint döntő nyomdász feletti győzelemként interpretálni. Ez utóbbi magyarázat szerint a szerkesztői munka mint szellemi tőke látszólag először nyer elismerést egy kormányszerv által az országban. Mindkét történetvariáns félrevezető lehet, mindkettőnek megvannak a maga korlátai.

Ahhoz, hogy jobban körüljárjuk a felek egymáshoz való viszonyát, először általánosságban kell vizsgálni mindazt, ami Trattner János Tamás kiadói viselkedéséről és stratégiájáról tudható, s majd csak ezután rátérni a levelezésre. Azonban a könyvkiadói és a folyóirat-kiadói szerepkörök között nem vonhatunk párhuzamokat minden megfontolás nélkül. Az, ami könyvkiadóként a szellemi tulajdon szempontjából esetleg normasértőnek számított ebben az időszakban, a folyóiratok esetében még sokkal kevésbé kiforrottan működött. Trattner a lap 1817. évi utolsó számában – már a konfliktus rendezésekor – fejti ki, mely problémákkal kell szembesülnie a magyarországi könyvnyomtatóknak. Először is a privilégium-rendszerre panaszkodik, amely 6–10 évre „kirekesztő szabadságot" biztosított bizonyos nagy hasznot hozó kiadványokra a budai Egyetemi Nyomdának, így többi nyomda számára fennmaradó termékskála beszűkült: a többi 34 nyomtatóműhely a maradék kelendő kiadványtípuson volt kénytelen osztozkodni. Ezzel összefüggésben problémaként érzékeli, hogy túl sok nyomda kapott működési engedélyt, ezért a kereslethez képest a kínálat megnőtt, így a termékeket „olcsón adni kéntelenítettek". Emiatt kisebb lett a haszon, és a nyomdák nem tudtak megfelelő honoráriummal szolgálni az íróknak, akik így nem éreztek kellő motivációt a publikálásra – magyarázza Trattner. Ezután felsorolja az összes magyarországi nyomdát, valamint az alkalmazottaik számát, és hogy mennyi papírt használnak fel évente. Trattner számadataiból látszik, hogy míg az Egyetemi Nyomda az országos piac mintegy 38%-át uralja, addig a Trattner-nyomda annak mintegy a 17%-át teszi ki – de ketten még így is együtt lefedik az országos piac 55%-át. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy az adott papírmennyiségre ugyanolyan jövedelmező köteteket nyom, mint az Egyetemi Nyomda, de nagyságrendileg mégis az ország egyik legjelentősebb nyomdászatát tudhatta magáénak. Mivel a nyomda meglehetősen sokáig fennállt, stratégiája utólag sikeresnek tűnik, még ha ő maga próbálta is úgy beállítani a nyomdászok helyzetét, mintha az nyomorúságos és keserves, küzdelmekkel teli volna, amelyben a fennmaradás sokszor az igazságtalan törvények miatt alig lehetséges. Saját nyomdájáról e cikkben érdekes módon egyes szám harmadik személyben ír:

> Pesten Trattner János Tamás nyomtat mindenféle nyelveken Váltó, a' maga költségén pedig a' Régi Könyvek mellett felette sok új Magyar Munkákat, az Írókat meg is jutalmaztatja (hibás tehát Tudós Y. Ur' [Fejér György írói álneve a Tud.Gyűjt.-ben – K. Zs.] állítása a' Tudományos Gyűjtemény III. darabjában 20 lapon.) itt készül az egyik magyar ujság: Hazai 's Külföldi Tudósítások T. Kultsár István Úr által, Nemzeti Gazda, Tek. K. S. Pethe Ferecz T. B. Ur által, és a' Tudományos Gyűjtemény, úgy nem különben egy Magyar és Német Kalendárium negyed, egy Magyar Nyóltzad rétben [...][41]

41 Trattner János Tamás, „Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dik beli állapotjuk", *Tudományos Gyűjtemény* 1, 12. sz. (1817): 84.

Feltűnhet, hogy a *Gyűjtemény*hez nem rendel szerkesztőt, miközben kiigazítja egy megjegyzésében Fejért, ugyanakkor a nyomda tulajdonlását nem hangsúlyozza. Ez a cikk Fejér György *A Magyar Nemzet Culturájáról különösen* című értekezésének folytatására utalt vissza, pontosabban a honoráriumokra tett kijelentésére. Ha összeolvassuk ezt a két szöveget, látható, hogy könyvkiadás terén azonos nehézségeket érzékelnek, csak míg Trattner nyomdai és kiadói oldalról tekint ezekre a problémákra, addig Fejér a „Magyar Tudósok" szempontjából ítéli meg a jelenséget. Fejér azt sérelmezi, hogy a magyar nyelven író tudósokat lefoglalja a kenyérkeresés, és hogy munkáikért semmilyen jutalomban nem részesülnek, el vannak nyomva, miközben a nyomdászok rengeteg, nem magyar kötetet adnak ki országszerte, s nem fizetnek tiszteletdíjat. Trattner ebben a decemberi cikkben valójában tehát védekezik: egyrészt megmagyarázza, hogy miért alakult ki ez a helyzet, másrészt ő igenis fizet honoráriumot. Mindenesetre meg kell hagyni: Trattner nyomdai stratégiája szerint – hasonlóan az Egyetemi Nyomdához – igyekszik a lehető legnagyobb területet lefedni, és az új, még ugyan nem egyértelműen rentábilis, de már nyiladozó magyar könyvpiaccal is bátran kísérletezik. Ha hihetünk Drescher Pál 1938-as kötetének, amelyben azt írja, hogy „1813–1825-ig, János Tamás vezetése idejében 825 mű készült a nyomdában, köztük 418 magyar",[42] akkor mondható, hogy Trattner az Egyetemi Nyomda árnyékában is feltalálta magát, és a honoráriumért cserébe igen sok jó könyv jelenhetett meg nála, ráadásul igényes kiadásban. Ha a magyar művekhez hozzávesszük a *Tudományos Gyűjtemény* kiadását, amely János Tamás nyomdai igazgatása alatt, 1825. március végén bekövetkezett haláláig összesen 99 kötetben jelent meg, akkor akár úgy is tűnhet, hogy a folyóirat Trattner egyik legjelentősebb vállalkozása volt. A pesti Trattner nyomda már Trattner János Tamás 1813-as működésének megkezdése előtt, Mátyás vezetése alatt is nyitott volt az innovációra. Megérezhették, hogy átalakulóban van a könyvpiac, ugyanakkor nem kizárható, hogy ez az átalakulás nem az olvasói, hanem a szerzői igények felől indult el. Szalisznyó Lilla tanulmánya érzékletes példát hoz arra a nyomdai viselkedésre, amely ezt az igényt kezelni próbálta. Kisfaludy Sándor *Hunyady*-drámáját az Egyetemi Nyomda a szerző kérésére a kor kiadói szokásai ellenére 2500 példányszámban adta ki, melynek következtében Kisfaludy komoly adósságokat halmozott fel. A könyvből még 1835-ben is 1135 darab várt eladásra.[43]

Trattnert az írói levelezések és visszaemlékezések leginkább az edíció folyamatában tanúsított viselkedése miatt marasztalták el: sem a könyv-, sem a lapkiadásban nem kezelte partnerként a szerzőket. A *Tudományos Gyűjtemény*t is a saját tulajdonának tekintette, s mivel jól jövedelmezett, nem óhajtott megválni tőle. Ami azonban a *Gyűjtemény* geneziséről árulkodik, az valójában Fejér György 1817 márciusában publikált, fentebb említett értekezése, amely nem más, mint egy cáfolat Schwartner Márton német nyelvű, Magyarországról íródott statisztikájára.[44] E szerint a statisztika szerint a magyar tudományos élet számára felesleges az akadémia. A kijelentés arra ösztönözte

42 Drescher Pál, *A szép magyar könyv* (Budapest: Officina Kiadóvállalat, 1938), 31.

43 Szalisznyó Lilla, „Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt", *Irodalomtörténet* 92 (2011): 353.

44 Marton von Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern: Ein Versuch, zweyter u. dritter Teil* (Ofen: gedruckt mit Königl. Universitäts–Schriften, 1811). Az első kiadás 1798-ban jelent meg a pesti Trattner nyomdában.

a tudományokkal foglalkozókat, hogy bizonyítsák: a társaság igenis szükséges, és az ország tudósai mind számban, mind képzettség tekintetében megérettek annak megalapítására. A *Gyűjtemény* egyik legfőbb célja volt ezt demonstrálni.

Milyen szakember lehetett Trattner? Ennek áttekintéséhez számba vehetők a műhelyében megjelenő kiadványok, de a vele érintkező ügyfelek, szerzők egykorú kommentárjai is árulkodók lehetnek. Meg kell ugyanakkor hagyni, hogy ez utóbbiak némileg egyoldalú, kissé diabolikus képet festenek róla. A Kazinczy-levelezésben már a *Gyűjtemény* megindulása előtt is többen panaszkodtak a rá szerkesztői viselkedése miatt. Például azért, mert engedély nélkül változtat az általa kiadott magyar műveken. Noha ekkoriban ez a stratégia nem volt kivételes, mert még nem vált élesen külön a szerkesztői hatáskör a kiadóétól, rengeteg feszültséget generált.[45] Egy sérelem kapcsán 1816-ban Kazinczy például azt írta Helmeczy Mihálynak:

> 'S a' Trattner rettenetes levele, mellyben engemet solemnissime tanít mint kellene dolgoznom, 's ez a' Cicero, 's Biographiám annyira elfogtak, hogy a' Messziáshoz hozzá sem nyultam [...] Eggy fiatal tanúlatlan ember egy őszhaju embert, a' Nyomtató az Irót [...][46]

Jól látszik itt: míg egy idősebb, képzett alkotó megengedheti magának, hogy kiadóként saját elveit érvényesítse, addig a mindössze huszonnyolc éves nyomdász önkényes szerkesztői beavatkozásai és tanácsai is sértődéshez vezetnek, s ezt a közösség láthatóan nehezen viselte. Kazinczy ezt írja Döbrenteinek Trattner szerkesztői viselkedéséről: „Ha magad nem hagytad-meg, melly darabok vétessenek-fel itt, úgy alig ha Tr[attner] maga nem tette a' szép rendet: mert ő szeret az Auctorok' dolgába pfuschírozni."[47] Hogy ne csak az elfogult és sértődékeny Kazinczyra támaszkodjunk, idézzük Döbrentei panaszát is: „Trattner mindent igér, hogy a' következő fűzetek hibátlan nyomtatással fognának megjelenni. Ha a' IVdik fűzet olly elforgatott értelemmel nem jött volna ki, már eddig az V. VIdik füzetnek Kéziratja Pesten volna. De, azolta hozzájok se nyúltam."[48] Mindezekhez érdekes adalékul szolgálnak a legutóbbi évek textológiai kutatásai, amelyek rekonstruálták, hogy maga Döbrentei is milyen szemérmetlenül átírta Berzsenyi verseit, amikor a köteteit szerkesztette,[49] s ugyanakkor milyen nehéz szívvel veszi tudomásul, amikor nyomdász gondolkodás nélkül átlépi e határokat az *Erdélyi Muzéum* kiadásakor. Ebből

45 Kazinczy hasonló kiadói viselkedéséről lásd: Mezei Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Csokonai Könyvtár 15 (Debrecen: Kossuth Könyvkiadó, 1988), 179.

46 Kazinczy Ferenc Helmeczy Mihálynak, 1816. május 16. in KazLev. XIV. 3212. lev., 198.

47 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, 1816. március 26. in KazLev. XIV. 3167. lev., 72. Trattnerről Kazinczy Kölcseynek így írta, hogy hazudozott neki: „Trattner ellen ezen felül három 's több panaszom van [...] 3.) Tilalmam 's protestatióm ellen szabott rendet a' daraboknak, azt vette-fel a' mi tetszett, elvetette a' mi nem tetszett. [...] Pfuj, pfuj, édes Uram Öcsém." 1816. április 14. in KazLev. XIV. 3185. lev., 131.

48 Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, d. n., in: KazLev. XIV. 3181. lev., 118.

49 Vö. Fórizs Gergely, „A Berzsenyi–Döbrentei-levelezés kiadásának problémái", in: *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. Pusztai Bertalan (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 93–101; Vaderna Gábor, „Két költő és az érzékeny filológus: Döbrentei Gábor esete gróf Teleki Ferenccel és Berzsenyi Dániellel", *Filológiai Közlöny* 61 (2015): 279–306.

az látszik, hogy Trattnert nem tekintették literátus embernek, csak nyomdásznak. A Kazinczy-levelezés némi zűrzavart okoz az események rekonstrukciójában is. A résztvevők Kazinczyhoz írott levelei ellentmondanak egymásnak, s csekély az olyan külső forrásunk, amely kétséget kizáróan igazolná a lehetséges történetvariánsok bármelyikét is.[50]

Valamikor nem sokkal 1817. november 9. előtt (pontos dátum nincs) Trattner János Tamás írta ezt Kazinczynak a *Gyűjtemény* kapcsán: „[…] én is talán mint Kiadó és az Intézetnek Birtokossa, *annyi jussal bírhatok, hogy a' Redactor* Urat is arra vehetem, a' mit hasznos' és szükségesnek tartok; […]".[51] Trattner láthatóan irányítani próbálta Fejért, de vagy elhallgatja, hogy Fejér kilépett, vagy november 9. előtt íródott e levél. (Szemere legalábbis ezt a napot jelölte meg Fejér György lemondásának napjaként.) Viszont ebben a korai levélben már írta, hogy megjelent a *Gyűjtemény* novemberi száma, amiről tudjuk, hogy az váltotta ki Fejér lemondását. A szakításról először Szemere tudósít 1817. november 11-én kelt levelében. Jelentette, hogy Trattner és Fejér „lemondottanak egymásról a' Gyűjtemény redactiójára nézve". Kifejti Trattner érveit:

> Ő [Trattner] azt just feltartja magának hogy a' neki praenum[eratio]-szedésben 's könyveladásban szolgálatott tett Perecsényiek munkáji közül jutalomképpen egy két darabot minden esztendőben felvétethessen. Osztán ő leveleket mutathat elő, hogy Prof. Fejérnek sytlusa sokaktól nem kedveltetik; osztán hogy már új Redactor 600 Ft. fizetésre, mint Fejér volt, fogadva is van. Majd meglássuk mik történnek.[52]

Tehát 1817. november 9. előtt Mokry Benjámin már fel volt véve szerkesztőnek Fejér helyére. Egy nappal később, november 12-én Fejér is megírta a saját verzióját: „Régolta el akart már engem a' T. Gyűjtemény' redactiójától tiltani." Hosszasan elbeszélte, mint ártotta bele magát Trattner a szerkesztésbe, hogy nem adott neki át bizonyos műveket, Fejér pedig szándékosan kihagyta a lapból azokat, amelyek neki nem tetszettek, például Perecsényi Nagy munkáit. Ez utóbbi után Trattner – Fejér leveléből legalábbis az derül ki – október 30-án önkényesen elvitette a kéziratokat tőle. (Az irodalom- és sajtótörténeti szakirodalom kazinczyánus szemléletét mi sem reprezentálja jobban, minthogy e konfliktust is ezek alapján a levelek alapján próbálták rekonstruálni, Mader Béla és Waldapfel még a szavak használatát, és a szereplőkből képzett „karakterek" ábrázolását is átveszi a levelekből.) Szemere persze nem írja, hogy Fejér önként mondott volna fel:

> Jankovich Miklós, Kultsár István, Szemere Pál, Vitkovics Mihály, 's Forgó György Urak Literaturánk Szeretetéből a Nyomtató Urat feltételének másolására bírni törekedtek; a Pesti és Budai Fő Méltóságú Uraságok is rossz néven veszik, hogy Trattner kiadó, Iró, redactor, 's minden akar lenni Tudományos Gyűjteményünkben: de mind hijába. Ezen túl nem fog tehát T. Barátom Uram se Fejért, se y-t abban olvasni.[53]

50 Egy kívülállónak küldött német nyelvű összefoglaló: Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, 1817. december 10-én, in KazLev. XV. 3520. lev., 387.

51 Trattner János Tamás Kazinczy Ferencnek 1817. in KazLev. XV. 3503. lev., 347–348.

52 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek 1817. november 11. in KazLev. XV. 3504. lev., 349.

53 Fejér György Kazinczy Ferencnek, 1817. november 12. in KazLev. XV. 3506. lev., 352–353.

És végül november 14-én Trattner is levelet írt Kazinczynak, csakhogy az ő verziója kissé másképp szól:

> Fő T. Fejér György Ur lemondott a Redactióról, és csupán csak azért, hogy egy Előfizetési Jelentést, mellyet *A' Tudományos Gyűjtemény egybe szerzői* neve alatt a 11-ben iktatni akarata [!], fel nem vettem, én pedig azt nem tehetem, mert Előfizetést csak a' Verleger hirdetheti; másodszor: nintsen nállunk privilegiált Társaság, és így evvel még azt nyerhettem volna, hogy gyüjteményemet megtiltották volna, a mit nem igen szeretném [!], nagy kárt szenvedne az által a Haza! – én erre Fő T. Urat arra kértem, hogy csak az aláirást elhagyná, és a Redactiót nevemmel együtt alá iktatá; de ő arra telyességgel nem akart állani, és azt irta, hogy mivelhogy ezen Jelentést el nem fogadom, lemond a Redactióról és vitessem el minden Manuscriptumát, én tehát parancsolatjára elvitettem […].[54]

Trattner tehát azt állította, hogy Fejér még a *Gyűjtemény* novemberi számának befejezése előtt lemondott a szerkesztésről, továbbá, hogy kifejezetten Fejér kérésére vitte el a kéziratokat tőle, illetve hogy Fejér egyedül azért mondott le, mert nem akarta, hogy az *Előfizetési jelentés* Trattner neve alatt jelenjen meg. Nem meglepő, hogy Fejér György verziója ezzel nem vág egybe. Érdekes, hogy a nyomdász nem azzal érvel, hogy ő a tulajdonos – ahogyan más forrásokból következne –, hanem hogy a törvény értelmében csak a kiadó (Verleger) hirdethet ki előfizetési jelentést. Lehetséges, hogy azért nem is reflektál a vádakra, mert számára természetes volt, hogy mivel ő fizeti ki Fejért, és övé a privilégium, ezért ő a végső döntéshozó is. Ha azonban már a novemberi szám megjelenése előtt lemondott Fejér György, miért nem írta meg Trattner János Tamás ezt a hírt az előző levelében? Hiszen ha úgy történt, ahogyan azt ő írta, akkor már túl voltak az incidensen. Valószínűleg azért nem írta meg, mert Fejér valóban csak később, vagy egyáltalán nem is mondott le önként soha. Vagy a nyomdász nem mond igazat Kazinczynak, vagy a tudósok, amikor a Helytartótanácshoz intézett panaszlevélben azt állítják, Trattner a tudtukon kívül nevezte magát birtokosnak a novemberi számban. Hiszen ha Fejér György emiatt felmondott volna, arról tudtak volna. Kazinczy Rumy Károly Györgynek németül, Kis Jánosnak és Dessewffynek magyarul írja meg a történtekről a véleményét, és mindkét levélben idézi a két sértett félnek írt válaszát.

> Prof. Fejér György, a' Tud. Gyűjt, redactora, kinek munkáji ott *Y* betű által is jegyeztetnekmeg, meghasonlott Trattnerrel, 's Trattner a' Redactiót Mokry Beniamin Pápai volt Ref. Professorra bízta. Fejér György Januáriusban új Journalt kezd *Tudós Tárház* név alatt, 's félni lehet, hogy a' Trattneré vagy elakad vagy igen rossz lesz, mert Horvát István 's mások Fejérrel váltak-el Trattnertől.[55]

Kazinczy interpretációja azért fontos, mert ebből látható, hogy az ellentmondó levelekből mire lehetett következtetni. Novemberben valóban úgy nézhetett ki, hogy a lap

54 Trattner János Tamás Kazinczy Ferencnek, d. n. in KazLev. XV. 3509. lev., 356.

55 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1817. december 4. in KazLev, 15. köt., 3515. lev., 368.

az egy éves működést sem fogja megérni, mert a szerzők Fejért támogatták a konfliktusban, s megoldásként egy új lap indítását, és a kiadóváltást is fontolgatták. Ezért is fordultak a Helytartótanácshoz.

Kísérlet a helyzet rendezésére

A konfliktus rendezése – a fennmaradt dokumentumok fényében – a tudósok részéről az érvek és a sérelmek megfogalmazásával kezdődött, majd az alapvető nézetkülönbség jogi hátterének tisztázásával folytatódott. Az alapítók nevében fellépő tudósok 1817. december 2-án a Helytartótanácshoz írott latin folyamodványukban a következőkkel érveltek (részlet következik az eredetileg latin nyelvű levélből):

> Alulírottak és más pesti és budai illetőségű, tudománnyal és művelődéssel foglalkozó urak az elmúlt évben, 1816-ban megkeresték Trattner János nyomdászt, hogy egy Tudományos Gyűjtemény cím alatt összeállítandó időszaki kiadvány nyomtatását és a nyilvánosság számára való terjesztését a saját költségén vállalja.[56] Ő engedett közös kívánságuknak, és miután megszerezte Őfelsége kegyes elhatározását (de nem különleges privilégiumát) egy ilyenfajta időszaki kiadvány megjelentetéséhez,[57] a % jel alatt mellékelt meghívólevelet 1816. aug. 12-én elküldte mindazon Magyarországon és Erdélyben élő tudós férfiaknak, akikről mi alulírottak úgy ítéltük, hogy egy efféle, a nemzeti műveltség és általában a közjó hasznának az előmozdítását célzó időszaki kiadványhoz hajlandók lennének hozzájárulni a saját tudományos munkáikkal.[58] Ugyanebben a meghívólevélben határozottan elismerte, miszerint a pesti és budai tudósok (vagyis mi alulírottak és azok, akik velünk az egész folyó 1817. évben együttműködtek) ezen munka szerzői, és hogy ugyanezen nyomdász kifejezetten a mi választásunk alapján hívta meg a mondott kiadványon való közreműködésre azokat, akiknek a meghívólevelet elküldte, amiből következik, hogy maga a mű feltétlenül a mi munkánk és azoké, akiket mi a közreműködésre felkértünk, és Trattner János Tamás nem másra, csak a dolog nyomdászati kivitelezésére formálhat magának igényt.
>
> Megtörtént mégis, hogy mihelyt a haza polgárai fáradozásainkat és erőfeszítéseinket kedvezésükkel tüntették ki, magukat a példányokat lelkesebben vásárolták, és az előfizetők száma nyolcszáz fölé emelkedett (amely szerencse eddig egyetlen magyar munkának sem jutott osztályrészül, úgyhogy a nyomdász költségei a legnagyobb haszonnal és nyereséggel térültek meg), továbbá a vidéki tudósoktól is egyre nagyobb mennyiségű tanul-

56 Az írás tehát különbséget tesz a *concinnandum* ('összeállítás', 'megszerkesztés') és az *excudere* ('kinyomni', 'kinyomtatni') és az *in publicum dimittere* ('közzétenni', 'terjeszteni') között, csak az utóbbi kettőt utalva Trattner hatáskörébe.

57 A jóváhagyás nem egy hagyományos nyomdászati *privilegium*, hanem egy *resolutio* formájában történt meg.

58 A dokumentum itt a *symbola* szót használja 'megvitatásra bocsátott tudományos felvetés' értelemben, arra utalva, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* alapítói a meghívólevélben írásokat kértek az arra érdemesnek talált magyar szerzőktől (amelyeket aztán az alapítók bíráltak el). Fejér alább szereplő levelében szintén szerepel a *symbola* kifejezés, de itt már 'pénzbeli hozzájárulás' jelentésben, és az előfizetők részéről befolyó összegeket jelenti (amire Trattner formálhatott igényt).

mány, értekezés és írásmű érkezett, hogy a kiadványban megjelenjék, e nyomdász többet nem elégedett meg egyedül a nyomdászati műveletek végrehajtásával, hanem elkezdett jogot formálni magának a munka szerkesztésére, és az írásművek kiadásában kizárólag saját ítélete szerint, velünk történő egyeztetés nélkül válogatni. A mű szerkesztőjének, kezelőjének és korrektorának egy bizonyos Mokry Dánielt, a pápai református kollégium egykori tanárát fogadta fel, neki juttatott éves járadékért cserébe, egyáltalán nem törődve többé a mi tanácsunkkal, kéréseinkkel és egyéb kitűzött szempontjainkkal. Ilyen módon tehát ezt a nemzet dicsősége és művelődése, illetve a közjó érdekében általunk kezdeményezett vállalkozást tőlünk jogtalanul elvonná, és pusztán a saját belátása szerint egyetlen, a tudományos világban kevésbé ismert, illetve sem a köz bizalmát, a miénket pedig még kevésbé élvező ember ítéletének vetné alá, és teljesen a saját üzletévé alakítaná.

A legalázatosabban könyörgünk tehát Császári Királyi Felségetekhez és a Nagyméltóságú Helytartótanácshoz, hogy mivel a Tudományos Gyűjtemény címen megjelenő időszaki kiadványnak a nyomdász tanúsága szerint is mi alulírottak (vagyis a pesti és budai tudósok, illetve akiket munkatársul választottunk és meghívtunk) vagyunk a szerzői, az alapítói és a birtokosai, és mivel csak mi vagyunk azok, akiknek a nevében a meghívólevél ki lett adva, s a nyilvánosság előtt tett ünnepélyes ígéret által kötelezettséget és felelősséget vállaltunk érte, ezért annak szerkesztése, az írásművek elfogadása vagy elutasítása, tehát az egésznek a kezelése egyedül minket illessen.

Ezzel szemben Trattner János Tamás nyomdász (a // jel alatt mellékelt, a megkérdezésünk és tudtunk nélkül kiadott meghívólevelének tanúsága szerint) arra vetemedett, hogy magát már egyértelműen a Tudományos Gyűjtemény című kiadvány birtokosaként tüntesse fel, kizárólag maga és egy általa felfogadott ember hatáskörébe utalva az általunk felkért tudósok által küldött írásművek elfogadásának jogát, amit pedig a kezdeményezésünk indulásakor mind mi kifejezetten a magunk számára tartottunk fenn, mind ugyanezen nyomdász (a ./. jel alatt mellékelt dokumentum szerint) nekünk engedett át. Bizonyos tehát, hogy az olvasóközönség szemében elnyert jó megítélésünket ezzel súlyosan károsította.

[Ugyanezen Trattner János Tamás nyomdásznak, aki a korábbi meghívólevélben szereplő feltételek szerint az időszaki kiadványunknak csak a kinyomtatását vállalta, jóságosan és kegyesen tiltsa meg, hogy bármiféle jogot formáljon a mi tudományos kiadványunk szerkesztésére és kezelésére. Abban az esetben pedig, ha a nyomdász nem akarna teljes mértékben a mi szerkesztésünkhöz és kezelésünkhöz igazodni, méltóztassék jóságosan és kegyesen lehetőséget biztosítani a számunkra, hogy a haza, a tudományok és a köz gyarapodása iránti buzgalmunk gyakorlását nyilvánosan, a Tudományos Gyűjtemény című kiadvány 1818. évi folytatása révén, de egy másik nyomdász felkérése vagy felfogadása által folytathassuk.][59] […][60]

E levélen kívül a szerkesztőségi kéziratok közt egy másik dokumentum is érdekes részleteket árul el a konfliktus fókuszpontjairól. Ez pedig a Fejér-autográf, amely 1817. december

59 A bekezdés külön szerepel a kéziratban, az eredeti kérés utólagos kiegészítéseként.

60 A levelet Szabó Ádám fordította, és látta el jegyzetekkel. Latin eredetije: MNL Helytartótanácsi Levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) 1817. fons. 8a, pos. 6. 18r–v.

5-ére van datálva. Bár a megszólítás hiányzik, a levél bizonyosan a Helytartótanácshoz íródott, ám eredetijét a Helytartótanácsi Levéltárban nem találtam meg. Az eseményeket ez mutatja be a legszemléletesebben, és itt kerül elő először egy új szereplő, Nagy József, akiről megtudjuk: Trattner nevében nyújtotta be a lapindítási kérelmet a tudósok megkérdezése nélkül. Alább idézem Fejér György ezen latin nyelvű kéziratának fordítását:

> Alulírott, a Tudományos Gyűjtemény című írott időszaki kiadvány keletkezésével és történetével kapcsolatban a következőket tudom előadni:
>
> Tudomást szereztem róla, hogy Kisszántói Pethe úr egy efféle munkát vett tervbe, és láttam, hogy ez egyetlen magánember lehetőségeit meghaladná. Ezért egy tudományos lap kiadásának a szándékával (amely szándék mindig is vezetett) kezdeményezőjévé váltam annak, hogy minél több tudós férfiú egyesült erővel, egymást kölcsönös tanácsokkal segítve vállalja ezt a feladatot. Miután a felvetésemet több, Budán és Pesten tartózkodó tudós férfiú is támogatta, Trattner nyomdász urat kértem meg rá, hogy ne terheltessen ennek a műnek a nyomtatására gondot viselni. Ő minden nehézség nélkül beleegyezett.
>
> A szándék megvalósítása érdekében úgy tartottam célszerűnek, hogy a két városból tekintélyes, tudós férfiakat hívjak össze, akik az elmúlt 1816. év augusztusának elején a tudomány ügye iránti elkötelezettségből össze is gyűltek egy vendégfogadásra Trattner úrnál. Én egy bevezető beszédet intéztem hozzájuk, a közjó érdekében való fáradozásra buzdítva őket, és előadtam nekik a mű tervét, amire vállalkoztunk. A társaság egyhangúlag jóváhagyta a célt, majd a vállalt munka alapelvei és szabályai kerültek mérlegelésre és rögzítésre. Az egybegyűltek a kiadni szándékozott mű szerkesztőjének engem, valamint Schedius Lajos és Pethe Ferenc urakat kérték fel;[61] Trattner urat pedig arra kérték, hogy nyomtassa ki a művet, s a nyomdász levette a vállukról ezt a gondot. Ezután egy másik alkalommal is találkoztunk, ahol javasoltam, hogy küldjünk meghívólevelet azoknak a férfiaknak, akiket kiadott írásaik, tudásuk és a hazai művelődés iránti elkötelezettségük miatt kiválasztanánk rá, hogy részt vegyenek az időszaki kiadvány létrehozásában. Hogy a felkért szerkesztők aláírják a nevüket,[62] az a megfontolás akadályozta meg, hogy ez esetben az egyesületünk valamiféle törvénytelen társaság[63] színében tűnt volna fel. De Nagy József úr, a Könyvvizsgáló Bizottság revizora úgy látta, hogy a tervezett mű még ezzel az óvintézkedéssel együtt sem jöhet létre jogszerűen, ezért ő (a Trattner úr iránt táplált jóindulatától vezettetve) a megkérdezésünk nélkül a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács ítélete alá bocsátotta a haza tudós férfiai által kiadni tervezett művet, kiegészítve azt a meghívólevéllel is. Ezen Nagyméltóságú Hivatal kedvezésének, és a közjó iránt elkötelezett Ő Szent Királyi Felsége[64] nagylelkű kegyének köszönhetően a hazai művelődést elősegíteni szándékozó törekvésünk végül jóváhagyást nyert.

61 Fejér nem udvariatlanságból teszi saját magát az első helyre, hanem mert ő volt a főszerkesztő.

62 Ti. annak a beadványnak, amit a cenzúrai hivatalhoz intéztek a *Tudományos Gyűjtemény* engedélyeztetése végett. Mint a többi dokumentumból kiderül, ezen csak Trattner és Fejér neve szerepelt, a Helytartótanácshoz továbbított kérvényben pedig már csak Trattneré.

63 A jakobinus mozgalom felszámolása után a bécsi udvar nagyon szigorúan szabályozta mindenféle társaság létrehozását és működését.

64 Vagyis Habsburg József nádor.

Ez tehát a Tudományos Gyűjtemény című írott, időszaki kiadvány létrejöttének története, aminek tanúiként megnevezem Schedius Lajost, Horváth Istvánt, Czinke Ferencet, Folnesics Lajost, Moldoványi Jánost és Argauer Mátét. Miután a tudós férfiak erőfeszítései által támogatott kezdeményezésünk így a legmagasabb helyről származó kegyes elhatározás[65] révén jóváhagyást nyert, három alkalommal összegyűlve azt fontoltuk meg és döntöttük el, hogy kiket hívjunk még meg közülük.[66] Mivel egy titkos társaság gyanúját el akartuk kerülni, az írások között Schedius, Horváth, Pethe, Kultsár urak és más megbízható emberek útmutatása alapján kezdtünk válogatni. Trattner úr sohasem igényelt magának feltétlen tulajdonjogot az általunk kidolgozott mű fölött; a dekretális adóra, a nyomtatásra és az írók tiszteletdíjára fordított kiadásokért az előfizetőktől begyűjtött összegek révén nyert kárpótlást, mégpedig haszonnal.[67]

Miután azonban a közreműködő szerzők erőfeszítéseit akkora siker koronázta, hogy úgy tűnt, e tudós mű kiadása kedvez a nyomdászati számításoknak, Trattner úr elkezdett beleszólni a beküldött tanulmányok ügyébe, jelesül olyan írókat akart beválogatni, akik sok előfizetőnek tetszhettek ugyan, de a művelt férfiak ítéletének nem igazán feleltek meg. Végül a múlt hónapban kiadott, saját maga által összeállított meghívólevélben a szerzők és a közreműködők kárára és nyílt megsértésével feltétlen tulajdonjogot igényelt magának, és a további szerkesztésben pusztán a saját tetszése szerint akart rendelkezni. Ennek következtében kénytelen voltam lemondani főszerkesztői tisztemről, más tudós férfiak pedig, akiknek a legtöbb munkája feküdt a mű megjelenésében, elidegenedtek tőle. Így elkerülhetetlen, hogy ezt az űrt alacsonyabb színvonalú szerzők töltsék be, akik sem a komoly tudományokat nem mozdítják előre, sem pedig a külföldiek hazai tudományosságról alkotott ítéletének nem fognak használni.[68]

E forrás a többi, korábban is ismert leírással ellentétben magyarázatot ad arra, miért kezdett el a nyomdász beleavatkozni a lap szerkesztésébe. Egyrészt mert már eleve egy csel által az ő nevén kérvényezték az engedélyt, másrészt mert a magas eladási számot Trattner az előfizető-gyűjtőhálózat sikereként értelmezte, s nem a minőségi szerkesztői munka eredményeképp, míg a szerzők a saját válogatásuk következményét látták benne. Amellett, hogy az eseményekhez kiegészítőkkel szolgál, benne további lehetséges nevek találhatók: Pethe és Schedius szerkesztőtársként szerepel, „Dominos Ludovicum Schedius, Stephanum Horváth, Franciscum Czinke, Ludovicum Folnesics, Joannem Moldoványi, Mathaeum Argauer". Ám ők csupán mint az alapítás tanúi jelennek meg. Innen vette tehát Waldapfel azt a téves adatot, miszerint ők lehetnek az alapítók, kiegészítve

65 *Benigna resolutio:* 'kegyes (vagy királyi) elhatározás', mai kifejezéssel élve a legmagasabb helyről származó határozat. Fejér tehát a Helytartótanács által, a király nevében kiadott hivatalos dokumentumra utal, amely engedélyezte a *Tudományos Gyűjtemény* elindítását.

66 Vagyis kiktől kérjenek írásokat publikálás céljából.

67 Tehát a költségekért cserébe csak az anyagi hasznot kapta meg, másra (például a szerkesztésben való részvételre) a megállapodás szerint nem volt jogosult.

68 Fejér György latin nyelvű levelének másolata Szabó Ádám fordításában és jegyzeteivel, Pest, 1817. dec. 5., autogr. aláírás, OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 14r–15r.

Kultsár nevével.[69] A Helytartótanács a sérelemre adott, december 13-ai válasza megtalálható a szerkesztőségi iratok közt.[70] A kormányszerv végül bizonyító erejűnek ismerte el az emlegetett nunciumot, és megállapította, hogy Trattner az aláírt felhívással[71] nyíltan elismerte, hogy lap a tudósoké. Tulajdonosként a hozzá együtt forduló panaszosokat nevezte meg: Fejér, Pethe, Jankovich, Forgó, Kultsár és Virág Benedek nevét sorolták fel.

Trattner a Helytartótanács döntésére vonatkozó reflexióit egy kisebb papírra vetette: ez is megtalálható a szerkesztőségi anyagban. Értelmezni próbálta a kormányszerv rendelkezését, de kifogásolta, hogy a konfliktus rendezése címén az uralkodó közvetlen beleegyezése nélkül társaságot alapítanak a folyóirat kezelésére. „Úgy tűnik, hogy az itt mellékelt írás egy tényleges tudós társaságot akar létrehozni, a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat megjelentetésére" – írta.[72] Ő valójában nem akarta szétválasztani a fizikai értelemben vett lapkötegtől a benne található szellemi terméket, amely vesződséges és kitartó munka árán készült el. Nem vette tudomásul, hogy Fejér főszerkesztő több volt, mint „redactor": egyéniség, aki szakértelme révén megkapta a szerzők és előfizetők közösségétől a bizalmat. S mivel ezt a bizalmat sem az olvasók, sem a szerkesztők nem Trattnernek és Mokrynak szavazták meg, így Fejér helyére csak a közösség által elfogadott személy léphetett, ahogyan az később meg is történt.

A Helytartótanács december 13-ai döntésében egyrészt elismerte, hogy a *Gyűjtemény*t a tudós csoport hozta létre, másrészt felszólította a feleket, hogy a lap hosszan tartó fennállása érdekében szerződésben rögzítsék a résztvevők jogkörét, és ennek érdekében a lap tulajdonosainak társaságaként később ki is dolgozták működési szabályzatuk. Mindebből Kazinczy annyit írt le, hogy Horváth István „az Ország Birája által oda vitte a dolgot, hogy a' Helytartó Tanács küldje-ki Consiliárius Nyitrait, aki egyeztesse öszve, mert a' birtok ugyan Trattneré, de Y. nélkül az fel nem állott volna."[73]

Mivel a Helytartótanács 1817. december 13-ai datálású válaszlevelét József nádor, Latinovics János és Gyöngyösi László tanácsosok jegyzik, így Kazinczy valóban nem sokat tévedett, de hogy mennyi múlott a tudósok befolyásán, azt ma már szinte lehetetlen megítélni. 1817. december 23-án a tanácsos Nyitray Mátyás jelenlétében a két fél írásban megegyezett, és a kormányszerv hitelesítésével egyezséget kötött egymással. December 23-án aláírták a *Kötelezés*t – a kiadó részéről Trattner, a társaság részéről pedig Jankovich, Schedius, Pethe, Fejér, Kultsár és Forgó György, a kormányszerv részéről Nyitray tanácsos. (Virág Benedek neve itt már nem szerepel, ahogy a későbbi ülési jegyzőkönyvekben sem.) Mind a nyolcan pecséttel és aláírással hitelesítették a szerződést. E dokumentum két eredeti példányban maradt fenn, az egyik a tudósok birtokában,[74] egy pedig a Helytartótanácsi levéltárban.[75]

69 Uo., 14r–15r.

70 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 7r–8v.

71 „Hazánknak csinosabbítására hiven törekvő több Pesti és Budai Tudósok egy TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY egybeszervezésére, 's kiadattatására eltökéllék magokat." OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 1r.

72 Fol. Hung. 4. 5r.

73 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1818. március 1-jén. in KazLev. XV. 3561. lev. 494.

74 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 16r–17r.

75 MNL, Helytartótanácsi levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) 1817. fons. 8a, pos. 6. 24r–25r.

A *Kötelezés*nek három kiemelendő pontja van. Az első pontja így hangzik: „Én Trattner János Tamás mint Pesti Könyvnyomtató azon Munkákat, mellyeket a Tudományos Gyűjtemény szerzőinek Egyesülete által adand, saját költségemen kinyomtattatom."[76] Ebből két nagyon fontos következtetést lehet levonni: egyrészt ő ennek az csoportnak nem tagja, másrészt a lapnak továbbra is hivatalosan ő a befektetője, övé tehát a haszon, vagy a veszteség, azaz mindenfajta anyagi vonzat. Ehhez az elsőhöz a hatodik pont némileg hozzátartozik: „Hogy valamint a' Könyvnek eladásából a' Kiadóra haromló nyereségből semmi részt venni nem kívánunk, úgy a' veszteségből is részesülni nem fogunk."[77] A kiadó tehát fizikai értelemben tulajdonolja a lapot, hiszen mai szóval élve a szellemi termékek kiadási és sokszorosítási jogát vásárolta meg a honorárium megfizetésével. A szerződés többi részének elismerésével azonban a szerkesztésre innentől legfeljebb csak javaslatokat tehet, önkényesen bele nem nyúlhat. A *Gyűjtemény* szerkesztése és válogatása szerzők és a szerkesztők közös joga. Ez azt jelenti, hogy a lap szellemi értéke a tudós közösség tulajdonában marad, míg az anyagi értelemben vett haszon és az esetleges veszteség is a nyomdászé. A harmadik kiemelendő pont intézménytörténeti jelentőségű: „Hogy a' Tudományos Gyűjtemény Intézetének közigyekezettel rend szerént való folyamatot, és tartós állandoságot szerezzünk, az Egyesületet olly bizonyos elrendelések alá fogjuk venni, mellyek mind a' két Egyező Feleket kötelezzék."[78]

Ennek pontnak megfelelően a Tudományos Gyűjtemény Intézetének alap- és működési szabályzatát az uralkodói engedély megérkezése után, 1818 januárjában kezdték megszervezni, és áprilisra készültek el vele. Ebben rögzítették a különböző tagsági típusokat, feladatköröket és az ügymenetet. Ez az a szabályzat, amely négy és fél variánsban maradt fenn, és amelyből az első kettő és fél található a tárgyalt iratcsomóban.[79]

A szellemi és az anyagi tőke különválasztása

A konfliktus rendezésének kimenetele a *Tudományos Gyűjtemény*re nézve meghatározó lett. Egyrészt a lap további működése múlott rajta, másrészt az anyagi és a szellemi tőke szétválasztásával együtt járt a szellemi tulajdon felismerése: a lapban olvasható tartalom válogatása ettől kezdve a szerkesztőség kizárólagos felelőssége, és nem a nyomdászé.

A honoráriumot a nyomdász fizette ugyan, de a nemesi származású tagok nem fogadtak el munkájukért anyagi juttatást, mert a munkát úgymond hazafiúi buzgóságból végezték. Az Intézet a megválasztott és felvett belső (pesti és budai) tagok önkéntes tevékenységén alapult. Ezt úgy kell elképzelni, hogy kéthetente hat-nyolc tag összeült, ülési jegyzőkönyvet vezetett. Az elnök kiosztotta a beérkezett tanulmányokat a tagok között, valamint megtárgyalták a korábban szétosztott elemzések és cikkek minőségét, és közösen eldöntötték, mi kerülhet be, és mi nem.[80] Továbbá arról hoztak döntést, hogy

76 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 16r.

77 Uo.

78 Uo.

79 Az első itt található: OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 28r–35v.

80 Erről a Fol. Hung. 4. jegyzőkönyvei mellett lásd: „Elő Szó", *Tudományos Gyűjtemény* 3, 1. sz. (1819): 1–16.

kiket vesznek fel a társaság belső tagjai közé. A megjelenésre küldött értekezéseket néhányan már eleve ennek társaságnak címzik, noha azok elsőként továbbra is a kiadóhoz érkeznek: Gózon Dániel 1818 júliusában például *A Magyar Nemzeti Tudós Társasághoz* címezte értekezését – ez a dolgozat gyengeségei és Vitkovics elmarasztaló kritikája miatt nem kerülhetett be a lapba.[81] A munka minősége javult, a folyóirat helyet adott olyan értekezéseknek és recenzióknak, amelyek országos érdeklődésre tettek szert, és kritikatörténeti szempontból ma is rendkívüli jelentőséggel bírnak. Talán részben e változatos tartalom miatt is nőtt meg az olvasótábor az első két-három évben.[82]

Mekkora hasznot hozott a *Tudományos Gyűjtemény*? Megtévesztő lehet, hogy a kiadó a „saját költségén" való kiadást vállalta, erre ugyanis a lap sikere miatt később nem volt szükség. Ennek bizonyításához rendelkezésre áll a lapszámok vételára, az előfizetők száma, valamint Trattner *Gyűjtemény*ben tett nyilatkozatai alapján viszonylag pontosan kalkulálhatók a nyomdai kiadások. S pontos felméréséhez komoly segítséget nyújt 1818-ból egy zsebkönyv *(Ne Felejts)* tervezete, amelyet egy szerkesztői ülésen ötlöttek ki az Intézet tagjai. A *Ne Felejts* igazi ízléses, konzervatív, mégis modern zsebkönyv lett volna a bécsi kiadású *Aglaia* mintájára.[83] A gyönyörködtetést tűzte ki célul, amely a *Tudományos Gyűjtemény*ben nem kaphatott helyet. Elsősorban a női olvasótábort célozta volna meg, metszetekkel gazdagon adták volna ki, és helyet kapott volna a könyvben a női divattól kezdve női történelmi alakok rövid életrajzán át anekdoták sokasága, valamint a kézimunkák ismertetése: „Fonás, Kötés, Himvarrás, Tsipke készités, Gyöngyfüzés, s. t. i. illyen mesterségeknek változtatása s tökéletesitése és némely hasznos orvosi találmányok is helyet nyernek ezen mulatságos Gyüjteményünkben."[84] Ám Trattner, aki ezen az ülésen nem jelent meg teendőire hivatkozva, egy sebtében megírt kis levélben tájékoztatta az intézeti tagokat arról, hogy miért nem éri meg anyagilag kiadni az általuk megálmodott kis kiadványt. Ennek a jegyzetnek a segítségével kísérlem meg a *Tudományos Gyűjtemény* nyomdai költségeinek feltérképezését.

A *Ne Felejts* 10 ívből állt volna, hat-nyolc metszet kapott volna benne helyet, nagy tizenkettedrét méretben, Garamond betűkkel nyomva. Évente két alkalommal jelent volna meg, azaz összesen ezer kiadványt kellett volna évente nyomtatni. A két zsebkönyv együtt 8 forintba (darabja négy) került volna, tehát ideális esetben, azaz ötszáz előfizető esetén (8-szor 500, azaz) 4000 forint bevétel keletkezett volna belőlük. Trattner levelében tételekre lebontja a költségeket, melyek összessége 2620 forintot tett volna ki. Így tehát 1380 forint maradt volna a nyomtatási költségeken felül. A korabeli könyvterjesztők 10-15%-os haszonkulccsal dolgoztak,[85] ez tehát azt jelenti, hogyha a terjesztést általuk

81 Gózon Dániel, *Lehet-é a világ Roppant Alkotmányának határa?* OSZK Kt, Quart. Hung 12. 14r–20r. A lajstromkönyvben is megtalálható (308. iktatószámú értekezés): OSZK Kt, Fol. Hung. 3. 12v.

82 Mader szerint 1817-ben 735, 1818-ban 918 előfizető volt. Mivel ő becsüli a legkevesebbre az előfizetők számát, ezért ezzel számolunk. Lásd Mader, *A* Tudományos Gyűjtemény *története...,* 53.

83 Az emlegetett zsebkönyv: *Aglaja: Taschenbuch für das Jahr 1815–1833 (*Wien: J. B. Wallishausser).

84 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 44v.

85 Vö. Szalisznyó, „Egy könyvkiadás engem...", 350; Szajbély Mihály, „Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban", in: *A magyar irodalom történetei II.* főszerk. Szegedy-Maszák Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007). Szajbély Bánóczi Józseftól idézi a tizenöt százalékot, aki 1883-ban,

oldotta volna meg, akkor kevesebb, mint 1 forint lett volna haszna a zsebkönyv darabján – valóban kevés, ezer példány esetén egész pontosan 780 forintot jelent. (Összehasonlításul: Fejér György éves főszerkesztői honoráriuma volt 600 Ft.) Mivel azonban a kiadást a nyomdász csak abban az esetben vállalta volna, ha a szerkesztőség összegyűjti előre az ötszáz előfizetőt, ezért igazából ezt a tíz-tizenöt százalékos hasznot is ő tartotta volna meg. A vállalkozásból végül nem lett semmi.[86]

Számoljunk utána a negyedrét méretű *Tudományos Gyűjtemény* anyagi vonzatainak, hogy megtudjuk, ki finanszírozta igazából a lapot! 1817 elején hat, később nyolc papírívből állt, évi két metszettel és két mellképpel (amelyeket a tudósok rajzoltattak saját költségükön).[87] Az előfizetési jelentésből tudjuk, hogy 18 forint volt az éves előfizetési díj, tehát 1 forint 30 krajcár volt az ára egy számnak. Mivel pontosan lehet tudni, mennyi előfizetője volt a folyóiratnak, ki tudjuk számolni a bevételt, s a zsebkönyv tervezete alapján meg tudjuk becsülni a kiadásokat, tehát nagy eséllyel hasznot is. Trattner egy darab tízíves nagy, tizenkettedrét zsebkönyvet szép papíron, sok metszettel 2 forint 50 krajcárból hozott volna ki akkor, ha 1000 darab elkel belőle. Metszetek nélkül – ez is kiderül a számításaiból – 1 forint 7 krajcárból jött volna ki a zsebkönyv darabja. Van más példa is. *A' természet visgálása* című, nyolcadrét méretű, három kötetből (pontosabban 90 ívből) álló, egyetlen metszettel rendelkező, franciából fordított, magyar nyelvű kiadványt viszonylag olcsón, 8 forintért értékesítette a nyomdász.[88]

Tehát egy 8 ívből álló nyolcadrét méretű mű metszetek nélkül ezek alapján valamivel kevesebb, mint 1 forint (pontosan 57 krajcár) előállítási költségekkel bír, hasonlóan a zsebkönyvhöz. A *Gyűjtemény* negyedrét méretű, a papír a két példánkhoz képest körülbelül kétszer nagyobb, viszont olcsóbb fajta, ráadásul más betűtípussal készült – a nyomdai betűszedők alacsony napidíjától, az ólombetűk amortizációjától most tekintsünk el –, viszont évi négy metszet ebben is megjelent. Ezek előállítási költsége 168 forintra becsülhető a zsebkönyvben található számítások alapján, ezért maguk a képek egy évre előfizetőnként kb. 14 krajcárba kerültek 1817-ben. A *Tudományos Gyűjtemény* darabjának előállítási költsége tehát nagyjából 1 forint, egy darab újság kiadási költsége évi 12 forint lehetett. Noha több helyütt írják, hogy 8-900 példányban fogyott havonta a lap, az folyóirat végén az előfizetők listája az egyedüli konkrét számadat az eladott példányokra nézve, persze lehet, hogy kávéházak és egyebek is vásároltak belőle. Ezek szerint 735 előfizető fizetett évi 18 forintot, tehát összesen 13 230 forint volt a némileg alulbecsült bevétele Trattnernek 1817-ben, a kiadása pedig a honoráriumokból és az anyagköltségből, illetve más apróbb költségekből állt: elméletileg évente 384 forint honoráriumot adott az eredeti írásokért, persze ennél sokkal kevesebbet fizetett ki, mert tudjuk, sokan származásuk miatt nem vették fel a pénzt.[89] 600 forintot kifizetett a szerkesztésért. Levonva tehát

---

Kisfaludy Károly műveinek kiadásakor írja az előszóban. Ugyanitt írja azt is, hogy mivel az *Aurora* kiadása még nem volt jövedelmező vállalkozás, a privilégiumot Kisfaludy eladta a nyomdának. Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái,* 1–2. köt. (Budapest: Franklin, 1883) 36–37.

86 OSZK Kt, Fol. Hung. 44¯46.

87 „A Tud. Gyüjteményhez esztendőnkint két mellképet és más két rézmetszetet ád." OSZK Kt. Fol. Hung. 4. 26r.

88 „Előfizetési jelentés", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 10. sz. (1818): 126.

89 „[…] néhányan az igért jutalmat el nem vevék, más elvevők pedig százakat költöttek az Intézet fogana-

az anyagköltséget (735×12 = 8820 forint), a honoráriumokat (384 forint) és a szerkesztő éves bérét (600 forint)[90] maradt nagyjából 3426 forint haszna a *Gyűjtemény*en 1817-ben. Ez csak becslés, hiszen ennél biztosan több kelt el a folyóiratból, ám ha csak ennyi maradt volna ténylegesen nála, az is jól mutatná, hogy neki személy szerint semmiképp sem kellett ráfizetnie a lap megjelentetésére. Már az első szám esetében sem. Mert még ha fel is tesszük, hogy 1817. január elsején még nem volt 735 előfizető, Trattnernek 1816 őszén az addig összejött előfizetők számából is látnia kellett már, hogy a minimális kereslet megvan a *Gyűjtemény*re, deficittől tehát nem kellett tartania egy percig sem, legfeljebb meghiteleznie a kezdeti vállalkozásnak azt pár hónapot. Ugyan az első szám bevezetőjében az áll, hogy „önnön költségén" nyomtatja a *Gyűjtemény*t,[91] ez feltehetően nem azt jelentette, hogy neki ezen ne lett volna haszna, ahogyan ezt korábban Trattner interpretációiból feltételeztük.[92] Sokkal inkább érthették rajta a kivitelezéssel járó munkát, a nyomdagép és az ólombetűk árát, a szedők, illetve a nyomdász munkadíját. De ne feledjük el azt se, hogy Trattner igen fontos marketing célra is felhasználta a lapot: havonta megjelenteti benne a nála kinyomtatott új könyvek lajstromát, illetve további előfizetési felhívásokat, megkönnyítve ezzel az idegen nyelvű és a nehezen eladható magyar nyelvű kötetek eladását a könyvárusok megkerülésével. Ezen felül arról is elárul némi információt, hogy kik és mennyi előfizetőt gyűjtöttek neki vidéken, nemcsak a folyóiratra, hanem a reklámozott kiadványokra is.[93] Egy ilyen nagy számban eladott lap a könyvek terjesztését is nagyban elősegítette, így Trattner hasznát nem mérhetjük kizárólag a lapból befolyó nyereségben.

Noha sem Trattner tetteinek mozgatói, sem a lap alapítóinak kiléte nem tárható fel teljes bizonyossággal, annyit kijelenthetünk, hogy *Tudományos Gyűjtemény*ben lezajlott tulajdonjogi természetű vita olyan alaposan kidolgozott struktúrájú szerkesztőségi együttműködésre késztette a feleket, amely hatással volt a néhány évvel ezt követően megalapított Magyar Tudós Társaság alapszabályának kialakítására is. Az 1818 áprilisára elkészült működési szabályzat és a Tudományos Gyűjtemény Intézete egyfajta előakadémiaként is felfogható, még akkor is, ha ez a fajta szervezeti működés a későbbi szerkesztőváltásokkal hamar meg is szűnt. A *Gyűjtemény* születésének célját mégis elérte. Az 1819. januári szám előszavában[94] a szerzők büszkén nyilatkoztatták ki: a létrehozott Intézet annak a tanúságtétele, hogy az ország tudományos felkészültség szempontjából immár készen áll egy akadémia megalapítására.

tosabb előmenetelére […]". OSZK Kt, Fol. Hung. 4. f. 21. Horvát István megjegyzése. A „százakat" után javítás a lap szélén: „söt ezereket".

90 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1817. november 11. in KazLev. XV. 3504., 349.

91 „[…] könyvnyomtató Úr, ki e' rendbéli fontos szükölködésünknek ki-elégítésére elszánta magát, és nem csak az e' czélra alkalmatos, holnapokként 7–8 árkusnyi daraboknak közöltetését önnön költségén, csinos formában, magára válalá, hanem azt is fogadá, hogy azon nagy lelkű írókat, kik e' munkában eggyüvé munkálkodni fognak, érdemlett jutalommal élesztgetni, 's elősegíteni is fogja." *Tudományos Gyűjtemény* 1, 1. sz. (1817): 11–12.

92 Mader, *A* Tudományos Gyűjtemény *története…*, 15.

93 „Az előfizetésnek módja neme, czélja és haszna", *Tudományos Gyűjtemény* 2, 1. sz. (1818): 112.

94 A' Szerzők 's a' Kiadó, „Elő Szó", *Tudományos Gyűjtemény* 3, 1. sz. (1819): 1–16.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
122(2018)

KISS FARKAS GÁBOR

A színjátszás dicsérete és Erasmus-kultusz Magyarországon az 1530-as években (Georg Reicherstorffer)

A magyar világi színjátszás története a római komédiákon alapuló reneszánsz iskoladrámákkal kezdődik. Bartholomaeus Frankfordensis *Gryllus*a és *Certamen*e (1519) már kézzelfoghatóan tanúskodik arról, hogy az iskolai humanista képzés során elsajátított latintudást drámai előadásokkal erősítették, hiszen joggal feltételezhető, hogy a szerző Budán előadatta tanítványaival két művét.[1] Az 1530-as évektől kezdve számos magyarországi városban terjedt el az iskolai színjátszás, amelyről elsősorban közvetett nyomok, városi számadásbeli feljegyzések tanúskodnak.[2] Johann Honter 1543-ban évi két komédia előadását írta elő az iskolásoknak Brassóban,[3] és rendszabályát számos erdélyi iskola kezdte követni. Ezeket a korai nyomokat egészíti ki az alábbiakban közölt szónoklat, amely a komédia dicséretéről született, szinte bizonyosan Pozsonyban, az 1530-as évek második felében, s Georg Reicherstorffer, a szebeni származású humanista másolatában maradt fenn.

Georg Reicherstorffer 1495 táján született Andreas Reicherstorffer fiaként szebeni polgárcsaládból; testvére, Nicasius Reicherstorffer ötvös volt. Nicasius jegyben járt Hans Heltner Magdalena nevű leányával, Heltai Gáspár leánytestvérével; ennek ellenére 1521-ben Magdalenát Johann Hecht szebeni jegyző is eljegyezte. Az első vőlegény apja, Andreas Reicherstorffer fia nevében a szentszékhez fordult, hogy a második eljegyzést érvénytelenítsék.[4] Georg 1510-ben iratkozott a bécsi egyetemre. Ezt köve-

* A szerző az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tanszékvezetője, az MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület kutatócsoport vezetője.

1 Kiss Farkas Gábor, „Drámák a bécsi és a budai udvarban: Benedictus Chelidonius és Bartholomaeus Frankfordinus", *Irodalomtörténet* 87 (2006): 498–514.

2 Lásd Varga Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma* (Budapest: MTA Könyvtára), 1988, 83. Bártfán 1553-tól (uo., 45), Besztercén 1550-től (uo., 61), Besztercebányán 1550-től (uo., 65), Kassán 1557-től (uo., 179), Nagyszebenben 1573-tól (uo., 231), Selmecbányán 1559-től (uo., 303) találunk utalásokat a városi számadásokban diákszíndarabokra. Körmöcbányán 1534-ben a latin tanító már régi szokásként említi, és Terentius *Heautontimorumenos*át adatná elő (uo., 199). Leonard Stöckel bártfai iskolaszabályzatában az írás és a katekizmus után a második évfolyamon rögtön Terentiust olvasnak a nebulók: Johann Samuel Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn* (Lipcse–Buda: Diepold–Lindauer, 1789), I, 336. Lásd még Varga Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Irodalomtörténeti füzetek 138 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1995), 16–17.

3 Johann Honterus, „Constitutio scholae Coronensis", in Johann Honterus, *Ausgewählte Schriften*, kiad. Oskar Netoliczka (Bécs–Brassó: Graeser–Krafft, 1898), 48.

4 Nicasius Reicherstorffer hosszan elhúzódó eljegyzési peréről lásd Fabritius Károly, „Pemfflinger Márk szász gróf élete", Értekezések a történeti tudományok köréből 4 (1874–1875): II/6, 32. Bernhard

tően Szebenben lett közjegyző, megházasodott, családja lett,[5] majd kapcsolatba került a frissen a városba települt Pemfflinger Márkkal, a szebeni királybíróval és kamaragróffal.[6] 1525-ben – vélhetően a Pemfflinger-család udvari összeköttetései révén – Mária királyné titkára lett Budán.[7] Egészen 1527 nyaráig a királyné titkára maradt, aki a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint 1527 első felében folyamatosan Pozsonyban tartózkodott.[8] Tőle került át I. Ferdinánd alkalmazásába először titkárként 1527. június 6-án, majd egy évvel később, 1528. szeptember 15-én tanácsosként. Ferdinánd Moldvába és Erdélybe küldte 1527 júniusában,[9] ahol fő feladata a szászok átpártoltatása volt;[10] küldöttségének leírását a Bajor Állami Könyvtár clm 24106 jelzetű kódexe őrizte meg, amely egy Reicherstorffer által összemásolt gyűjtemény saját és mások írásaiból.[11] Törekvése kezdetben sikerrel járt, Brassót augusztusban Ferdinánd pártjára térítette, sereget fogadott, jóllehet a Szapolyai által összehívott medgyesi gyűlés elfogatását is elrendelte 1527. augusztus végén.[12] 1527 októberében sikerült neki Szebent is Ferdinánd

---

Capesius valószínű feltevése szerint szegényebb sorú családból származott, apját káptalani szolgának (cursornak) gondolja: „Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer", *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 10 (1967): 35–36.

5 Johann Karl Schuller, „Georg Reicherstorffer und seine Zeit", *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 21 (1859): 232 (15. lj.); Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen* (Kronstadt: Johann und Heinrich Gött, 1871), III, 86–102.

6 Pemfflinger Márk csak 1521-ben telepedett le Szebenben, amikor feleségül vette a volt királybíró özvegyét és ezzel együtt a királytól a tisztséget is elnyerte, ld. Fabritius, „Pemfflinger…", 12. A vagyonos özvegy hamarosan bekövetkezett halálakor Reicherstorffer készítette annak végrendeletét: DL 47525. (1523. szept. 4.) Kiadva másolatból: Fabritius, „Pemfflinger…", 121–124.

7 Schuller, „Reicherstorffer…", 232; Ortvay Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558* (Budapest: MTA, 1914), 213; Kenyeres István, „I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei", *Történelmi Szemle* 45 (2003), 68; Gecsényi Lajos, „A döntést előkészítő hivatalnoki elit. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században", in Gecsényi Lajos, *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2008), 478.

8 Lásd pl. 1527. márc. 18-ai levelét: Thallóczy Lajos és Hodinka Antal, *A horvát véghelyek oklevéltára 1490–1527* (Budapest: MTA, 1903), 643; 1527. máj. 15-ről: Géresi Kálmán, *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára*, III. (Budapest: Franklin Társulat, 1885) 166–167. További adatokat lásd Katalin Szende, *Maria von Ungarn und die Städte Westungarns*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, kiad. Martina Fuchs és Orsolya Réthelyi (Münster: Aschendorff, 2007), 113–132.

9 Capesius, „Reicherstorffer…", 37–40. A fehérvári polgárokhoz szóló küldöttségére 1529 nyarán lásd Gecsényi Lajos, „Az Edlasperg-ügy (A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében)", in Gecsényi, *Gazdaság, társadalom…*, 297. 1527. jún. 24-én követi hitlevelet kapott Cserni Jovánhoz, a fekete emberhez is, azonban odáig minden bizonnyal nem jutott el: Szentkláray Jenő, „Levelek Csernoevics Nenád Iván czár, a 'fekete ember' történetéhez", *Történelmi Tár* III/8 (1885): 515.

10 Szabó Péter, „V. Károly és az erdélyi szászok", *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002): 375–380, itt 377.

11 A kézirat az ettali bencés kolostorból került Münchenbe. Történetileg jelentős részeit kiadta Johann Chr. von Aretin, „Acta legationis Georgii Reicherstorffer Transylvani, secretarii et oratoris regii etc. in praesens diarium congesta sub anno salutis MDXXVII", in Johann Chr. von Aretin, *Beyträge zur Geschichte und Literatur* (München: Scherer, 1806), VI: 629–668; VII, 210–224.

12 Schuller, „Reicherstorffer…", 263; Fraknói Vilmos, *A magyar országgyűlések története, 1. kötet: 1526–1536* (Budapest: Ráth Mór, 1874), 78. Egy levele ebből az időszakból Brassó város tanácsához: Österreichische Nationalbibliothek, Kézirattár, Autogr. 36/115-1 Han.

pártjára állítani,[13] bevonulását szülővárosában honfitársa, az első szebeni könyvnyomtató, Lucas Trapoldner verssel és asztrológiai prognosztikonnal üdvözölte 1527. október 18-án.[14] Útja azonban tragikus véget ért, vagy ahogy maga mondja, „tragédiába fordult":[15] párthívei életét nem tudta megmenteni, Budán át Bécsbe, majd Prágába tért vissza Ferdinándhoz.[16] Szolgálataiért birtokadományokban részesült: előbb 1528. december 4-én a Szeben melletti „Bogarth" (azaz Bongárd) birtokát kapta meg Ferdinánd adományából, majd 1529-ben hosszas megfontolás után Alvinc is birtokába jutott, bár ezekkel a későbbiekben Erdélytől távol élve nem tudott élni.[17] 1530-ban a pilisi ciszterci apátság elmenekített kincseit is lefoglalta Ferdinánd megbízásából, amit végül 1531-ben Normann János apát visszakövetelt, és királyi jóváhagyást szerzett követelésének.[18] Ferdinánd 1531. május 29-én megbízta Reichersdorffert a magyaróvári harmincadvám megszervezésével is,[19] amely hamarosan a kamara egyik legnagyobb befizetője lett.[20] A királyhoz közeli pozícióját hozzátartozói támogatására is felhasználta, így 1530-

13 Capesius, „Reicherstorffer…", 39.

14 *Prognosticon magistri Luce Trapoldiani introitus Cibinium Felicis Legacionis Domini Georgii Reicherstorfer Secretarii ac Oratoris Regii etc.*, München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 24106, 76r; 76v–77v (a szerző saját kezű kézirata javításokkal). Ez utóbbi szövegből az is kiderül, hogy délelőtt 11 óra 49 perckor lépte át a város kapuját: „Constellatio coeli introitus in Cibinium Egregii D. Georgii Reicherstorff Anno Domini M.D.XXVII. Die XVIII Octobr. hora XI Mi. XLIX. ante meridiem." Trapoldner három jóslatot, illetve tanácsot adott Reicherstorffernek: *de legacionis disposicione* (Plutarkhoszra hivatkozva azt ajánlja, hogy kerülje a hízelgőket), *de vita, questu et hereditate* (a női nemtől fog örökölni!), *de infirmitatibus ac morte* (nem lesz beteg). A kalendáriumszerkesztő Trapoldnerről lásd Simon Zsolt, „Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből", *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 1–29, kül. 5. Klaus Popa feltételezése, miszerint Lucas Trapoldner/Trabuldanus/Trapuldianus domonkos szerzetes lett volna, valóban nehezen elfogadható. Vö. Klaus Popa, „Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner", *Magyar Könyvszemle* 112 (1996): 358–361. Az első nyomtatvány ajánlása alatt Lucas nem nevezi magát fraternek, csak magisternek; ez elképzelhetetlen lenne egy domonkos szerzetestől. A német nyelvű credo, Miatyánk, Üdvözlégy és egyéb énekek kinyomtatása, és a városi patríciusok számára egy könyv dedikálása különös lépés lett volna egy domonkos szerzetestől 1525-ben, abban az időszakban, amikor a katolikus papság éles harcban állt a Luther tanításával szimpatizáló kereskedő polgársággal, és 1526 júniusában külön felpanaszolta a népnyelvű karácsonyi ének éneklését. Lásd Fabritius, „Pemfflinger…", 151–161.

15 „Ita legatio mea magnis periculis cepta, et felicioribus avibus progressa, eiusmodi miseram ac calamitosam sortita est tragoediam, id est, tristissimum finem." Aretin, „Acta…", 651.

16 Capesius 1529 áprilisára teszi ezt (40), de Reicherstorffer diáriuma szerint 1528. április 16-án hagyta el Szebent. Aretin, „Acta…", 652.

17 *Libri regii* 1, 273 (Bogarth); Bécs, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchive Reichsregisterbücher Ferdinand I. Bd. 33 fol. 5r. (1529. dec. 5., Alvinc birtokadománya azzal a kikötéssel, hogy a 300 jobbágy feletti birtokrész a Magyar Kamarához kerüljön.) A bongárdi plébániával kapcsolatos korábbi pereskedésről lásd Tóth Szabó Pál, *Szatmári György prímás (1457–1524)* (Budapest: MTA, 1902), 270–274. Ferdinándhoz írt beszámolója szerint Alvincot 400 gyalogossal és 50 lovassal saját maga foglalta el: Aretin, „Acta…", 684.

18 János pilisi ciszterci apát „secretarius civitatis Budensis"-ként említi őt. *Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából*, kiad. Bunyitay Vince, Rapaics Raimund és Karácsonyi János (Budapest: Szent István Társulat, 1904), II, 151.

19 Archív mesta Bratislavy, PVL Missiles No. 5144. Említi: Gecsényi, „A döntést előkészítő…", 478, 24. lj.; Capesius, „Reicherstorffer…", 42.

20 Kenyeres István, „A királyi és a királynéi »magánbirtokok« a 16. században", *Századok* 138 (2004): 1103–1148, itt 1130–31.

ban gyulafehérvári kanonokságot kért az általa eltartott, Itáliában tanuló rokona, Hieronymus Salius számára,[21] testvérét, Nicasius Reicherstorffert pedig soproni harmincados tiszthez segítette.[22] 1531-ben újabb követi útra küldik Hunyadvárába, majd érdemei elismeréséül 1532. július 12-én nemesi címet kapott,[23] és ezt 1535 januárjában újabb moldvai követség követte, amelynek eredményeképp Iaşiban 1535. április 4-én Petru Rareş és Ferdinánd szövetséget kötött.[24]

Ezután főképp Pozsonyban lakott, ahonnan Gerendi Miklós erdélyi püspöknek írt ajánlását a *Moldaviae, quae Daciae pars dicitur chorographiá*hoz is datálta (1541. február 1.), és pereskedései is erről tanúskodnak. 1543-ban az esztergomi érsek elbocsájtotta kamarai tisztségéből; ekkor költözhetett Bécsbe, ahonnan az 1550-ben megjelent *Chorographia Transilvaniae*-t jegyzi. Elszegényedve vejének morvaországi birtokára költözött, ahol 1554 táján hunyt el Prostějovban.[25]

A fentiekben említett, Münchenben őrzött kézirat (BSB, clm 24106) küldöttségei beszámolóin és nemesítő oklevelén kívül számos más szöveget is tartalmaz. Első felében megtalálható Augustinus Moravus levele II. Ulászlóhoz Padovából 1493-ból, mely a számok Beda Venerabilis által rögzített monasztikus kézjeleit tartalmazza (2^{v}–6^{r}),[26] az ismeretlen szerzőjű *Apologia regis Wladislai* (7^{r}–31^{r}),[27] a török császárok leszármazási táblája 1527-ből (31^{v}–32^{r}), Nicolaus Sagundinus Enea Silvio Piccolomininek ajánlott genealógiája az oszmán uralkodókról (34^{r}–39^{r}), válogatás az I. Miksa halálára készült *Ehrenpforte* feliratаiból (40^{r}–47^{r}). Ezeket követik Reicherstorffer követi útjainak aktái, megszakítva német versekkel (*Klag der drey gebrechlichen Stenndt des menschlichen Leben*: *Die Jugent…; Der mitlstaandt…; Das Alter…;* 58^{v}), illetve címerével és arra írt epigrammájával (*Carolus haec Caesar tibi contulit arma Georgi…*, 59^{v}). Ezt újabb követjelentések és levelek követik (63^{r}–75^{r}), amelyeket Aretin már kiadott. Lucas Trapoldner, a szebeni nyomdász kiadatlan asztrológiai prognosztikonja után (76^{r}–77^{v}) két szónoklatot találunk. Az első ezek közül Pozsonyban hangzott el (*Oracio de divino eucharistiae sacramento Posonii habita*, 78^{r}–82^{r}), és az úrvacsoráról szól: számos antik szerzőre (Theophrasztoszra, Epiktétoszra) hivatkozva humanista részletességgel azt taglalja, hogy érdemtelensége ellenére meg-

21 Bécs, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Fasc. 14. Konv. A. 3.; *Egyháztörténelmi emlékek…*, II, 3.

22 Österreichisches Staatsarchiv, HKA, Ungarische Gedenkbücher Bd. 383. 146r (1539. márc. 13.); ÖStA, HKA, Ungarische Gedenkbücher Bd. 384, 51rv. (1539-ben 52 guldenes províziót ítéltek meg neki, 1541-ben utasítják folyósítását.) Már 1530-ban 2000 forint adományban részesült erdélyi szolgálataiért Ferdinándhoz hűtlen kolozsvári polgárok elkobzandó vagyonából, ehhez azonban nyilván sosem jutott hozzá: ÖStA, HHStA, Reichsarchive, Reichsregisterbücher Ferdinand I., Bd. 33., fol. 30r.

23 Capesius, „Reicherstorffer…", 42. A nemesítő oklevelet lásd clm 24106, 60^{r}–62^{v}. Elképzelhető, hogy követi útjának ki nem fizetett költségei is szerepet játszottak, hogy fáradozásait nemesítéssel honorálták. Költségeinek jegyzékét lásd ÖStA, Hoffinanz-Ungarn RN 1. Konv. 1532, fol. 2–15.

24 Capesius, „Reicherstorffer…", 43.

25 Uo., 43–45.

26 Erről lásd Farkas Gábor Kiss, „The art of memory in Hungary at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries", in *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*, ed. Farkas Gábor Kiss (Budapest–Paris: L'Harmattan, 2016), 146.

27 Lásd Kiss Farkas Gábor, „Taurinus Paraszthábor ja. Kétértelműség és paradoxitás a Jagelló-kor humanista irodalmában", *Történelmi Szemle* 56 (2014): 560.

szólalhat „ebben az igen nevezetes városban és e dicsőséges kollégium előtt" („in hac celeberrima civitate ac laudabili collegio"), ahol minden évben a *coena dominica* napján, azaz nagycsütörtökön beszédeket tartanak. Ezt egy még érdekesebb szónoklat követi, amely a *Rövid szónoklat a komédiák előadásának dicséretéről* címet viseli (*Oraciuncula in laudem recitandarum comaediarum*, 82^{v}–83^{r}). Mivel más, hasonlóan korai reflexiót a magyarországi színjátszásról nem ismerünk, mindenképp érdemes ezzel a szöveggel elmélyültebben is foglalkozni.

Elsőként a szerzőségről: eddig minden Reicherstorffer-kutató egyértelműnek vette, hogy a Reicherstorffer-miszcelláneában található két szónoklat szerzője az erdélyi szász humanista.[28] Erre egyértelmű bizonyíték nincs, leszámítva, hogy a kéziratnak abban a részében (59^{v}–84^{v}) fordulnak elő, ahol Reicherstorffer a saját személyével kapcsolatos, önreprezentációs dokumentumokat gyűjtötte össze, az 1527. évi és az 1535. évi követjárása aktái között helyezve el őket. Az első szónoklat felirata („Oracio […] Posonii habita") szerint Pozsonyban hangzott el, és alapos forrásanalízis után szinte bizonyosnak vehetjük, hogy az első és a második szónoklat szerzője azonos. Az eukarisztiáról szóló oráció szerzője ugyanis szerénységében „a barbárság közepette, és ahogy kevésbé józanul mondani szokás, részegségben nemzett emberke" szavakkal illeti magát („homuncionem media barbariae et ut aiunt ebrietate natum, si minus sobrie dicere queat"). A szerénységi formula ebben a szokatlan formájában Conrad Celtis 1492-ben, az ingolstadti egyetemen elmondott híres székfoglaló beszédéből származik, amelyet a szakirodalom a német humanizmus programadó irataként értelmez.[29] Itt arra kérte hallgatóságát a frankföldi humanista, hogy nézzék el neki, „hogy ő, mint vadság közepette, és ahogy mondják, részegségben született emberféle, kevésbé józanul tud megszólalni" („quod homuncio in media barbarie et ut aiunt ebrietate natus minus sobrie dicere queat").[30] Nem lehet véletlen, hogy a második szónoklat a színjáték dicséretéről beszélve szintén ezt a Celtis-szónoklatot idézi, vagy parafrazeálja több soron keresztül, amikor arra biztatja hallgatóságát, hogy fordítsanak nagyobb figyelmet a színjátszásra, mivel ez a legjobb módszer a bölcsesség és az ékesszólás összekapcsolására, amely az állam nagy hasznára válik, és a fiatalokat távol tartja a bűnöktől.[31] Celtis szónoklata ekkoriban csak az 1492. évi augsburgi kiadásban volt hozzáférhető (GW 6466),[32] így bizonyos, hogy mindkét szónoklat szerzője ezt a ritkának mondható nyomtatványt használta, ami valószínűvé teszi, hogy a pozsonyi Úrvacsora-beszéd

28 Schuller, „Reicherstorffer…", 6 (6. lj.); Capesius, „Reicherstorffer…", 61–62.

29 Legújabban lásd pl. Maximilian Schuh, *Aneignungen des Humanismus: Institutionelle und individuelle Praktiken an der Universität Ingolstadt im 15. Jahrhundert* (Leiden–Boston: Brill, 2013), 1–2.

30 Konrad Celtis, *Panegyris ad duces Bavariae,* kiad. Joachim Gruber (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003), 16.

31 Az „in quibus sublimi persuasione, remotisque persuasionibus spectantium animi ad virtutem, pietatem, modestiam, fortitudinem, et omnium rerum tolerantiam adhortentur, quibus pubescentem indolem ac viciis maxime deterreri, et ad gloriam inflammari constat. Ut quid patriae, amicis, hospitibus, et charis parentibus deberent, vivis quasi simulacris honesta quidem repraesentantibus exemplum, inhonesta opprobrium sumerent" idézet teljes egészében Celtis szónoklatából származik: Celtis, *Panegyris…*, 38.

32 Erről lásd Jörg Robert, „Konrad Celtis", in *Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon,* kiad. Franz Josef Worstbrock (Berlin: De Gruyter, 2006), 1:390–393.

és a komédiák dicséretének szerzője azonos, és emiatt a komédiákról szóló szöveg is magyarországi.

Kérdés, hogy milyen közegben hangzott el a beszéd, és kikből állhatott a hallgatóság. Utolsó mondata egyértelműen arra utal, hogy az előadó egy vagy több diák lehetett, hiszen többes számban szól, és arra kéri a jelenlevőket, hogy az előadás során előforduló hibákat ne „tanáraink tudatlanságának", hanem még „bárdolatlan koruk gyengeségének" róják fel.[33] Ez és a beszéd végén olvasható „Üdv nektek, és tapsoljatok" *(Valete et plaudite)* felszólítás egyúttal arra is egyértelmű bizonyítékul szolgál, hogy a beszédet egy színielőadás követte a közönség előtt, amelyben a diákok szerepeltek. Hasonlóképp figyelemre méltó, hogy a komédia Livius Andronicus-féle definícióját idézve az eredeti idézetben szereplő „lectio comoediarum" kifejezést, a komédiák olvasását átalakítja „*inspectio* comoediarum"-má, azaz a komédiák nézésévé, ami szintén arra utal, hogy a szöveg bemutatóra készült.[34] A beszéd központi témája szerint a színelőadások létjogosultságát az adja, hogy segít a még tanulatlan fiataloknak leküzdeni a szégyenlősségüket, amit a szöveg bárdolatlan, parasztos *(rudis, rusticus)* tulajdonságnak állít be, és erre Erasmus több művéből válogatott idézetcsokorral hoz bizonyítékot. Arra, hogy mit adhattak elő, nincs egyértelmű bizonyítékunk. Az, hogy a szónoklat kezdősora Terentius *Adelphoe*-ját idézi, majd egy Terentius-kommentárból is átvesz egy mondatot, arra utalhat, hogy talán egy Terentius-dráma volt az előadás tárgya, ahogy az az 1530-as években már Körmöcbányán, Bártfán és Brassóban is szokás volt.[35]

A közönséggel kapcsolatban némi eligazítást nyújt számunkra a szónoklat kezdetén olvasható megszólítás. A „reverendissime praesul, caeterique reverendi venerabiles, ac circumspecti domini" megszólítás három, jól körülhatárolható csoportot takar: a „főtisztelendő főpap" csak egy püspök vagy érsek lehet (ám az érseket valószínűleg archipraesulnak nevezné a szöveg),[36] a „tisztes tisztelendők" kanonokok vagy plébánosok lehettek, míg a „circumspecti domini" (helyes fordítása: 'érdemes urak')[37] az előkelő városi polgárok megszólítása.[38] Tehát egy püspök, kanonokok és városi polgárok előtt lépett fel ezzel a szónoklattal a diákság ifjú képviselője. Hogy pontosan tudjuk, kik

33 „Idque non *praeceptorum nostrorum* inscicie, sed *imbecillitatj huius nostrae adhuc rudis aetatulae* adscripturum, quibus nos tanquam singularibus rudis pubis literariae progeniis, quantj quantj sumus, sedulo commendamus."

34 A pozsonyi szónoklatban „Nec iniuria nam ut intenti speculo veritatis lineamenta seu fucum facile per imagines colligimus, ita ex *inspeccione comaediarum*" szerepel, míg Livius Andronicusnál „nam ut intenti speculo veritatis lineamenta facile per imaginem colligimus, ita lectionem comoediae imitationem vitae consuetudinisque non aegerrime animadvertimus". Ld. Aeli Donati quod fertur *Commentum Terenti*, ed. Paul Wessner (Lipcse: Teubner, 1902), 23.

35 Varga, *A magyarországi…*, 16.

36 Oláh Miklóst mint egri püspököt is így szólítja meg Georg Reichersdorffer, *Chorographia Transylvaniae* (Bécs: Aquila, 1550), A4^{v}; Gerendi Miklós szintén „reverendissimus" a *Moldávia* első kiadásának ajánlásában: Georg Reichersdorffer, *Moldaviae, quae olim Daciae pars, chorographia* (Bécs: Singrenius, 1541), A3^{r}.

37 Pápay Sámuel, *Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra való alkalmaztatásáról* (Veszprém: Szammer Klára, 1807), 247.

38 Így szólítja meg Werbőczy Kassa városát 1527-ben – vö. *Coll. Kapr.* 27, 254–256; kiadva: Horvát István, *Verbőczi István emlékezete* (Pest: Trattner, 1819), II, 264 –; Török Bálint és Pekry Lajos Eperjest 1528-ban. Lásd Bessenyei József, *Enyingi Török Bálint okmánytára* (Budapest: MTT, 1994), n. 33.

előtt, szükséges a szónoklat időpontjának pontosabb meghatározása. Ebben az alapos forrásfeltárás segít. Maga a szónoklat arra utal, hogy a darab bemutatása a Dionüszosz-ünnepek („Dionysiis festis"), azaz a *Bacchanaliá*k idejére esett. Ez hagyományosan a farsangi időszak antikizáló megnevezése,[39] amikorra az iskoladrámák jelentős részének bemutatója esett. Erasmus dicsérete miatt Capesius Reicherstorffer diákkorára, 1515 környékére tette a beszéd keletkezését,[40] ez azonban lehetetlen, mert a részletes forrásanalízis (lásd lentebb a kiadást) kimutatta, hogy idézi a szöveg Erasmus Frans van der Delftnek 1526 februárjában írt levelét, amely a *Lingua* 1526. februári, baseli kiadásának mellékleteként jelent meg egy Plutarkhosz-fordítás élén. A *Lingua* minden bizonnyal Magyarországra is korán eljutott, hiszen Erasmus a komoly magyar kapcsolatokkal rendelkező Krzysztof Szydłowieckinek ajánlotta, és Budára is elküldette még 1525-ben.[41] A Frans van der Delftnek szóló levél csak a második, 1526. februári bázeli kiadásban szerepel,[42] és úgy tűnik, ez is eljutott Pozsonyba, hiszen a szónoklat szerzője ott olvashatta, és emelt át belőle gondolatokat a fiatalok szégyenlősségéről, amelyet a drámai előadások orvosolhatnak. Ezen felül idéz a szégyenlősség témájáról az 1530-ban megjelent *De civilitate morum*ból is. További elgondolkodtató tényező, hogy a szöveg Erasmusszal kapcsolatban a múlt idejű „*floruit* [kiemelés tőlem – K. F. G.] diuus ille Erasmus Rotherodamus" kifejezést használja. Ezt csak Erasmus 1536. július 12-én bekövetkezett halála után lehetett ebben a formában leírni.

További támpontokat ad a datáláshoz a szöveg párja, az Úrvacsoráról szóló terjedelmesebb beszéd, amely a kézirat 78r–82r lapján olvasható.[43] A fent említett Celtis-művön kívül ez is sok helyen Erasmus munkásságára támaszkodik. Név nélkül idézi többek között Erasmustól *Enchiridion*ját (Kézikönyv Krisztus katonájának),[44] amely már 1503-tól kezdve közkézen forgott, és 1515-től kezdve lett igazán népszerű, valamint egy versét, az *Expostulatio Jesu cum homin*ét, amely nyomtatásban 1510–1511-ben jelent meg először, gyakran az *Enchiridion*nal egy kötetben.[45] A szónoklat kezdetén hasonló szavakkal utal Izsák és Jézus tipológiai párhuzamára, mint Erasmus tette a Máté evangéliumához írt parafrázisokban, amelyek 1522-ben jelentek meg.[46] Ennél még többet árul ez a szerző

39 Max Harris, „Claiming Pagan Origins for Carnival: Bacchanalia, Saturnalia and Kalends", *European Medieval Drama* 10 (2006): 57–107.

40 Capesius, „Reicherstorffer…", 62.

41 Lásd Kassai Antoninus Jánosnak írt levelét: Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarum*, kiad. P. S. Allen (Oxford: Clarendon, 1926), VI, 154. (n. 1602)

42 Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarum,* kiad. P. S. Allen (Oxford: Clarendon, 1926), VI: 256–257. (n. 1663).

43 Ennek szövegét és részletes forráselemzését a Lymbusban közlöm.

44 „*Neque enim istud facere virtus, sed non facere scelus est.*" (79r) – *Enchiridion militis Christiani*, 8, canon sextus.

45 „Siquidem benefacta truces eciam meminere leones, referuntque velut vicem, respondere feri merito didicere dracones, meminit officii canis, redamant aquilae, redamant delphines amantem" (79v). Ez a mondat az *Expostulatio Iesu cum homine* 47–51. sora prózába tördelve. Lásd Erasmus Roterodamus, *The Poems of Desiderius Erasmus,* ed. C. Reedijk (Leiden: Brill, 1956), 291–293; Uő, *Poems*, transl. Clarence H. Miller, ed. Harry Vredeveld, Collected Works of Erasmus (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 86. Az *Erasmi Lucubrationes* címet viselő kiadásokban 1515-től együtt fordulnak elő.

46 „Quocirca quum hodierna dies in hoc constituta sit, in qua memoria agatur immolacionis ipsius *Isaac destinatae et propositae ab Abraham patre suo, quae utique typum gessit immolacionis Christi* in cruce"

szellemi tájékozottságáról az a hosszú rész, amely ugyan teológiai alapállításokat fogalmaz csak meg (Krisztus legyőzte a Sátánt, és beteljesítette a dávidi próféciát), de ezek a mondatok az 1524-ben reformátorrá lett Urbanus Rhegius *Formulae quaedam caute loquendi*[47] című, 1535-ben megjelent homiletikai könyvecskéjéből származnak. Másik, többször parafrazeált forrása Urbanus Rhegiustól annak kis katekizmusa, amely 1535-ben jelent meg *Catechismus minor puerorum* címmel Wittenbergben, és amelynek az úrvacsoráról szóló tanítását szinte teljes egészében felhasználta orációjában.[48] Alapos tájékozottságát mutatja, hogy Melanchthon *Loci communes*ának jelentősen bővített, 1535-ben megjelent második kiadása is a keze ügyébe került, és onnan hosszú részletet másolt ki az úrvacsora méltóságáról.[49] Nem vetette meg azonban a katolikus szerzőket

(78^{v}). Itt, és alább is dőlttel jelölöm az átvett részeket. Vö. Erasmus, *Paraphr. in Matt.* 1. 2: „Isaac, qui et ipse Christi typum gessit, ligna bajulans ad sacrificium, cui erat ipse destinatus."

47 „Hec est illa memoria mirabilium suorum operum, quod unus ipse pro nobis omnibus mortuus fuit, et resurrexit tercia die secundum scripturas, nostris hostibus, peccato, morte et Sathana devictis, nuncque ind extra patris regnat in sempiternum, ubi et nos membra ipsius cum eo regnabimus. Nonne omnes creaturae non possunt satis admirare et celebrare magnificentissima haec Christi redemptoris nostri unici opera, quod ipse peccata nostra suo proprio sanguine delevit, mortem sua morte absorpsit, Sathanamque triumphavit in semetipso, ut iam vere impletum est illud Regii prophetae: Redempcionem misit dominus populo suo, mandavit in aeternum testamentum suum. Nam gloriosissimam hanc victoriam in nostros hostes Deus nobis dedit per Christum Iesum dominum nostrum." (78^{v}). Vö. Urbanus Rhegius, *Formulae quaedam caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis* (Augsburg: Philippus Ulhardus, 1536), B4^{v}. (a *Quomodo caute loquendum de missa* fejezet). Rhegius teológiájáról lásd Scott Hendrix, „Urbanus Rhegius", in *The Reformation Theologians: An Introduction to Theology in the Early Modern Period*, ed. Carter Lindberg (Malden, MA: Blackwell, 2002), 109–123; nikodémizmusáról lásd Erika Rummel, *The Confessionalization of Humanism in Reformation Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 102–111.

48 „Huius rei atque adeo loci istius racione admonitus de venerabili eucharistiae sacramento, potissimum ad ornatissimas Dominationes vestras paucis adspirante divino numine dicere constitui, in quo *verum corpus et verus sanguis domini nostri Jesu Christi sub pane et vino ab ipso Christo est institutum, ut Christiani id manducent, et bibant in Christi memoriam, mortem eius salvificam annunciantes, donec venerit.*" (78^{v}); „*Quare veteres illi Christiani maiores nostri hoc sacratissimum mysterium accommodato sane nomine eucharistiae videlicet, quod graciarum accionem sonat, appellare dignati sunt. Eucharistia enim graecum est ab Eucharisteo, hoc est gracias ago, deductum. Siquidem Christiani ad coenam domini convenientes grates deo pro ineffabili beneficio nostrae redempcionis tantaque in nos Christi redempcione, quod videlicet sponte sua periculo mortis sese pro nobis exposuerit*" (78^{v}–79^{r}), és „*Nonne inestimabilis dei bonitas, quae proprio filio suo non pepercit, sed pro nobis, cum inimici essemus, in mortem tradidit? Nonne inestimabilis charitas est mori pro impiis, pro peccatoribus, pro inimicis, et mori tantam personam, quae deus et* [80^{v}] *homo est? Haec tanta dei erga nos charitas (ut tandem ad institutum redeam) in morte filii manifestata, verbo et sacramento proposita, merito excitare debet in nobis fidem in Christum, tam fidelem redemptorem, qua fide certo accipimus quicquid hoc venerabile sacramentum significat, ut verbum promittit et offert, hoc est remissionem peccatorum et vitam.*" (80$^{r–v}$) Vö. Urbanus Rhegius, *Catechismus minor puerorum* (Wittenberg: Johannes Luft, 1535), I1*v*–I5*r*.

49 „Tantus thesaurus nobis in sacramento datur, in quo et per quem accipimus omnium peccatorum remissionem, *cum scilicet fidem addimus, qua credimus promissa contingere, et hoc spectaculum oculis atque animo obicitur, ut nos ad credendum admoneat, et fides in nobis exsuscitetur. Hoc enim sacramentum est officium a spiritu, ut per id tanquam instrumentum fides in Christum in nobis excitetur, erigatur, et confirmetur. Nam Christus testatur ad nos pertinere beneficium suum, cum nobis impartit suum corpus, ut nos sibi adiungat tanquam membra, qua non potest alia coniunctio cogitari propior. Testatur item se nobis*

sem, így Friedrich Nausea mainzi prédikátor, majd bécsi püspök egyik homiliájából is hosszabban idézett.[50] Nausea úrnapi szentbeszédéből kiemelte a belső ellenségeskedéseket és a keresztények közti testvérharcot kárhoztató részt, amely összhangban állt az erasmusi concordia-eszménnyel.[51] Ez arról árulkodik, hogy a szerző nem ellenkezett Nausea toleráns szemléletével, aki mind a két szín alatt áldozásban, mind a papi cölibátus kérdésében engedékeny volt, de a saját álláspontja az úrvacsoratanban alapvetően protestáns, lutheránus volt. Ez legjobban abban figyelhető meg, hogy az eukharisztiát elsődlegesen (principalis finis) a bűnök megbocsátása és az ember megigazulása zálogának, az úrvacsorát az új szövetség jelének tekinti.[52] Munkamódszere hasonló az úrvacsoráról szóló orációban ahhoz, ahogy a komédiák dicséretéről írt: a témáról szóló négy-öt segédkönyvet (Erasmus művei, Melanchthon: *Loci communes*, Urbanus Rhegius: *Catechismus minor* és *Formulae quaedam*, Friedrich Nausea: *Homiliae*) maga elé téve, és a vonatkozó fejezeteket gondosan összeválogatva ollózta össze szövegét, amelyet igyekezett az eredetitől némileg eltávolítani, parafrazeálni. Az idézett szerzők megjelenési időpontja alapján a két oráció keletkezését 1536 utánra, de Reicherstorffer vélhető Bécsbe költözése, 1543 előttre tehetjük.

Mint láttuk, Reicherstorffer 1527 nyarától kezdve fontos politikai, követi, sőt hadvezéri funkciót töltött be, így valószínűtlen, hogy ezt követően tanítással vagy iskolai drámaelőadások szervezésével foglalkozott volna. 1530-ban rokona itáliai teológiai tanulmányait támogatta Itáliában, így bizonyosan katolikus volt még ekkor. Hogy később miképp alakult hite, arról keveset tudunk, de világnézetének elsődlegesen antikizáló humanista orientációja vélhetőleg nem változott: 1541-ben megjelent Moldva-leírásá-

---

efficacem fore, quia ipse est vita, dat sanguinem ut testetur labem originalis mali in nobis abluere. Haec enim in illa sanctissima Coena geri videmus, fidei accidere debet. Ita proderit usus coeremoniae et consolabitur et vivificabit conscienciam. Atque hic usus privatus est, et ex aequo ad omnes pertinet, omnes enim ab Adam descendimus omnes peccavimus, omnibus est opus remissione peccatorum et consolacione, quod fit per verbum et sacramentum." (80^{v}–81^{r}) Philippus Melanchthon, *Loci theologici recens collecti et recogniti a Philippo Melanthone* (Wittenberg: Joseph Klug, 1535), n8^{v}. (VD16 M3614 és ZV25988.) A kérdéses rész nem szerepel a korábbi, 1521-ben, illetve 1523-ban megjelent kiadásokban. A *Loci* második kiadásáról, és a „loci secundae aetatis"-ról lásd Ragnar Andersen, *Concordia Ecclesiae: An Inquiry into Tension and Coherence in Philipp Melanchthon's Theology* (Bécs–Zürich: LIT, 2016), 358–364. Magyarországi hatásáról lásd Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve,* Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 291, 307.

50 „[Christus] *seipsum mirabiliter et ineffabiliter sub forma panis et vini summendum [!] fidelibus reliquit, quo et corporaliter, itemque spiritualiter nobiscum perpetuo esse voluit, et quasi incorporacione unum esse nobiscum velut charitate fieri adsolet, prestans se non solum videri desiderantibus, sed et palpari et comedi et amplecti…"* Vö. Friedrich Nausea, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, Homilia XXXVI), (Köln: Quentell, 1530), f. 191^{v}–192^{r}. Nauseáról lásd Hedwig Gollob, *Bischof Friedrich Nausea 1496–1552: Probleme der Gegenreformation* (Nieuwkoop: De Graaf, 1967).

51 „[…] praestantissimi viri, plane mihi videor nos in eos fines seculi devenisse, *quibus non solum gentem contra gentem, regnum contra regnum, non citra gravissimum dolorem animi videre cogimur, sed vel domum contra domum, immo patres in filios, filios in parentes, adeoque fratres in fratres consurgere crudeliter conspicimus.*" Vö. Friedrich Nausea, *Tres Evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (De tempore, Homilia XXXVI) (Köln: Quentell, 1530), f. 191v, majd még hosszasan idézi tovább ezt a bekezdést.

52 „Prinicipalis enim finis huius coeremoniae est, ut testetur nobis exhiberi res in Evangelio promissas, nimirum remissionem peccatorum, et iustificacionem propter Christum." „Principaliter autem hic intueri debemus sacramentum esse signum graciae, hanc coenam esse signum novi testamenti." (80v)

ban egy erasmusi inspirációjú Harpocrates-metszetet találunk a címlap után, és az 1550-ben publikált Erdély-monográfia saját maga által írt kísérő elégiájában is Odüsszeusszal állította párhuzamba magát („Ithacus aeternum peperit sibi nomen Ulysses"). Nincs jele annak, hogy bárhol olyan határozott protestáns álláspontot képviselt volna, mint ahogy azt az Úrvacsora-szónoklat szerzője teszi. *A komédia dicséretéről* szóló szónoklat szerzője pedagógiailag tájékozott, ismeri a legfontosabb humanista nevelési traktátusokat, Reicherstorffer pedig – ismereteink szerint – sosem foglalkozott tanítással. Sokkal valószínűbb, hogy a két szónoklat szerzője egy olyan, vélhetőleg protestáns lelkész, aki 1535–1543 között a pozsonyi diákokat színjátszásra instruálta farsang idején, és egyúttal egy jeles alkalmon – nagycsütörtökön – egy Melanchthon és Urbanus Rhegius által inspirált, lutheránus szemléletű, de nyíltan nem protestáns szónoklatot tartott ott az eukarisztiáról. Csábító lenne azt gondolni, hogy a komédia-szónoklatban megszólított főpap Gerendi Miklós, a Ferdinánd által kinevezett erdélyi püspök lehetett, akinek Reicherstorffer 1541-ben Pozsonyból Moldva leírását ajánlotta, és aki ebben az időben gyakran Pozsonyban tartózkodott.[53]

A komédiák előadásának dicséretéről szóló szónoklat jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy tudatosan kiemeli a drámaelőadások erkölcsjavító szándékát, és mindezt gazdag forrásbázison keresztül artikulálja. Gondolatainak és kifejezéseinek legfontosabb forrásához, Erasmushoz hasonlóan az antik komédiákat nem előadott irodalmi műként, hanem mint a helyes beszéd és az elegáns megszólalás kútfőjeként tartotta sokra.[54] A „humanista poétikai irodalom legelterjedtebb közhelye",[55] miszerint a komédia a hétköznapi élet morális tükre, nem csak Bartholomaeus Frankfordinus *Gryllus*ának előszavában jelenik meg Magyarországon a 16. század első felében, hanem *A komédiák előadásának dicséretéről* szóló szónoklatban részletes kifejtést is nyer. Konrad Celtis Németország számára mértékadó ingolstadti humanista programszónoklata és Vittore Fausto *A komédiáról* szóló írása gyors egymásutánban bukkannak fel annak az igazolására, hogy a színdarabok előadásából és nézéséből a közönség erkölcse épületesen gazdagodik, és egyúttal fényt vetnek e szövegek magyarországi recepciójára is. Mindezt a humanista nevelési traktátusok kontextusában helyezi el a szerző, id. Pier Paolo Vergeriónak az ifjak neveléséről szóló értekezését és Mafeo Vegio gyermeknevelési traktátusát kivonatolva. Ez elsősorban azért érdekes, mert azt mutatja, hogy már a 16. század második negyedében is létezett Magyarországon olyan közeg, amely nagy tudatossággal, az antik és a kortárs színházelméleti források és a humanista nevelési irodalom elmélyült mértékű ismeretével rendelkezve fedezte fel az iskoladráma-előadások pedagógiai potenciálját.

53 Ferdinánd embereként ott volt 1538 júniusában a pozsonyi országgyűlésen, és ő terjesztette fel a királyhoz az országgyűlés javaslatait. Lásd Fraknói Vilmos, *A magyar országgyűlések története, 1. kötet: 1537–1545* (Budapest: Ráth Mór, 1875), 21, 26. 1539 szeptemberében királyi biztos volt az országgyűlés királyi biztosa volt. Lásd uo., 37.

54 Jan Bloemendal, „Erasmus and Comedy between the Middle Ages and the Early Modern Period: An Exploration", in: *Syntagmatia: Essays in Neo-Latin Literature in Honor of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, ed. Dirk Sacré, Jan Papy (Leuven: Leuven University Press, 2009), 179–186.

55 Pirnát Antal, „A magyar reneszánsz dráma poétikája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 529.

Szövegközlés

Kiadásomban dőlttel jelzem a más szerzőktől átvett szövegrészleteket; ezek a kéziratban nincsenek kiemelve. Csak a központozáson változtattam.

Oraciuncula in laudem recitandarum comaediarum.

Prudentissime quidem fecisse videtur Demea ille Terrencianus [!], qui filium suum *inspicere tanquam in speculo vitas hominum iubet, atque ex aliis sumere*[56] *exemplum sibi.*[57] Hinc Reuerendissime Praesul, coeterique Reuerendj Venerabiles, ac Circumspecti Dominj preclare putandum ab hijs factum, qui publice recitandas Comaedias instituerunt, quandoquidem Comaedia nichil aliud est quam *quottidianae vitae speculum. Nec iniuria nam vt intenti speculo veritatis lineamenta seu fucum facile per imagines colligimus, ita ex inspeccione comaediarum*,[58] *in quibus sublimj persuasione, remotisque invencionibus spectancium animj ad virtutem, pietatem, modestiam, fortitudinem, et omnium rerum tolleranciam adhortentur, <quibus> pubescentem indolem ac vicijs maxime deterrerj, et ad gloriam inflammarj*[59] *constat, ut quid patriae, amicis, hospitibus, et charis parentibus deberent, viuis quasi simulacris* honesta quidem repraesentantibus *exemplum*, inhonesta opprobrium *sumerent.*[60] *Quod et Aristoteles comprobat, inquiens quod in turpitudine ridiculum sit Comoediam imitarj.*[61] *Laudantur Lacedomonij quod ebrios seruos in Comoedijs exhiberj soliti essent, non quidem vt eorum insulsis sermonibus aut foedis actibus delectarentur, nam inhumana voluptas est damno hominis aut vicio delectarj hominem, sed vt adolescentibus suis viuo exemplo ostenderent, quam essent turpe temolentum viderj.*[62] *Fit enim nescio quomodo*,

56 Kézirat: summere.

57 Terentius, *Adelphoe*, 415–416.

58 Vö. a Donatus-féle Terentius-kommentárban fennmaradt, Livius Andronicustól („Livius Andronicus […] aitque esse cotidianae vitae speculum, nec iniuria, nam ut intenti speculo veritatis lineamenta facile per imaginem colligimus, ita lectionem comoediae imitationem vitae consuetudinisque non aegerrime animadvertimus") származó komédiameghatározással: *Excerpta de comoedia*, V, 5: Aeli Donati quod fertur *commentum Terenti*, ed. Paul Wessner (Lipcse: Teubner, 1902), 22–23. Már számos ősnyomtatványkiadásban Terentius komédiáival egy kötetben lehetett olvasni ezt a meghatározást.

59 Kézirat: inflamarj.

60 Conrad Celtis, *Oratio in gymnasio in Ingelstadio publice recitata*, IV, 10, 4, in Conrad Celtis, *Panegyris ad duces Bavariae,* kiad. Joachim Gruber (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 38. A mondat már hasonló, de nem azonos megfogalmazásban szerepel az *Ars versificandi et carminum*ban: Konrad Celtis, *Ars versificandi et carminum* (Lipcse: Kachelofen, 1486), 15v.

61 Az idézet közvetlen forrása Vittore Fausto rövid *De comoedia* című írása, amely Lazzaro de' Soardi 1511. évi velencei Donatus-kommentárral ellátott Terentius-kiadásában jelent meg először: *Hoc pugillari Terentius numeris concinnatus* et L. Victor Faustus, *De comoedia libellus noua recognitione, litterisque nouis continetur* (Velence: Lazarus Soardus, 1511). Róla lásd Francesco Piovan, „Fausto Vittore", in *Dizionario biografico degli Italiani* 45 (1996): 398–401. A szöveget későbbi kiadások is közölték, pl. P. Terentius, *Comoediae nuper ad antiquum exemplar collatae* (Basel: Frobenius, 1521), 336.

62 „[…] Lacedaemoniorum ratio, qui ebrios servos exhiberi in conviviis suis curabant, non quidem ut eorum insulsis sermonibus, aut foedis actibus, delectarentur, (nam inhumana voluptas est, damno hominis aut vitio delectari hominem), sed ut adulescentibus suis exemplo ostenderent, quam esset turpe temulentum videri." Petrus Paulus Vergerius, „De ingenuis moribus", in *Humanist Educational*

ait Cicero, *vt magis in alijs cernamus, quam in nobisipsis si quid delinquitur*,[63] *sapiens vero ex alterius vicio emendat vitam*.[64] Porro quantam eciam vtilitatem adferre videtur, si puerj agendis comoedijs exerceantur, longum esset recensere, sed imprimis conducit ad abolendam grauissimam pestem puericiae, nimirum pudorem illum rusticum. Testantur omnes omnium prudentissimorum scripta ac moniciones, inter quos nostra tempestate praecipuus floruit diuus ille Erasmus Rotherodamus, de cuius laude melius est silere (vt de Carthagine scribit historicus)[65] quam pauca dicere, qui de nimia verecundia, quam greci δισοπειαν [=δυσωπίαν] nominare solent, fidelissime simul et rectissime disserit, *Nulla vicia* inquiens *grauiorem perniciem adferrj, quam quae specie virtutis fucantur, quorum de genere est nimius pudor, atque hoc noxium germen, quod magis dolendum, optimis quibusque ac generosissimis ingenijs potissimum innascitur.*[66] *Atque adeo quibus iste adfectus tam impotens insitus est, vt deliranti reddat simillimum.*[67] *Hoc vero malo temperatur, si puer, aiunt, assuescat*[68] *inter maiores natus viuere, et si comoediis agendis exerceatur.*[69] *Plato largioribus eciam invitaciunculis excuciendum censuit. Et recte quidem Aristo[teles] negat pudorem, sed in adolescentibus esse virtutem actionem probam bonaeque spei indolem prae se ferentem in eis requirj.*[70] Denique *cum sacietate omnibus in rebus, tum in literis nichil perniciosius.*[71] Hinc quendam veterum discipline hominem factitatum legimus, *qui discipulos suos post reliquas disciplinas equitare, arcus intendere, fundas rotare, jacularj, atque in palestra sese exercere docebat.*[72] *Vt haberent, vnde fastidium (quod ex nimia continuacione studiorum facile accidere potest) releuarent. Atque inde exercicio recreatj alacrius forciusque ad studia adsueta incitarentur.*[73] His racionibus et nos inducti, simul eciam quo aliqua *racio ocij nostrj apud vos constaret*, quod more hactenus solito his Dyonisjs festis a literis habemus, *cuius et*

Treatises, kiad. Craig Kallendorf (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002), 22. (c. 18.)

63 Cic. *off.* 1, 41, 146.

64 Vö. Publilius Syrus 150: „Ex vitio alterius sapiens emendat vitam."

65 Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, 19.

66 Erasmus, Francisco Dilfo (Frans van der Delft), 1526 febr. 3. *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, ed. P. S. Allen (Oxford, Clarendon, 1926), vol. 6, 257, no. 1663. (Plutarchus Chaeronaeus: *De vitiosa verecundia* fordításának előszava).

67 Kézirat: similimum.

68 Kézirat: asuescat.

69 Erasmus Roterodamus, *De civilitate morum puerilium*. Erasmus 1530-ban írta Freiburg im Breisgauban. Csak 1530-ban 12 kiadás jelent meg Európa-szerte. Erasmus Roterodamus, *Literary and Educational Writings, 3, De conscribendis epistolis, Formula, De civilitate*, ed. J. K. Sowards és Brian McGregor, Collected works of Erasmus 25 (Toronto: University of Toronto Press, 2016), 270–272.

70 Erasmus, Francisco Dilfo (Frans van der Delft), 1526. febr. 3. *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, ed. P. S. Allen (Oxford: Clarendon, 1926), vol. 6, 257, no. 1663. A szerző átalakítja az eredeti erasmusi mondatot: „Et recte quidem Aristoteles negat pudorem esse virtutem, sed in adolescentibus affectionem probam bonaeque spei indolem arguentem."

71 Erasmus levele Christian Northoffhoz, Párizs, 1499. *Opus epistolarum Desiderii Erasmi*, ed. P. S. Allen (Oxford: Clarendon, 1906), vol. 1., 172, n. 56. Már megjelent a *Familiarium colloquiorum formulae*-ban (Basel: Frobenius, 1518, 75), majd a *Farrago nova epistolarum*ban, 1519-ben; Erasmus Roterodamus, *Farrago nova epistolarum* (Basel: Frobenius, 1519), 303.

72 Mapheus Vegius Laudensis, *De educatione liberorum et eorum claris moribus, libri sex*; a critical text of books I-III, ed. Maria Walburg Fenning (Washington, D. C.: The Catholic University of America, 1933), 108.

73 Uo., 106.

Cato reddens racionem non minus quam negocij putabat,[74] ingenij exercendj tantum, nulla sane lucrj aut inanis gloriae cupiditate illectj his progymnasmatibus[75] iuuentutj nostrae haud quaquam indecentibus in conspectum vestrum obseruabilem prodire phas esse duximus. Abunde vobis relatum putamus id, quod eciam neutique diffidimus, si[76] hoc[77] qualecumque specimen hilaribus[78] mentibus et aequis animis exceperitis, quod si vel pauide nimis, vel aliter quam oportebat aliquid prolatum extiterit, vestrae humanitatj fretj in optimam partem interpretaturum non dubitamus. Idque non praeceptorum nostrorum inscicie, sed imbecillitatj huius nostrae adhuc rudis aetatulae adscripturum, quibus nos tanquam singularibus rudis pubis literariae patronis, quantj quantj sumus, sedulo commendamus.

Valete et plaudite.

Rövid szónoklat a komédiák előadásának dicséretéről

Bizony igen bölcsen cselekedett Terentiusnál Demea, aki megparancsolta fiának, hogy az emberek életére úgy tekintsen, mint tükörre, és hogy másoktól vegyen példát magának. Ennélfogva, főtisztelendő főpap atya, más tisztes tisztelendő atyák és érdemes urak, úgy kell tartanunk, hogy nagyon jelesen cselekedtek azok, akik a komédiák nyilvános előadását bevezették, mivelhogy a komédia nem más, mint a mindennapi élet tükre. Nem is jogtalanul, hiszen ahogy a tükörbe nézve könnyedén felfedezzük az igazságnak a világos vagy homályos körvonalait, úgy bizonyos az is, hogy a fejlődő jellem a legnagyobb mértékben elretten a bűnöktől, és vágyni kezd a dicsőségre a komédiák megtekintése révén, amelyekben finom meggyőzéssel és eredeti ötletekkel[79] nyer buzdítást a nézők lelke erényre, kegyességre, szerénységre, bátorságra és minden baj elviselésére, azért, hogy úgy tekintsen rájuk, mint képekre, amelyek ha becsületes dolgokat ábrázolnak, példát nyújtanak arról, hogy mivel is tartoznak hazájuknak, barátaiknak, vendégeiknek és kedves rokonaiknak, ha pedig becstelen dologról szólnak, megbotránkoztatják őket. Ezzel Arisztotelész is egyetért, amikor azt mondja, hogy csúf dolgokban nevetséges a komédiát utánozni. Dicsérik a spártaiakat is, hogy a részeg rabszolgákat színpadra szokták állítani, nem azért, hogy az ostoba beszédükön vagy a csúfos cselekedeteiken szórakozzanak, mivel nem emberhez méltó élvezet mások kárán örülni vagy hibáján szórakozni, hanem azért, hogy saját ifjúságuknak példát mutassanak, milyen csúfos dolog részegesnek mu-

74 M. Porcius Cato az *Origines* bevezetőjében azt írta, hogy a híres férfiaknak nemcsak munkájukról, hanem szabadidejükről is számot kell tudni adniuk. A gondolat fennmaradt Cicero (*Planc.* 66) és Justinus (*praef.* 5.) megfogalmazásában is, az *Oratio* szövege az utóbbihoz áll közelebb: „simul ut et otii mei, cuius et Cato reddendam operam putat, apud te ratio constaret". Lásd *The Fragments of the Roman Historians*, ed. T. J. Cornell (Oxford: Oxford University Press, 2013), vol. 2., 154.

75 Kézirat: progymnasmatis.

76 Kézirat: se.

77 Kézirat: haec.

78 Kézirat: hilaris.

79 Az *Oraciuncula* itteni megfogalmazása nem egyértelmű. Forrásánál, Celtisnél a *remotisque invencionibus* (távoli találmányokkal?) kifejezést Joachim Gruber mint „hohe Überredungskunst und ausgefallene Ideen", Leonard Forster mint „sublime persuasion and works of remarkable originality" fordítja.

tatkozni. Mert valamiért úgy van – ahogy Cicero mondja – hogy inkább észrevesszük másnál, ha bűnt követ el, mint saját magunkban, de a bölcs másnak a tévedéséből okulva javít a saját életén. Hosszú lenne felsorolni, hogy mennyi haszna van annak, ha a gyerekek komédiák előadását gyakorolják, de különösen arra alkalmas, hogy elűzze a gyerekkor legsúlyosabb baját, tudniillik a parasztos szégyenlősséget. Erről tanúskodik az összes nagy tudós minden írása és intelme, akik közül kiemelkedik a mi korunkban élt[80] isteni Rotterdami Erasmus, akinek a dicséretéről jobb hallgatni, mint keveset mondani (ahogy Kárthágóról mondta a historikus). Ő igen hitelesen és helyesen beszél túlzott szégyenlősségről, amelyet a görögök δυσωπία-nak szoktak nevezni: „Egyetlen bűn sem hordoz nagyobb veszélyt, mint az, amelyet erénynek álcáznak, amelyek fajtájába tartozik a túlzott szégyenlősség is, és ez az ártalmas vadhajtás – igen sajnálatos módon – leginkább a legjobb és legnagylelkűbb szellemekben ver gyökeret, és némelyeken olyannyira úrrá lesz ez a képtelen lelkiállapot, hogy szinte őrjöngőhöz teszi őket hasonlóvá." Ezt a bajt orvosolja, ha a gyerek – mint mondják – hozzászokik ahhoz, hogy idősebbek között éljen, és ha komédiák előadásában vesz részt. Platón úgy gondolta, hogy ezt érdemesebb még határozottabb ösztökéléssel is elősegíteni. És helyesen mondja Arisztotelész, hogy a szemérmesség nem erény, hanem az ifjakban az erkölcsös cselekvés a kívánatos, ami reményteli jellemre utal. Elvégre az elégedettség minden dologban veszedelmes, de az irodalomban a legveszedelmesebb. Emiatt olvassuk, hogy egy ember, aki a régiek fegyelmezési elveit követte, a tanítványait a többi tananyag után megtanította lovagolni, íjászkodni, parittyát vetni, gerelyt hajítani és azt is, hogy a küzdőtéren birkózzanak, hogy megszabaduljanak a csömörtől, ami a folyamatos tanulás miatt könnyen elérheti őket, és így a testedzéstől felfrissülve serényebben és nagyobb lelkesedéssel térjenek vissza szokott tanulmányaikhoz. Ez a szándék vezetett minket is, és egyúttal az is, hogy elszámoljunk előttetek a szabadidőnkkel is, amelyet az eddigi szokásunknak megfelelően ezen a Dionüszosz-ünnepen az irodalomnak szentelünk – hiszen ezt Cato sem tartotta kevesebbre, mint a folyó ügyeit, amikor számot adott róla. Ezért úgy gondoltuk, hogy a tekintetes nézőközönségetek elé járulhatunk az ifjú életkorunkhoz teljesen illő műhelygyakorlatokkal, csak azért, hogy elménket élesítsük, és nem a haszon, vagy a hiú dicsőség szerzésének szándékával.

Úgy gondoljuk, hogy már bőségesen beszámoltunk erről, amiben nagyon is bízunk, ha ezt a csekélyke bemutatót derült elmével és nyugodt lélekkel fogadjátok. De ha mégis nagyon félénken lenne előadva, vagy másképp, mint ahogy kellene, jóérzésetekben bízva akkor sem kételkedünk benne, hogy a legjobb szándékkal fogadjátok majd. Ha mégis így alakulna majd, akkor azt ne tanáraink tudatlanságának tulajdonítsátok, hanem tanulatlan fiatal életkorunk gyengeségének. Nekik, mint a tanulatlan ifjúság kiváló pártfogóinak ajánljuk serényen magunkat, ahányan csak vagyunk.

Legyetek jól, és tapsoljatok.

80 A szöveg itt praesens perfectumot használ *(floruit),* amiből az derül ki, hogy a szöveg már Erasmus halála után keletkezett. Később jelen idővel jelöli a tőle származó idézetet *(disserit),* de ez praesens historicum lehet.

TASI RÉKA

Usus, non lectio

Olvasásmódok mint szövegprodukciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán

Az angolszász szakirodalomban használatos *book use* kifejezés nemcsak azért vált népszerűvé, mert a kora újkori könyvhasználók könyvvel és szöveggel való viszonyát mint a textualitás és a materialitás bonyolult összefüggéseiben megragadható habitusát, annak összetettségét hangsúlyozza.[1] Indokolt az érdeklődés az olvasási aktus sokat értelmezett haszonnal telítettsége miatt is, ahogy azt a Zsámboky János és több kortársa emblémáskönyvében megtalálható inscriptio („Usus libri, non lectio prudentes facit") nyomán is hangsúlyozza a szakirodalom.[2]

Miként azt a Calis–Visser szerzőpáros, a ABO (Annotated Books Online) szerkesztői szükségesnek tartják kiemelni: az egyes olvasóknak a szövegen hagyott kézjegyei, melyek a könyvhasználat különböző módjairól részben árulkodnak, lehetnek szükségszerűen egyediek és megjósolhatatlanok, viszont ritkán tudnak teljesen kikerülni a hagyományos olvasási gyakorlatok kényszerítő hatása alól.[3] A szerzők a William Sherman által az egyes olvasó olvasásmódjára használt *ineluctable specificity*[4] fogalmát tehát az olvasási hagyományok egyes olvasókra gyakorolt fegyelmező praxisának („the disciplining practice of reading traditions on individual readers") a felismerésével és tudatosításával szükségesnek látják korlátozni.

A kora újkorban a könyvhasználat és olvasás számos gyakorlata és technikája alakul ki és él egymás mellett, melyekre úgy tekinthetünk, mint a kulturális és vallásos szocializáció folyamatában, azok gyakorlataiban elsajátított szabályok mentén történő szöveghasználati módokra. Ezek különböző hasznok és célok mentén is formálódnak, s különböző testi-fizikai-fiziológiai kondíciókkal járhatnak. Ezekről az olvasástörténet különböző jellegű forrásai különféle érvényességgel tesznek tanúbizonyságot.

Leírásukra, tipológiájuk megteremtésére és különösen az ehhez alkalmas fogalomkészlet kidolgozására számos kísérlet történt a nagyon széttartó, sokféle nézőponttal,

* A szerző a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány elkészítésekor a szerzőt a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

1 William H. Sherman, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Material Text (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008).

2 A. S. Q. Visser, *Johannes Sambucus and the Learned Image: The Use of Emblem in the Late-Renaissance Humanism* (Leiden: Brill, 2005), 41. Továbbá: Geoffrey Whitney, *Choice of Emblems* (Leiden: 1586).

3 „The marks of individual readers may be ineluctably specific and unpredictable, but they can seldom completely escape the grid of traditional reading interest." – Richard Calis and Arnoud Visser, „Building a Digital Bookwheel Together: Annotated Books Online and the History of Early Modern Reading Practices", *Bibliothecae.it: Rivista di studi semestrale* 3, 1. sz. (2014): 63–80, itt: 74.

4 Sherman, *Used Books…*, xvi. A 'szükségszerű sajátosság' kifejezéssel lehetne fordítani.

sokféle diszciplináris érdekeltséggel összekapcsolódó olvasástörténeti kutatások részéről.[5] Leginkább a következő dichotómiák forgalmazódnak meg a szakirodalomban: intenzív és extenzív (intensive – extensive) olvasás; hangos és csöndes (oral – silent) olvasás; praktikus/haszonra irányuló és kikapcsolódási céllal folytatott (utilitarian – recreational), valamint nyilvános és magános (public – private) olvasás.[6] Az olvasási gyakorlatok jellemzésére természetesen további fogalompárok is használatban vannak: a figyelem jellege szerint beszélhetünk intenzív vagy felületes, kurzorikus (cursory), vagy másként: meditatív és pásztázó, átfutó olvasásról; az olvasás hatóköre (reading scope) szerint: megszakított, szakaszos, nem folytonos (discontinuous) vagy átfogó, teljes (comprehensive) olvasásról.[7]

A kora újkorban egymás mellett élő olvasási gyakorlatok tipológiájára is történtek kísérletek, pl. Helmut Zedelmaier részéről, aki a *Praktiken der Lektüre* címszó alatt elkülönítette a kegyes olvasást (frommes – häusliches – Lesen), a tudós olvasást (gelehrtes Lesen) és – az újkorra tekintettel – az ún. felvilágosult olvasást (aufgeklärtes Lesen), s ezekben a kategórákban látta kidolgozhatónak az újkori olvasásmódok jellemzését.[8] A tudós, humanista szövegkezelési és olvasásgyakorlatok területén részletesebb tipológiák kidolgozására is sor került, melyek közül James Hankinsét kell kiemelnünk: ő a 15. századi olvasási módokat a *causa finalis* mentén írta le.[9]

Anélkül, hogy az olvasásmódok és olvasási technikák történetében vagy nem kevésbé kaotikus, időnként ellentmondásokat és fogalomhasználati zavarokat is eredményező terminológiájában bármiféle rendteremtési szándékkal próbálnék tájékozódni, egyetlen szempontot szeretnék hozzátenni az eddig felsoroltakhoz: a lineáris és a nem lineáris olvasás szempontját.

A lineáris olvasást definiálhatjuk úgy, mint a „szöveg"-nek az elejétől a végéig egyenes vonalúan történő olvasását,[10] ami együtt jár azzal a képzettel, hogy az így olvasott szövegnek van valamiféle rögzített eleje és vége (vagy elejei és végei), illetve ennek megfelelően olyan jelentés feltárása, illetve értelem működtetése a cél, ami csak (vagy leginkább) a szöveg előrehaladásában, annak összefüggő feldolgozása révén lehetséges, a lineáris kontextusteremtés folyamatában.

Ebben az értelemben lineáris az az olvasás is, ami a tekintet pásztázó tevékenysége folytán kisebb vagy nagyobb mértékben diszkontinuus, például azért, mert megszakítja a margináliákra történő kitekintés, a margóra történő rövid jel vagy jegyzet írása.[11]

5 Nem hiába jegyezte meg az olvasástörténeti kutatásokról Leah Price, hogy „Less like a field than a battleground". Leah Price, „Reading: The state of the discipline", *Book History* 7 (2004): 303–320, itt: 304.

6 Elspeth Jajdelska, Pepys in the History of Reading", *The Historical Journal* 50, 3. sz. (2007): 549–569, itt: 550.

7 Calis and Visser, „Building…", 66.

8 Helmut Zedelmaier, „Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit" in Helmut Zedelmaier, *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 64 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001), 11–30.

9 James Hankins, *Plato in the Italian Renaissance* (Leiden: Brill, 1990), 18–29: *Toward a Typology of Reading in the Fifteenth Century* c. fejezet.

10 A szöveg szót szükségesnek gondolom ebben a kontextusban idézőjelben tenni, és ekképpen kiemelni, hogy jelentése nehezen rögzíthető – már csak terjedelmi szempontok miatt is.

11 Andrew Cambers, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720*, Cambridge

Nyilván minden megszakítás magában hordozza a linearitás megtörésének lehetőségét, megzavarva a lineáris kontextusteremtő-értelemadó olvasást és annak eredményét, mégis az olvasás, annak célirányos linearitása *mellett*, lehet fragmentáló, illetve fragmentált is. Például a humanista olvasási kultúrát meghatározó *locus communis*-módszer alkalmazása során – mivel a kiemelő, megjegyzetelő, excerpáló olvasás a szöveg *végig*olvasásával történik – a nyomtatott kötetekben zsákszámra megjelenő aláhúzások, megjelölések, „Nota bene!"-rövidítések annak bizonyítékai, hogy a végigkövető-lineáris olvasás, még ha megjelölgető eseménnyel, fragmentáló figyelemmel is zajlik, alapvetően a lineáris kontextusteremtés zavartalanságát biztosítja. E végigolvasó excerpálás fontosságát hangsúlyozzák többek között egyes tankönyvek vagy magukat *ars excerpendi*ként definiáló művek. Ezek a kiadványok a folyamatos jegyzetelést a szövegben történő megjelölő előkészítéssel, majd a második olvasás során a megjelölt szöveghelyekhez való visszatéréssel és így az esetleges kiírás elhalasztásával tartják kívánatosnak, ezzel biztosítva a szöveg lineáris olvasását. Erasmus is ezért ajánlja a *De copiá*ban a két jegyzetfüzet, a szavak és a dolgok bőségét biztosító egyéni gyűjtemény feltöltését célzó olvasáshoz az egyéni, strukturált, kidolgozott jelölőrendszer alkalmazását a margón, mely lehetővé teszi az olvasás viszonylagos megszakítatlanságát, egyben a kontextusra figyelő értelmezés hatékonyabb működését (beleilleszkedve az erasmusi humanista ideál szerkezetébe, mely a teljes humanista szövegkánon többszöri végigolvasását is jelenti).[12]

A margón történő rövid megjelölés tehát az olvasás viszonylagos folyamatosságának és linearitásának biztosítéka, viszont az eleve a margón szerepeltetett információk – jellegüktől és terjedelmüktől függően – ugyanennek megzavarói, sőt, felszámolói is lehetnek.

Amikor az olvasást szabályozó és az excerpálást tanító praeceptumok megszaporodnak a 17. században, ebben a *loci communes* funkcióváltása s a jelentősen megnövekedett információmennyiség által generált új szövegkezelési módokra való reagálás kényszere is tükröződik.[13] Az olvasásmódok tematizálása során ekkor határozottabb – értékbeli különbségen alapuló – törésvonal látszik kirajzolódni a szöveget végigolvasó és akképpen fragmentáló, illetve a mutatókat használó vagy eleve kiválogatott fragmentumokat olvasó eljárások közt. A kompilált nyomtatott miscellaneák, *loci communes*-kiadványok, florilegiumok stb. használata kapcsán egyre több kifogásnak adnak hangot a fragmentumok olvasásával szemben. Ez az olvasásmód főként a mennyiségi szemlélet előtérbe helyezése, a könnyű és erőfeszítés-mentes információszerzés, a kontextus és különösen az originalia figyelmen kívül hagyása miatt kap határozott kritikát.[14]

Ebben az olvasásban a könnyű válogatás és az ennek nyomán létrejövő gyors kombináció lehetősége az adott. Ez az olvasásmód a lineáris olvasással szemben nem tartja

Studies in Early Modern British History (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 28–33.

12 Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 101–115.

13 Moss, *Printed…*, 215–254; Ann Blair, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven–London: Yale University Press, 2010), 75–85.

14 Moss, *Printed…*, 215–281.

fenn a szöveg (szándékosan nem könyvet mondok!) teljességében, illetve folyamatosságában történő kontextusteremtés igényét, szükségességét. Ezzel párhuzamosan a válogatásban és az így lehetővé váló kombinációkban új kontextusokat képez, illetőleg a újraírja a régieket.

Ez az olvasás azonban korántsem csak az eleve fragmentumokat forgalmazó kiadványtípusok adekvát olvasási módja. A kombinációt, az új kontextus lehetőségét egyaránt szolgálhatják a folyamatos szöveget kiegészítő előre-hátrautaló jegyzeteket tartalmazó, konkordanciaszerű összefüggéseket feltáró marginálisok, de a szövegből kimutató hivatkozások is, az ilyen jellegű, fizikalitásában sem lineáris (ahogy Andrew Cambers nyomán Fazakas Gergely Tamás nevezi: pásztázó[15]) olvasásra bátorítva. Még inkább alkalmasak erre az indexekkel és betűrendes mutatókkal operáló kiadványok.

A mutatók, különösen a kora újkorban egyre erőteljesebben formalizálódó alfabetikus jegyzékek szerepe a kora újkori olvasás, a jegyzetkészítés és a szövegprodukció gyakorlataiban egyre inkább a szakirodalom érdeklődésének homlokterébe kerül.[16] A mutatók, a tabulák, elágazó diagrammok (branching diagrams) egy-egy szövegkezelési gyakorlat, illetve olvasási mód – pl. a „consultation reading": utánanéző olvasás – vagy pedagógiai praxis történeti-eszmetörténeti kontextusainak megrajzolására, a tudásszervezésre (organisation of knowledge), a tudás közvetítésére (transmitting of knowledge), a különböző tudásrendek leírására irányuló rákérdezésnek is lehetőséget biztosítanak. Azt a kérdezést teszik lehetővé, hogy az indexek miként vesznek részt a tudás megszervezésében, strukturálásában, a tudás elérhetővé, olvashatóvá, sőt továbbírhatóvá tételében, egyáltalán, a tudásról való gondolkodás lehetőségeinek alakításában.[17]

Míg az általános enciklopédiák, példagyűjtemények, *loci communes* kiadványok stb. tartalmával és indexeivel többet foglalkozott az irodalom, a kimondottan teológiai témájú vagy vallási célokat szolgáló kiadványokkal és azok mutatóival jóval kevesebbet. A prédikációgyűjtemények indexeit viszont a német kutatás már az 1980-as években is figyelemre méltatta – úgy, mint az excerpálást és a kompilációt megkönnyítő eszközöket. A német nyelvterületeken megjelent, latin vagy német nyelvű kötetek valóban nagy számban tartalmaznak különböző típusú mutatókat. Werner Welzig a német nyelvterületen kiadott prédikációgyűjtemények kb. 800 tételes bibliográfiájából az 1670 és 1770 közötti időszakban megjelenteket külön vizsgálta a mutatók szempontjából, és

15 Fazakas Gergely Tamás, „Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről", in *Nyelv, lelkiség, regionalitás a közép- és kora újkorban, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor és Balogh F. András (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013), 146–168.

16 Hans H. Wellisch, „How to Make an Index – 16th Century Style: Conrad Gessner on Indexes and Catalogs", *International Classification*, 8, 1. sz. (1981): 10–15; Blair, *Too Much…*; Helmut Zedelmaier, *Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit*, in *Buchwissenschaft in Deutschland*, 2 Bde. Hrsg. Ursula Rautenberg, Book Studies in Germany: A Handbook (Berlin: De Gruyter, 2010), 1: 503–533. Tanulmányában külön fejezet: *Zur Wissensarchitektur Buch: Der Index*, 1: 512–518.

17 Az eddigieken túl lásd pl. *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, ed. by Karl A. E. Enenkel and Wolfgang Neuber, Yearbook for Early Modern Studies 4 (2004).

az alfabetikus mutatók gyakori előfordulása mellett a kombináló excerpálás számára még két további mutatótípust talált.[18] A kiadványok címlapján a nyomdász rendszerint fel is tünteti ezt a tényt, a kötet jobb eladhatóságát remélve tőle. A betűrendes tárgyindexek ususát a szakirodalom tehát a kötetek praeliminária iában és a rhetorica ecclesiastica praeceptumaiban is tárgyalt excerpálás és az ennek nyomán történő kompiláció kapcsán részletezi. A praeceptumok elsősorban az inventio segédeszközeként tüntetik fel ezeket, a kötetek paratextusaiban viszont a tárgymutatót – annak ellenére, hogy szó szerint 'a dolgok mutatójáról' (Themenregister, Sachregister, index rerum) van szó – a verbum és a res területén történő produktív felhasználásra javasolják.[19]

Az újabb magyarországi prédikációtörténeti kutatásban a kompiláció kontextusában kaptak figyelmet a magyarországi prédikációskötetek indexei is. Az excerpálás mint a kompiláció hátterét biztosító szövegkezelési mód elméletére Maczák Ibolya hívta fel a figyelmet,[20] a reneszánsz olvasáskultúrában gyökerezését pedig Kiss Farkas Gábor hangsúlyozta, megmutatva, hogy – mint jegyzetelési módszertan – valószínűleg Zrínyi eposzának szöveghelyein is nyomot hagyott.[21]

Az excerpálás mint jegyzetelési technika felől a fragmentáló olvasás és eszmetörténeti összefüggései felé haladva az index egy olvasási kultúra terméke, s mint valamely olvasásmódot létrehozó vagy kiszolgáló eszköz lesz érdekes. Ennek nyomán a szöveg működésének retorikai rendjébe kódolt tudás rendjének és az indexben valamiféle analizált tudás formalizált rendjének összefüggéseivel lehet szembesülni. Ehhez néhány konkrét megfigyelést kell tennem az prédikációs indexekről.[22]

A kora újkori katolikus prédikációskötetek a betűrendes indexekkel való ellátottság szempontjából meglehetősen egyenetlen képet mutatnak. A 16–17. században, a 18. század első feléig mindössze három szerző magyar nyelvű katolikus prédikációgyűjtemé-

18 Werner Welzig, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katolischer Predigtsammlungen*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte 430, 484 (Wien, 1984–1987).

19 Franz M. Eybl, *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur: Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*, Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur 10 (Wien: Wilhelm Braumüller, 1982), 63.

20 Maczák Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban* ([Szigetmonostor]: WZ Kv., [2010]); Uő, „Aranybánya a helyes olvasáshoz (Jeremias Drexel: Aurifodina)", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 275–279; Uő, „Örökölt argumentumok", in *Plaustrum seculi VI.: Az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén 2008. április 19-én rendezett ifjúsági konferencia szerkesztett anyaga*, szerk. Bárczi Ildikó, Laczkó Eszter és Rajhona Flóra, Plaustrum seculi VI. (Budapest, 2008), 1–9. http://sermones.elte.hu/page/361tan_plaus_mibolya.pdf (utolsó letöltés: 2018. 02. 16.).

21 Kiss Farkas Gábor, „A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra", in *„Ritrar parlando il bel": Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére,* szerk. Szegedi Eszter, Falvay Dávid és Ertl Péter (Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2011), 325–345.

22 Korábbi tanulmányomban részletesebben, de másféle fókusszal foglalkoztam prédikációs kötetek indexeivel: „Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben", in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról,* szerk. Maczák Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok 8 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 111–123.

nyei jöttek ki a sajtó alól alfabetikus indexekkel ellátva: Telegdi Miklós, Káldi György és Illyés István művei. Pázmány kötetéhez nem készült index, legalábbis nyomtatott formában nem, de egy-egy kézírásosról Hargittay Emilnek köszönhetően van tudomásunk.[23] (A protestáns postillák és prédikációs kötetek vizsgálatával másként nézne ki az összkép, ezekről ebben a tanulmányban viszont nem lesz szó.) Ennek okait leginkább talán az anyagi, nyomdai lehetőségek körében kell keresnünk.

A kötetekben látszólag azonos tárgymutatók szerepelnek: a prédikációk teológiai tartalmának, „derekasabb dolgoknak" (Telegdi), „emlékezetesebb dolgoknak" (Illyés) a mutatója, illetve lajstrom, ami megmutatja, „minémü dolgokat" foglal magába a kötet (Káldi). A mutatók címében tehát a teológiai értelemben vett *res* fogalma ismétlődik. A címek apró különbségeivel párhuzamosan azonban a mutatók jellegében és használati lehetőségeiben is különbségek tárhatók fel, amelyek lehetővé teszik elhelyezésüket az indexek fejlődéstörténetében, a formalizálódás folyamatában. A mutatókészítés persze minták és technikai lehetőségek nyomán is formálódó praxis, egyben egy kulturálisan meghatározott olvasási gyakorlat – az indexkészítés a szöveg meghatározott fogalmi háló (itt: teológiai loci communes, bibliai reáliák) felől történő újraolvasása, s ezért az index mint a kötet tartalmát feltáró olvasás eredménye a kötetben foglalt tudás formalizálásának, strukturálhatóságának, de a teológiai diszciplina tudásrendjének az értelmezője is.

Három prédikációs kötet indextípusai

Telegdi Miklós postilláskötetein[24] a betűrendes tárgymutatónak jellegzetesen 16. századiként leírt típusát találjuk,[25] amely a margókra nyomtatott összefoglaló megállapítások alapján készült, s általában nem fordított nagyobb figyelmet az egy (fő)fogalom („caput rei") alá besorolható mutatók egyesítésére. Hiányoznak a mutatóból a belső kereszthivatkozások is. Ennek megfelelően mind a keresés, mind a kombináció másféle mintákat követ, mint az erőteljesebben formalizált mutatókban. A Conrad Gesner által az indexhasználat ideális módjaként megjelölt utánanéző olvasás – „ut consulat ea per intervalla"[26] – csak a mutató tüzetesebb és folyamatosabb tanulmányozása, valamint a kötet megelőző forgatása nyomán valósulhat meg. A következetesen végigvitt formalizáció hiányosságai az indexet, vagyis a kötetbe foglalt tudás formalizált rendjét tehát csak mint viszonylagos tudást tételezik, amely a prédikációszöveg olvasásának függvényében értelmezhető.

23 Hargittay Emil, „Kéziratos latin nyelvű mutató Pázmány prédikációihoz", in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, 2 köt., szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 1:130–159.

24 Telegdi Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac elsö resze* (Bécs, 1577). – RMNy 374; Telegdi Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac masodic resze* (Bécs, 1578). – RMNy 418; Telegdi Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac harmadic resze* (Nagyszombat, 1580) – RMNy 474.

25 Blair, *Too Much...*, 142.

26 Uo., 117.

Káldi György köteteiben szintén kizárólag alfabetikus tárgymutatót találunk.[27] Káldi – vagy inkább a nyomdász – az index címe alatt elmagyarázza a levelek négy részre osztásának módszerét, amit az indexelés történetében Erasmus *Adagiá*inak 1528-as bázeli kiadásában látunk először (az *Erratá*hoz kapcsolódóan),[28] s részletezi a mutató használatát. Telegdi mutatókészítőjével ellentétben következetesen elvégzi a mutatók *caput rei* alá rendelését (majd a főfogalmon belül a kötetbeli előfordulás szerinti sorrend következetes alkalmazását), valamint az összetartozó indexek egymáshoz kapcsolását kereszthivatkozásokkal.

Káldi mutatója nemcsak kidolgozottságának, illetve formalizáltságának mértékében különbözik Telegdiétől, hanem a mutatóba kerülő „minémü dolgok" értelmezésében is. Lajstroma nem szigorúan a teológiai közhelyek vagy reáliák listázását jelenti, helyet kapnak a világi forrásokból származó történelmi-mitológiai elemek is (pl. Romulus és Remus, a sárkány és az elefánt Plinius-féle harca a *Sárkány* címszó alatt, de ebben a tudáshalmazban a látszólag a szóbeliségből származó, hallott és feljegyzett ismereteknek is létjogosultsága van).

Miközben az index a keresést teljeskörűen kiszolgáló mechanikus (kötetbeli) rendet alkalmazza, marginálisai, a Telegdiével ellentétben, nem vagy alig ismétlik a mutató témajelölő, teológiai közhelyeket listázó tételeit. A mutató ebben az értelemben is leválik a szövegbe kódolt tudás retorikus rendjéről, ehelyett az abcd-részekre osztott oldal viszonylag lehatárolt helyére történő utalás irányítja a lapon átfutó, kurzorikusan olvasó, tehát kimondottan a konkrét szöveghelyet kereső tekintetet. A marginálisok gyakran ismétlik a humanista szövegolvasás retorikai kategóriáit, illetve a szerkezet kiemelését szolgáló felosztásokat és megjegyzéseket tartalmaznak – a forrásra utaló margináliák mellett. A marginálisok mind egy lineáris-elemző, mind egy dekontextualizáló-kombináló olvasást megtámogathatnak, az utóbbit a nem túl gyakori, de azért jellemzően előforduló belső hivatkozások is előmozdítják.

A kötet tipográfiája viszont nem viszi végig következetesen ezt a rendet, ezáltal akár az olvasásmódok begyakorlásának terepeként is szolgál. Ann Blair a kora újkori nyomtatványok hiányos mutatói és befejezetlen errata-listái kapcsán hangsúlyozza, s a kézírásos kiegészítések nyomán igazolja az olvasónak szánt aktív szerepet, valamint az ebben rejlő pedagógiai lehetőségeket: a befejezetlen errata mintegy mintaként szolgál, ami alapján az olvasó maga végezheti el a további javításokat.[29] Az OSZK-ban fellelhető egyik Káldi-kötet kézírásos marginálisai bizonyítják, hogy a kötetet valóban olvashatták ekképpen. A vélhetően egy olvasótól származó marginális megjegyzések korántsem valószínű, hogy csupán egyféle olvasásmód termékei. A szerkezetet kiemelő, a retorikai funkciókat azonosító jegyzetek inkább egy lineáris-kontextualizáló olvasás-értelemadás nyomai, míg a párhuzamos érvekkel bővítő, hivatkozásokat javító, a

27 Káldi György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak elsö resze* (Pozsony, 1631). – RMNy 1509; Káldi György, *Az innepekre-valo predikatzioknak elsö resze* (Pozsony, 1631). – RMNy 1510.

28 Blair, *Too Much…*, 49–52.

29 Ann Blair, „Corrections manuscrites et listes d'errata a la Renaissance", in *Esculape et Dionysos: Mélanges en l'honneur de Jean Céard*, ed. Jean Dupèbe, Franco Giacone, Emmanuel Naya et Anne-Pascale Pouey-Mounou (Geneva: Droz, 2008), 269–286.

margóra a kötetből párhuzamos helyet hozó bejegyzések az indexet forgató (és helyenként elégtelennek találó), sőt más könyveket, feljegyzéseket is párhuzamosan használó olvasásmódra engednek következtetni.

Illyés István mindkét – összesen háromkötetes – 18. század legeleji prédikációgyűjteménye kétféle lajstrommal rendelkezik.[30] A paratextusokból kiderül, hogy a kétféle mutatóhoz két olvasótípust és olvasásmódot rendel: a *propositziók lajstromá*t megelőző előszó a bőven megírt prédikációk szétbontását javasolja, a betűrendes index ususáról szóló „utószó" viszont válogató, kombináló tevékenységet végző olvasót feltételez. A kötetek alfabetikus tárgymutatói részletes, ám az elődökétől némileg különböző indexek: nincs helye a világi tárgyú szövegeknek, ismereteknek, továbbá a caput reik alá besorolt mutatók nem tökéletesen mechanikus (tisztán abc szerinti vagy az előfordulás rendjét tükröző) sorrendben állnak, hanem a topikus rendezés igénye felülírja a kötetbeli sorrend szerinti előfordulást.

A bőséges nyomtatott marginálliákkal megjelentetett kötetek kereszthivatkozásokkal kapcsolódnak egymáshoz: egyik a másikhoz, sőt Illyés katekizmusához is utalja az olvasót. A *Fasciculus Miscellaneus*ban a szerző több argumentum gyűjtéséhez, egy-egy téma bővítéséhez forrásként saját korábbi prédikációs köteteit ugyanúgy ajánlja,[31] mint a példaképként számon tartott elődök, Telegdi, Káldi vagy Pázmány gyűjteményeit. Kötetei alfabetikus tárgyindexeinek összehasonlítása a saját kötetek közötti keresgélő-lapozgató és kombináló olvasásra biztató helyek funkcióját más megvilágításba helyezi. Az indexekben az azonos főfogalmak, de különösképpen az alájuk besorolt diverzifikált mutatók közt alig van átfedés, ahol pedig mégis van, ott a teológiai közhely egészen más argumentációba illeszkedik az egyik, illetve a másik szövegben, vagy éppen más bibliai szöveghelyekkel épül fel.[32]

Ez írástechnikai kérdéseket is felvet (noha megválaszolásukat aligha teszi lehetővé), érdemes azonban felfigyelnünk a gyűjtemények indexhasználó-szövegkombináló olvasástechnikájában feltáruló önreprezentációs szándékára. A kötetek szerkezete, a marginálisok másik kötethez, sőt Illyés saját katekizmusához is utaló, olvasást irányító gesztusai egy teológiailag egységes, a szükséges tudás teljességének képzetére igényt tartó szöveguniverzumot rajzolnak ki. Az olvasó így ezzel a három (négy) kötettel, a bennük történő válogatás és kombináció különböző eljárásaival számtalan módon hasz-

30 Illyés András, *Megröviditettet Ige az-az: Predikatios Könyv [...] Elsö Resze* (Nagyszombat, 1691). – RMK I. 1415. Illyés András, *Megröviditettet Ige [...] Második Része* (Bécs, 1692). – RMK I. 1416. Illyés András, *Megröviditettet Ige [...] Harmadik Resze* (Bécs, 1692). – RMK I. 1417.

31 Illyés István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*, 2 köt. (Nagyszombat, 1708). – RMK I. 1755.

32 Csak hogy egy példával érzékeltessem ezt: két kötetben ugyanannak a mutatónak *(Sertum Sanctorum* I. kötete: „Bűnök büntetési ez életben-is", *Fasciculus Miscellaneus*ban: „Bünök büntetése itt-is ez életben") a szövegbeli referenciáját, pontosabban itt a közhelyhez rendelt bibliai versek előfordulásait számba véve azt látjuk, hogy egyetlen bibliai locus sem ismétlődik, amire a *Fasciculus Miscellaneus* szövegében a hitszónok még egy homályos megjegyzésben utal is: a „nemcsak Mózesnél olvassuk" utalása ugyanis akkor válik érthetővé, ha feltárjuk, hogy a *Sertum Sanctorum* megfelelő helyén csak Mózes öt könyvéből válogatott szöveghelyek állnak, míg a *Fasciculus Miscellaneus*ban csak a Biblia más könyveiből származnak az argumentumok.

nálható és bejárható, a keresztény hit alapvető tudnivalóit tartalmazó gyűjteményt kap kézhez. Az indexek és marginálisok által működtetett önreprezentációval Illyés egyébként kevésbé terjedelmes (sőt, ami a *Fasciculus miscellaneus*t illeti: kimondottan karcsú) kötetei sikerrel helyezik magukat elődei megtermett gyűjteményei mellé:

> Vannak ugyan, megvallom, prédikációs Magyar könyveink: de vagy öreg Tomusokban, mellyekre nehezebb kinek-kinek szert tenni; avagy ha apróbb szerű quantitásban-is, de nem szinte olly bőséggel […] hogy többek azokhoz ne kévántassanak.

Illyés köteteiben a mutatók (beleértve a propositiók lajtstromát is) a marginálisok számos típusával együttműködésben rendkívül összetett, a Káldi-kötetétől sokkal bonyolultabb rendszert hoznak létre. Ennek részletezésétől most eltekintek, egy fontos elemet viszont kiemelnék. A propositiók lajstroma pontokba szedve tárja fel a prédikáció tartalmát és szerkezetét, miközben a prédikációk szövegében a propositiók egyszerűek. Erre a lajstromra referál a szöveg margóján megismételt, pontokba rendezett szerkezeti váz. A többi marginális megjegyzéstől tipográfiailag is elkülönülő, a retorikai szerkezet egységeit listázó (exordium, propositio, argumentatio, conclusio) és az argumentáció szerkezetét a margón leképező pontok mellett még legalább négy különböző marginálistípus különíthető el a kötetekben:[33] a hivatkozások, a szerkezeti egységeket feltáró számozáshoz kapcsolódva a tartalomra vonatkozó latin nyelvű, közhelyszerűen vagy tárgyszóként rögzített megjegyzések, a szöveg retorikai kivitelezésére reflektáló terminusok (exemplum, similitudo, transitio [metabasis], applicatio, quaestio, responsio, anteoccupatio stb.). A marginálisok – Káldi kötetéhez mérten mindenképp – egy erőteljesen kontrollált olvasásmód kezdeményezői: a kötetben fizikailag sem sok tér marad az önállóan, irányítás nélkül végbevitt elemző-kommentáló-megjegyzetelő olvasás kivitelezésére.

Az alfabetikus tárgymutató ezzel a rendszerrel párhuzamosan, a marginálisokkal csak helyenként érintkezve tárja fel a kötet matériáit. Ebben a rendben – a Káldiéhoz hasonlóan – legalább kétféle olvasási technika kivitelezhető, a válogató-fragmentáló-kombináló olvasás viszont nemcsak az alfabetikus indexből, hanem a propositiók lajstromából is kiindulhat.

A válogatás és a kombinálás bonyolult rendje által, a kötetben (sőt, kötetekben és kötetek között) sokféleképpen működtetett kontextus- és összefüggésteremtés nyomán egy könyv számos új szövegnek lehet a forrása – és így más könyvek helyettesítője.

A kora újkori prédikációskötetek paratextusaiban gyakran felbukkan a humanista könyvkultúrában is csúcsra járatott *multitudo librorum* toposz, itt elsősorban abban az értelemben, hogy a prédikációgyűjtemény számos más könyv tanulmányozása, kivona-

33 Az angolszász kutatásban a kora újkori nyomtatott marginálisok vizsgálatának és tipologizálásának számos eredménye látott napvilágot, a marginális hivatkozások történetéhez jól használható: Robert J. Connors, „The Rhetoric of Citation Systems, I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900", *Rhetoric Review* 17, 1. sz. (1998–1999): 6–48. William W. E. Slight, *Managing Readers: Printed Marginalia in English Renaissance Books* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001). Anthony Grafton, *The Footnote: A Curious History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997).

tolása nyomán született.[34] (Telegdi saját munkamódszerét épp ezért szembesíti Bornemiszáéval, aki szerinte csak fogta Georg Maior posztilláját, és kicsit megtoldozta-foltozta.)[35]

A sok könyv tanulmányozása és kivonatolása nyomán elkészült új könyv sok más könyvet helyettesít. Ez a 16–17. századi nyomtatott loci communes-kiadványok, a szövegválogatásokat, excerptumokat, exemplumokat, adagiákat, bölcsességeket és persze így a tudás legkülönfélébb rendjét, rendszerét biztosító kiadványok visszatérő motívuma.

A tudás (vagyis ebben az értelemben még csak szövegek) strukturálatlan halmazában rendet teremtő – Sabine Vogel kifejezésével élve – „Stellvertretender Leser", akinek a szerepe a locus communis-kiadványok pretextusaiban gyakorta tetten érhető, gyakran morális-etikai vagy praktikus szempontokat rendel feladatához.[36] A *bibliotheca* metaforája (melyet számos kiadvány címében is szerepeltet) a *helyettesítés* mellett a *teljesség* valamilyen képzetét idézi meg ugyanitt,[37] pl. Jan Gruterus *Florilegium ethico-poeticum*a (1610–1612) esetében, ami 1625-ben *Bibliotheca exulum* címmel jelent meg. A tudásrend elérhető és elérendő teljessége a loci communes módszer kezdetektől – leginkább a dialektikai locus-fogalomból nyert – episztemológiai vonatkozásával függ össze. A dialektikai-retorikai locusok, illetve azok fogalomhálója, rendszerezése a világegyetem rendszerének elvét használja, vagyis feltárja, illetve rögzíti a megismerés módszerét. Ez a rend a kezdetektől összekapcsolódik a kánonépítés és a válogatás hatalmi-kontrolláló mechanizmusaival is. A felekezeti különbségek határozottá válásával felerősödik, vagyis attól kezdve, hogy a katolikus oktatásban a jezsuita *Ratio studiorum*mal indulva határozott lépéseket tesznek az Erasmus-féle *De copia*, valamint a protestáns kiadású loci communes-gyűjtemények helyettesítésére.

Az Illyés-kötetek indexei és a prédikációszövegekben, valamint a nyomtatott margináliákban működő olvasási utasítások az Illyés-szöveguniverzum teológiai teljességének képzetét hozzák létre. Az ebből kifelé mutató irányok a már szükségesen felüli bővítés lehetőségét biztosítják (ilyenek pl. Pázmány- vagy Káldi-hivatkozások). Illyés tárgyszavas mutatói vegyítik a mechanikus betűrendet a topikus renddel: vagyis ennek a teológiai univerzumnak a belső rendje és logikája szerint is építkeznek.

Illyés az index ususáról szóló utószavában népszerű barokk metaforát használ: „En, az én vékony ítéletem szerént, annyiba tartom az Indexeket a könyvekben, mint az óra-

34 A *multitudo librorum* toposza a kora újkori prédikációskötetek előszavaiban olyan kontextusban is megjelenik, ami szerint az elkészült kötet sok más könyvet képes önmagában helyettesíteni. Lásd Eybl, *Gebrauchsfunktionen…*, 63.

35 Telegdi Miklós, *Az evangeliomoknac […] magyarazattyanac harmadic resze* (Nagyszombat, 1580),)(2b. – RMNy 474.

36 Lásd Ottaviano Mirandola *Viridarium Illustrium Poetarum*át (Velence, 1507, majd 1540-es évek: átdolgozások: *Illustrium Poetarum Flores*) és Pierre Lagnier *Marci Tullii Cicero sententiarum illustrium*át (1540). Sabine Vogel, „Der Leser und sein Stellvertreter: Sentenzensammlungen in Bibliotheken des 16. Jahrhunderts", in *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900: Vergleichende Perspektiven* [Tagung in Ascona, Monte Verità, vom 11. bis 14. November 1996], Hrsg. Alfred Messerli (Basel: Schwabe, 2000), 483–501.

37 Az abszolút teljesség vagy egy morális, vallási-felekezeti szempontból kontrollált, ill. kialakított teljesség képzetét – lásd Helmut Zedelmaier, *Bibliotheca universalis und Bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 33 (Köln: Böhlau Verlag, 1992).

mútató kezeket, vagyis szíveket a' tornyokon."[38] Az *index* szó összetett jelentésének és a manicula tipográfiai eszközének felidézésével kifejtett horologium metaforáját használja a mutató értelmének megvilágítására. Az óra 17–18. századi kiterjedt metaforikus használatának az egyik oka az óra szerkezete: az óramű, valamint a számlap és mutató egymáshoz rendeltsége, ám egy időben láthatatlan volta: aki a mutatót és a számlapot nézi, az nem látja az órát működtető mechanikát, aki viszont a mechanikát vizsgálja, nem láthatja, amit a mutató megmutat. A mutató nem funkcionál az óra mechanikája nélkül, az óra bonyolult szerkezete pedig a mutató felől nyeri el az értelmét. Illyés hasonlata egyszerre tartalmazza tehát „a szétválasztás és az egymáshoz rendelés mozzanatait",[39] vagyis a mutató és a folyamatos szöveg tudásrendjének különböző, de egymáshoz rendelt voltára is utal. Káldi bőséges indexei ugyanezért különösen izgalmasak: önkéntelenül is reflektálnak a tudás kétféle rendjének összeilleszthetőségére vagy ennek nehézségeire. Arra, hogy a formalizált rendbe és struktúrába transzponált tudás és a retorizált szövegben elmondható-kimondható tudás rendje alapvetően különbözik.

Összefoglalás gyanánt

Az indexek és marginálisok strukturált rendszere által biztosított, sokféle módon kivitelezhető válogató-kombináló olvasás minden bizonnyal nem csupán a prédikációskötetekből kompiláló szövegkezelési mód sajátja a 17–18. században. Ez a válogató-kombináló, tulajdonképp a szövegek permutációját előidéző olvasásmód lényegében megsokszorozza a szöveget magát – és nemcsak a kompilációban megvalósuló, fizikailag is új kiterjedéssel bíró szöveg révén, hanem pusztán az olvasás aktusában is. Ekképpen egy könyvvel sok könyvet tart a kezében az olvasó.

A *multitudo librorum* toposzának prédikációgyűjteményekben is átsajátított másodlagos értelme, a sok könyv egy általi helyettesítése e műfajban főként a hitelesség és a tekintély forrásaként szolgál. Magyarországi viszonylatban azonban minden bizonnyal az *inopia librorum* felől is motivált. A kis számú könyv ugyanis, mellyel egy plébánia, iskola, de akár a 17. századi nemesség legnagyobb része rendelkezik, a lelki vagy szellemi szükségleteket általában csak az újraolvasással tudja kielégíteni. Könnyű belátni – bár bizonyítani talán nehezebb –, hogy az ún. *Wiederholungslektüre*[40] gyakorlata az olvasás variálhatóságának, a válogatásnak és kombinációnak az igényét szüli, és minden bizonnyal megteremti ennek kiterjedt praxisát.

Éppen ezért lenne vizsgálandó a fragmentálásnak, variálhatóságnak, az új kontextusok létrehozásának különféle lehetőségeit megteremtő diszkontinuus olvasás poten-

38 Illyés István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatú virúgiból kötött koszorú*, 2 köt. (Nagyszombat, 1708), 2:Dddd1b. – RMK I. 1755.

39 Schmal Dániel, „»Középpontja mindenütt van«: Időtapasztalat a barokk korban" in *Barokk–Idő: Time in the Baroque [Kiállításkatalógus]*, szerk. Schmal Dániel és Terdik Szilveszter (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, é. n.), 31.

40 Erich Schön, „Geschichte des Lesens", in *Handbuch Lesens*, Hrsg. Bodo Franzmann (München: Saur, 1999), 1–85.

ciális jelenléte egyéb, például az egyéni vallásgyakorlási és devóciós igényeket kiszolgáló műfajokban is. Szükség lenne feltérképezni – a nemzetközi gyakorlattal összevetve –, hogy a magyarországi kiadványok milyen esetben jelennek meg (vagy éppen nem jelennek meg) indexekkel, kiterjedt és összetett marginális utalásrendszerrel.[41] Fazakas Gergely Tamás vizsgálta a *Praxis pietatis* marginálisait abból a szempontból, hogy milyen kegyességgyakorlási módot tesz lehetővé a segítségükkel létrejövő tanulmányozó, értelmezéssel-elmélkedéssel megszakított ún. „aktív" olvasás.[42] Indokolt lenne a vizsgálat kiterjesztése más művekre-műfajokra is. Érdemes volna bekapcsolni ebbe a vizsgálatba a nyomtatott marginálisokon kívül az olvasóknak azon kézjegyeit, melyek magáról az olvasásról tanúskodnak. Fontos lenne tudnunk, milyen helyet foglalt el ez a retorikus szövegben kódolt tudás újrarendezését működtető olvasásmód a 17–18. századi olvasási gyakorlatokban, akárcsak azt, hogy az *usus libri* egyéb gyakorlatai között hol és miként tesz szert kiemelt jelentőségre.

41 Nádasi János latin nyelvű elmélkedő könyvei például alfabetikus indexekkel jöttek ki a sajtó alól. RMNy 2334, RMNy 2337, RMNy 2338.

42 Fazakas, *Pásztázó…*

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja

Sándor István (1750–1815) nevét az irodalomtörténet-írás az egyik első magyar bibliográfusként emlegeti *Magyar Könyvesház* című kézikönyve (1803) miatt. Szinnyei József 1901-es székfoglaló értekezése[1] óta azonban még a sajtótörténeti vagy korszakmonográfiákban is csak egy-két mondat esik munkásságáról.[2] Megérdemelné pedig a figyelmet, hiszen sok fontos feladatot örökölt az előtte járó író-tudós nemzedéktől, s mindent megtett ezek folytatásáért. Nem az elhivatottságán, hanem jórészt a történelmi lehetőségeken és váratlan halálán múlott, hogy nemzedékéből nem ő lett a leghosszabb életű sajtószereplő és alkotó, hanem a tíz évvel fiatalabb Kultsár István (1760–1828). Életműve így is bőségesen tartogat kutatnivalót, amelyet az irodalmárok alig aknáztak ki, ellentétben a művészettörténészekkel: Papp Júlia például monográfiát szentelt Sándor műgyűjtői és régészeti munkásságának.[3] Jelen írásommal szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy pontosabban meghatározhassuk Sándor István helyét és szerepét a 18. század végi magyar irodalmi-művelődéstörténeti hálózatban.

Sándor István 1750. augusztus 11-én született a Nyitra vármegyei Luka (Vágluka) községben, nemesi családban, szlovák–magyar többnyelvű környezetben. Iskoláit a nyitrai piaristáknál, majd a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Később ismét hosszabb ideig Lukán élt. Közismert nőgyűlölő hírében állt, sosem alapított családot, sőt 1778-ban állítólag a felújított kastély előcsarnokában egy Beniczky Péter-verssort vésetett réztáblára: „Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet nyakában."[4] 1784-ben Bécsbe költözött. Jogászként működött, vagyonát könyv- és műgyűjtésre fordította. Irodalmi és nyelvészeti érdeklődése hamar megmutatkozott. 1778-ban átültette Gellert egyik regényét és színművét (*G** nevezetű svédi grófnénak rendes történeti egy juhászi játékkal egyetemben),* majd 1791-ben Győrben adta közre a világjáró Jelky András németből for-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az MTA BTK Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében készült, s 2018. április 25-én hangzott el előadásként a kutatócsoport *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon, 1770–1820* c. nemzetközi konferenciáján, Győrben.

1 Szinnyei József, *Az első magyar bibliographus*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 17/10 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1901).

2 Életművének egyes területeiről több összefoglalás született: Réthei Prikkel Marián, *Sándor István nyelvtudománya*, Nyelvészeti Füzetek (Budapest: Athenaeum, 1909); Kókay György, „Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához", *Magyar Könyvszemle* 77 (1961): 314–319.

3 Papp Júlia, *Művészeti ismeretek Gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*, Művészettörténeti füzetek 21 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

4 Szinnyei, *Az első magyar bibliographus*, 445.

dított kis életrajzát – meglehet, hogy épp Benyovszky Móric angol emlékiratának friss, 1790-es sikere nyomán. 1792-ben ugyanitt saját, 4×12-es metrumú fordításban adta ki Ovidius *Metamorphoses*ét *Az Orras Ovidnak deákból fordított változási* címmel. 1785 és 1791 közti nyugat-európai utazásairól név nélkül nyomtattatta ki *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett leveleit* 1793-ban, szintén Győrben. A levelek formájában megírt, színes tárgyi és kulturális anyagot (jórészt valóban személyes élményeket) mozgósító útikönyv jelentős sikert aratott a magyar olvasók körében. Élete főműve ugyancsak Győrben látott napvilágot 1803-ban *Magyar Könyvesház* címmel. A kötet a magyar nyomtatott könyvek teljességre törekvő bibliográfiáját adja egészen az író saját koráig, a 18. század végéig, mintegy 3600 tétellel. Anyagát részben a bécsi udvari könyvtárban gyűjthette össze, de saját könyvtára is jelentős volt, tudós kollégákkal levelezett. Harminc évig dolgozott *Toldalék a magyar–deák Szókönyvhez* című szótárán, amelyet 1808-ban Bécsben publikált.

A világlátott író-fordító Révai Miklós kulturális programjának fontos szereplője volt. Sándor 1780-ban fizetett elő a *Magyar Hírmondó*ra, Révaival valószínűleg épp Rát Mátyás közvetítése nyomán kezdett levelezni, talán már 1782-ben,[5] de legkésőbb 1786-ban;[6] Rát egyébként mindvégig példakép lehetett Sándor számára.[7] Személyes kapcsolata Révaival a vitákon túl barátinak mondható: a tudós barát részt vett Sándor köteteinek sajtó alá rendezésében,[8] segítették egymás könyvbeszerzéseit, a tehetős nemes pedig pénzügyileg is támogatta Révait, aki az ambícióihoz képest szerény anyagi lehetőségek közt élt, s közismerten nehéz természetű ember volt.

Együttműködésük révén született meg a korszak egyik fontos irodalmi-tudományos folyóirata, az 1791 és 1808 között évente-félévente kiadott *Sokféle,* amely Sándor István saját költségén jelent meg 1801-ig Győrben, az utolsó négy kötet pedig Bécsben. A folyóiratot maga Sándor írta és fordította külföldi sajtótermékek és enciklopédiák nyomán. Az első kötetet (amit arra a levelezésből következtethetünk) Révai korrigálta, s fennmaradt egy kéziratos elégiája is, amellyel Sándort köszönti.[9] Szinnyei szóvá teszi, hogy a kapcsolat intenzitása ellenére Sándor neve 1790-ben még nem szerepel Révai tudóstársasági *Planum*án, persze több más jeles kortárs is hiányzik.[10] Meglehet, Révai ekkor még nem érezte teljesen késznek a pártfogó-barátot, hogy hivatalosan az elit társaságba emelje. Sándornak a következő esztendőtől adatott lehetőség, hogy bebizonyítsa szerkesztői és tudósi rátermettségét, éppen a *Sokféle*vel!

5 Az 1782-ből ismert egyetlen, Sándornak szóló Révai-levél jelenleg lappang, csak közlésből ismerjük, Révai ráadásul el is titkolta a nevét, csak utólag írták rá a levélre a keltezést és a feladó személyét. Kicska Sándor, „Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz", *Győri Szemle* 3, 4–6 (1932): 129–131.

6 A Révai–Sándor levelezés fennmaradt darabjainak átírásáért Thimár Attilának mondunk köszönetet; elektronikus kiadásuk Lendület-kutatócsoportunk feladatai közé tartozik.

7 Kókay György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795),* Irodalomtörténeti könyvtár 25 (Budapest: Akadémiai Kiadó; A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1970), 157. További adatok: Szinnyei, *Az első magyar bibliographus,* 10–12 (az elégia közlésével).

8 Réthei Prikkel szerint ez főként a saját nyelvi ízlésére való áthangolást jelentette, vö. Réthei Prikkel, *Sándor István nyelvtudománya*, 5.

9 Szinnyei, *Az első magyar bibliographus*, 12.

10 Uo., 10.

Mind az egyszerzős módszer, mind a témakínálat nyomán joggal feltételezzük, hogy Sándor fő példaképe a Péczeli József által alapított, Komáromban kiadott, csak évenként megjelenő, s a szerkesztő halálával megszűnt *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) volt. Sándor ugyancsak verselt – igaz, Péczelinél gyengébb kvalitással –, de például az Ovidius-fordítás függelékében és az 1801. évi *Sokféle* végén is közreadott egy-egy saját füzért. Hogy kapcsolatban álltak-e, nem tudjuk levelekkel igazolni, mindkét literátor levelezése csak töredékesen maradt ránk. A követés inkább módszertani jellegű, másrészt az üzleti terveket is érintette, hiszen egy *Mindenes Gyűjtemény* vagy *Sokféle* jellegű periodikát évente legfeljebb két, de inkább csak egy alkalommal lehetett nyereségesen kinyomtatni a terjedelmük miatt. Ehhez a győri Streibig nyomda évekig megfelelő partnert jelentett Sándor számára, de az sem véletlen, hogy az utolsó számokat hét év kihagyás után, a napóleoni háborúk rosszabb gazdasági viszonyai között immár Bécsben jelentette meg. Talán megnyugtatóbbnak ígérkezett itt a terjesztés, hiszen 1808-ban három kötet is napvilágot látott, ám ezzel megszakadt a sokat látott folyóirat története. A jól csengő név innentől csak kéziratos versgyűjtemények címeként köszön vissza, majd 1832-ben Márton József ismét alapított egy hasonló profilú, azonos című melléklapot „a' Bétsi Magyar Újság mellé toldalékúl". A virágkorán ekkor már túlhaladt *Hasznos Mulatságok*ra emlékeztető melléklap azonban csak 1833-ig jelent meg.

A *Sokféle* nemcsak a már lezárult *Mindenes Gyűjtemény* kereteit próbálta folytatni és fejleszteni, hanem a *Magyar Hírmondó*val is összehangoltan válogatott. Ezt a hírlapot Sándor jól ismerte, hiszen már lukai birtokán előfizetője volt, s bizonyára sokat merített e példaképből, éppúgy kitérve természettudományi és humán témakörökre, elsősorban a nyelv- és könyvtörténetre. A Bécsbe költözött vidéki nemesember láthatólag szeretett volna megfelelni a baráti csúcsértelmiségiek elvárásainak: egyfelől Révai koncepciójának, másfelől a műfaj úttörője, Péczeli József emlékének. Nem is volt ezzel teljesen egyedül a nyugat-magyarországi térségben: 1794 és 1796 között a *Bécsi Magyar Kurir* mellékleteként kiadott *Magyar Almanak* Decsy Sámuel gondozásában hasonló küldetést vállalt fel. Számtalan földrajzi, statisztikai, névtári adatközlés mellett Decsy röpiratszerű cikkeket is publikált, például 1795-ben és 1796-ban *A' Magyar Országi Oskoláknak, és Tudományoknak jelenvaló állapotjáról* (184–196), a professzorok névsorával. Az évkönyv anyagi csődjéről tudósító szerkesztői nyílt levél[11] visszacseng Sándor későbbi keserű, elejtett megjegyzéseiben is, amelyeket a *Sokféle* hasábjain tett közzé.

Szinnyei arra figyelmeztet, hogy a *Sokféle Hatodik darab*ja (1799) után tudatosan szünetet hirdetett a szerkesztő, s a kötet előszava arra utal, mintha bizonytalan időre visszavonulna. Szerencsére nem ez történt, hanem – Szinnyei szerint az irodalmárok pártfogása, talán baráti biztatás, netán kölcsönök révén[12] – 1801-ben két új kötettel je-

11 „Nem tsak vissza nem térültek az arra fordított költségeim sőt kész pénzt 15 száz forintnál többet vesztettem rajtok, és álhatatossan el tökéllettem magamban, hogy mivel nemzetemben semmi gusztust nem tapasztalok a Magyar litteraturához, többé soha semmi könyv ki adásával nem szerentséltetem erszényemet." *Magyar Kurir* (1798): 42. Sándor egyébként nem tartotta komoly szakembernek sem Decsy Sámuelt, sem Pánczél Dánielt, a Kurir magas előfizetői számát pedig csodálta ugyan, de legalább annyira irigyelte is. Kókay, „Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához", 314.

12 Szinnyei, *Az első magyar bibliographus*, 16.

lentkezett, túlnyomórészt történeti és nyelvészeti anyaggal. Ekkor következik a törés, majd 1808-ban a három, Bécsben kiadott kötet, amelyek színvonala egyébként nem marad el az előzményektől, így okkal fájlalhatjuk az akkor már patinásnak nevezhető sorozat megszűnését.

Sándor a *Második darab*tól némiképp szélesítette a *Sokféle* profilját, s egyre több szépirodalmi anyagot (verseket, anekdotákat) közölt. Átfogó elemzésük meghaladná a tanulmány kereteit, de néhány fő témakört és műfajt érdemes egymás mellé állítanunk, elsősorban a Révai-féle értékmentő program nézőpontjából. A folyóirat ilyen szempontú elemzésével régóta adós az irodalomtudomány, csak néhány kiragadott szöveget szoktak említeni a több száz tételes termésből.

Sándor Istvánt nemcsak az 1803-ban közreadott *Magyar Könyves-Ház* miatt tarthatjuk a könyvek megszállottjának. Széchényi Ferencet a saját könyvtárkatalógusa megjelentetésekor magyar versekkel üdvözölte.[13] A *Sokféle*ben kiadott nyilatkozatai is jelzik: érzékenyen és programszerűen figyelte a magyar könyvpiacot, az ott mutatkozó hiányokat. Már a legelső számban közreadta *Az óhajtható Magyar új könyvekről* szóló írását (156–159), amely mintegy megismétli Révai Miklós kilenc évvel korábbi felhívásának egyes elemeit. Kívánatosnak tartja a magyar–latin szótárt német és francia magyarázatokkal bővíteni, utalva Farkas János és Adami Mihály korábbi szótári ígéreteire, amelyek azonban éppúgy nem valósultak meg,[14] ahogy Rát Mátyás magyar–német szótárterve – mint oly sok más hasonló vállalkozás – a kevés előfizető miatt. „Valóban szégyenlheti Nemzetünk, de leg-inkább Nagyaink, hogy ez illy ditséretes igyekezeteket, mellyeknek több példáit hozhatnám elő, nem tsak jutalom nélkül hagyják, de elő se segítik."

Sándor kitér a magyar nyelvű történelmi szakirodalom foghíjasságára; ezt pótlandó rengeteg életrajzi cikket közölt történelmi személyiségekről. Rögtön a legelső *Sokféle*ben, a népek általános ismertetése után történelmi arcképcsarnokot állított össze Attilától Baron de Tothig (53–55), külön kitérve II. Rákóczi Ferenc franciaországi és rodostói bujdosására (50–51), majd a *Második darab*ban a francia származású török pasára, gróf Bonnevalra (258). E kötet elején újabb királyportrékat is közölt, köztük II. Józsefről (3–4) és Nagy Frigyesről (4–5). Sándor merész képzettársításaira jellemző, hogy egy másik írásában e szavakkal ostorozza a tehetetlen és üzleti-mesterségbeli tudás nélküli magyar nemeseket:

> A' Fejedelmekről azt mondják, hogy kiki közülök fiatal korában valamelly Mesterséget megtanúl.*)
>
> *) II Józsefről azt hallottam, hogy a' Könyvnyomtatást tanulta volna meg. Rákótzi Ferentz Asztalos volt, a' mint kitetszik Mikesnek Törökországi Leveleiből.[15]

13 Szinnyei, *Az első magyar bibliographus*, 18.

14 Szótáruk valóban nem jelent meg, de grammatikai munkáik igen. Vö. Farkas János, *Ungarische Grammatik, oder ausführliche Unterweisung, wodurch man die ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden, in Kürze begreifen kann* (Bécs: 1771). A jezsuita Adami Mihály munkája névtelenül jelent meg 1760-ban.

15 „A' Magyar Nemességnek szólló Jovallásom", *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 119–121, 120–121.

Sándornak az új magyar könyveket szorgalmazó írásában az irodalmi forráskiadások ügye reflektál legerősebben a Révai-programra:

> A' Magyar versek' gyűjteményét már régen óhajtják a' Magyarok, nyújtott-is eránta reménységet Tiszt. Tudós Révai Miklós Ur, de minthogy mind eddig annyi időre a' maga versein kivül tsak Faludi, Ortzi, és Bartsai' verseit adá-ki, úgy látszik, mintha nem volna többé kedve a' folytatásához. Ki ki tudja, halhatatlan Gyöngyősink melly otsmányúl nyomtattatott-ki Budán Landerernél, 's még sem ébred-fel senki, a' ki egy új jobbított nyomtatással meg-vígasztalná a' Hazát. Ezt ugyan meg-ígérte vala öregbik Rádai Báró Ur immár ez előtt, de bé-nem töltötte. Hasonlóképen egy új ki-adóra várakoznak Heltai', Tinódi', Valkai', Nagybátzai', Illosvai', Pajkó, Balassa', Rimai', Benitzki', Zrinyi', Liszti', Kohári', 's egyebek' versei. Kihez-képest kinek ebbéli vagyonja meg-vólna , 's további szaporításhoz-is reménysége lehetne, az a' Hazát igen le-kötelezné, ha azt illy munkával meg-gazdagítaná.[16]

A *Költeményes Gyűjtemény* megakadására vonatkozó szösszenet talán valóban belső információt visz a nyilvánosság elé. Révai ugyanis 1782-ben egy (ma lappangó) levélben egészen hasonló névsort javasolt Sándornak – roppant lelkesülten, de nevét elhallgatva. Állítólag Ráday Gedeonnal is egyeztetett, aki „Tsak a' tizenhatodik Százban lévő Magyar Versszerzőknek életeket százig már egybe írta. Kétség kívül ezeknek munkáikból is többire vagyon nála. Igyekszem nem sokára magam le menni e' nyáron hozzája Pétzelre".[17] A Sándorhoz címzett felsorolás konkrét források gyűjtésére vonatkozik:

> Most arra kérlek, hogy, a' kikről tudok ugyan valamit, fel is találtam, de még a' távúl valóság, és ritkább alkalmatosság miatt meg nem nyerhetem, előzd meg azokkal nyughatatlanságomat. Ezek azok: Balassa Bálint, Rimai János, ha régiebb nyomtatású a' Pozsonyinál, Kohári István, Amadé László. Benitzkinek is kívánnám Lőtsei kinyomtatását, ha meg vagyon néked. Nem árt, kivált a' régiekből, két, három exemplárist is meg szereznem, sőt szükségem is vagyon reájok, minthogy többire meg rongúltak [!], 's ha mi egyben nints, meg vagyon a' másikban. Úgy vagyok épen Lisztinek Magyar Marsával, azutánn Heltaitól nyomtatott Szerzőkkel is. Tinódi Sebestyénnek is szeretném verseit mennél hamarább kezembe juttatni. Rádai Úrnak vagynak tőle tsak kézzel íratott versei is. Azonban, ha nálad is meg vagyon ez a szerző, nékem kedves dolgot tészesz, ha azt is meg küldöd. Mind ezeket pedig Ráthoz utasítsd mennél elébb Posonyba. Amadénak élete folyásáról, minthogy te többet hallhattál és tudhatsz felőle, ne terheltessél egy úttal bővebb tudósítást tenni.[18]

A felsorolással nem akarja Révait vagy Ráday Gedeont elmarasztalni, sokkal inkább a többi irodalmárt serkengeti, hogy vegyék át a stafétabotot. Mint tudjuk, ez nemigen

16 „Az óhajtható Magyar új könyvekről", *Sokféle, Első darab* (1791): 156–159, 158.
17 Kicska, „Révai Miklós…", 130.
18 Uo., 131.

sikerült – Kazinczy Ferenc *Magyar régiségek és ritkaságok* című sorozata jóval később, 1808-ban, az író fogsága után látott napvilágot, s a felsorolt kiadandó régi írók-költők közül egyik sem szerepel benne, csupán Sylvester János grammatikája, az első magyar ábécé és Varjas János „E vocálisú" éneke. A második kötet kéziratban maradt (1813-ban készült el a sajtó alá szánt tisztázat), de ebben sem találkozunk a nevükkel. Voltaképp Toldy Ferenc *Handbuch*jáig, 1828-ig kell várni együttes megjelenésükre…

Az adósságból maga Sándor István törlesztett elsőként. 1796-ban kiadta Amade László tréfás férjpanaszát *(Míg nőtelenségben folytattam éltemet),*[19] s a szerzőt először ő jellemezte az irodalomtörténetben:

> Ezen Verseknek Szerzője ama' könnyü és híres Magyar és Deák Poéta Báró Amade László vala, kinek Nyelvünkben hátra hagyott ſzerelmes és világi Éneki egy jó Nyalábot tesznek. Bár egyszer immár kinyomtattatnának. Ő ezen Századnak közepén éltt Poson Vármegyében Tsallóközben.[20]

A Tinódi-recepció szintén sokat köszönhet Sándor Istvánnak. 1798-ban, a bécsi császári könyvtár érdekesebb darabjairól szóló beszámoló részeként[21] részletes leírást adott a *Cronica* (1554) ottani példányáról. Hosszan értekezett az általa egyértelműen protestánsnak mondott Tinódi Sebestyén versformáiról, témáiról, Istvánffyra gyakorolt hatásáról és ritkább szavairól (ahogy más könyvekből is kiszemezgetett ilyesmit), ezt követően pedig – voltaképp elsőként a magyar tudományosságban! – betűhív részleteket közölt több históriájából. Ezt a cikket jegyzetelhette ki Pápay Sámuel, aki 1808-ban, *A magyar literatúra esmérete* című tankönyvében láthatólag a *Sokféle* közléseire támaszkodott, néha szó szerint idézve.[22]

Sándor István üzleti taktikáját és változatosság iránti igényét jelzi a tény, hogy e régi magyar irodalommal teljes folyóiratszám első, hosszabb fele az állatvilágból vett érdekes cikkek sorozatából áll…

A *Nyóltzadik darab*ban (1801) Sándor látszólag visszatér a Rát Mátyás–Révai-program népszerűsítéséhez. *A Magyar Iróknak szólló két jeles Intések* című cikke (81–85) azonban inkább nyelvművelő és -újító célzatú, nem irodalmi vonatkozású, utána viszont egy nyelv- és irodalomtörténeti szaktanulmány következik (*A Nyelvünkbéli első Próbák,* 85–89). Ez utóbbinak 14. pontjaként ismét Rát Mátyás és a magyar sajtó hírnevét öregbíti: „A Nyelvünkön való Újhirek írásához leg-elsőben fogott Ráth Mátyás 1780-ban." (89.)

A későbbi narratívák szempontjából fontos eltérés, hogy a katolikus Sándor, miközben elismeri és hangsúlyozza a reformáció szerepét a magyar nyelvű irodalom fejlődésében, ám kizárólagosságát – ami ekkoriban mintegy vindikatív elemként meg-megjelenik – elutasítja:

19 „A' Házasság által el-vesztett Szabadságnak meg-síratása", *Sokféle, Negyedik darab* (1796): 235–241.

20 Uo., 235–236.

21 „Egynehány régi Magyar Könyvnek Esmértetése", *Sokféle, Ötödik darab* (1798): 134–195, Tinódi *Cronicá*járól, idézetekkel: 157–186.

22 Pl. Pápay Sámuel, *A' magyar literatúra' esmérete*, I. (Veszprém: Számmer Klára, 1808), 372 (Tinódi).

> Hogy a' Vallás *Reformatiója* minálunk is használtt a' Nyelvünkbeli *Literaturának*, az tagadhatatlan, de hogy a' Nyelvünknek első mivelését és tsínosítását egyedűl a' *Protestans* Félnek kellyen tulajdonítani (a' mint ezt némellyek látszatnak állítani) arról még eddig megnem győződtem. Legalább az első három nyomtatott 's nevezetes Magyar Könyveket két Katolicus Iró fordította.[23]

Egyik korai portréjában Luther Mártont csupán szerencsés korba született, a történelmi helyzetet jól kamatoztató személyként festi, semmiképp vallásújítóként.[24]

Bár folklorisztikáról mint önálló tudományról ekkoriban még nem beszélhetünk, de a szenvedélyes finnugrista Sándor láthatólag érdeklődött a törzsi kultúrák, illetve a magyar néphit régiségei, például a táltosok és dalosok iránt. Szerepüket a bárdköltői, énekmondói hagyományhoz köti:

> [...] Áldomásnál a' szabad ég alatt fel-szóval kezdették az Istenség áldására készített énekeket. Ezt az utolsót azonban, úgy tetszik, nem a' Táltosok, hanem a' Dalosok véghez vitték. Ezek űzték akkor egyedül a' Költőséget (Költő mesterséget, *Poesist*) számtalan istenes, történetes, és világi Énekeket koholván, de a' mellyek, Írásba nem foglaltatván, mind elfelejtettek , 's oda vesztek. Ők az akkori Hősökről sok vitézi vagy is hadi Dalokat szereztek, sőt némelly tréfás Énekeket is, mellyeket az asztal felett szokták vólt énekelni. Ezek a' Dalosok ***) a' haddal egygyütt jártak, tsak hogy láthassák, mi történik ottan, 's azt azután versekbe foglalhassák. Ök a' Hadi dal által a' Vitézeket hartzra buzdították, 's az ütközet kezdéskor az egész Dandár utánnok énekeltt. Egygy szóval, ök afféle Emberek lehettek, valamint a' Németeknél *die Barden und Scalden*.[25]

E művészközösség egyetlen, de sokszor felidézett emlékét a *Pannóniai ének*ben látja, melyet nem Mohács idejére datál, hanem a 14–15. századra. Több cikkben visszatér rá, hogy a költői és történeti emlékezet szálai összekeveredhettek, de ettől még nem kell teljesen fiktívnek tartani a hajdani regösök szavait: „'S azután nem mind hazugság vala a' régi Énekekben is."[26] Ez bizony már a Thomas Percy püspöktől induló múltrevíziós folyamat hatása, amely hazánkban egyenesen ível a folklorikus tudás, az alternatív történelemkép reformkori kultuszáig, Kölcseyig és Arany Jánosig, sőt tágabban Thaly Kálmánig. Sándor István, az elkötelezett nyelvész[27] tüzetesen elemzi Anonymus („Béla Levelesse"), Kézai Simon, a Margit-legenda, a váradi regestrum vagy Pesti Gábor szóanyagát. A korai nyomtatványok kihalt kifejezései, a lapp és magyar rokon szavak listázása valóságos nyelvtörténeti zsebkönyvvé teszi az amúgy más szerepre szánt, néha jóval populárisabb olvasók kedvét kereső folyóiratot. Jellemző, hogy az 1795 táján még

23 „A' Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzetim", *Sokféle, Tizedik darab* (1808): 3–88, 48.

24 „Luterről", *Sokféle, Első darab* (1791): 62–63.

25 „A' Taltosokról 's Dalosokról", *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 107–111, 108.

26 „Béla Nótáriussáról még egyszer", *Sokféle, Nyóltzadik darab* (1801): 47–50, 49.

27 Réthei Prikkel Marián szerint voltaképp Sándor volt a legösszetettebb tudású nyelvész a korszakban, mert specialista kollégáival szemben átfogó szemlélettel bírt. Réthei Prikkel, *Sándor István nyelvtudománya*, 3–4.

szép számmal előforduló zoológiai, divat- vagy ipartörténeti cikkek, akárcsak a mulattató anekdoták, teljesen elmaradnak a bécsi kötetekből.

A közköltészet-kutatás szintén talál a *Sokféle*ben néhány értékes adatot. *A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról* szóló írás a korabeli, Révai és követői (pl. Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai) által egyaránt képviselt dalműfaj-hármasság érvényesül:

> A régi Magyar Ének tsak nem mindenkor történetes, vitézi, vagy keserves vala. […] Vóltak az Eleinknek szerelmes énekjeik is, 1.) de azok menttek vóltak minden Fajtalanságra ingerlő Kifejezésektől.[28]

E sorok közvetlen folytatását majd – bizonyára többszörös áttéttel – Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című esszéjében olvashatjuk,[29] akinek diákkorában jó eséllyel megfordult a kezében a *Sokféle* ezen kötete. Sándort egyúttal a hamarosan országos divattá váló, Kölcseynél is kimutatható szerb népköltési hatás előhírnökének tarthatjuk. Talán saját tapasztalatai, talán Gvadányi-olvasmánya nyomán említi a Márkó királyfi (Marko Kraljević) és Hunyadi János, vagyis Jankula vajda tetteiről szóló délszláv hősepikát mint a magyaroknál már kihalt, de a rácoknál még eleven műfajt:

> A keserves Énekek dalolását az Eleink szint úgy gyakorlották, valamint ez a mái Rátzoknál még szokásban vágyon. A Rátz Legény, mihelyt reá ér, nagy Szív fájlalva elő veszi a régi Hőseiről szólló Énekét, 's kesergő hangon eldalolja. A *Kralovits Marko,* azaz: Márk Szerviai vagy-is Rátzországi Királyfi még most sem ment nálok feledékenységbe, sőt az Ének által felélesztett Emlékezete még most is Könyveket tsordit a Rátzok szeméből. Mondják, hogy ez nagy Vitéz vala a Törökök ellen a XIV Században, de végre a Törököktől tőrbe tsalattatván, elesett. Emlegetik Énekeikben a Rátzok Hunyadi Jánost is *Jankula* név alatt, a mi is annyit tesz mint Jankó.[30]

Sándor nemcsak a régiségekre figyel, hanem szorgalmazza az egykorú német, tót és cigány dallamokra készült, de majd egyszer mégiscsak *régivé* váló köznépi dalok gyűjtését is. A *Könyves-Ház* előszavában írja, hogy az egykorú ponyvákat („vakarékokat") kolligálás híján veszendőnek tartotta, sőt noha ő se vette fel őket a bibliográfiába, ám például a régi kalendáriumok feltárását javasolta.

> Apróságokat is hoztam elő, annak az az oka, mert mivel már egyszer feltettem magamban, hogy valami tsak magyarúl nyomtattatott kezeimbe kerűl, azt mind feljegyzem, ezeket sem hagyhattam ki. Már pedig az Apróság is néha nevezetes. El nem hinné az Ember, mikent oldatnak fel 's világosítatnak meg sok idő múlva az efféle megtartott 's hátra találtt Apróságokból a' legnehezebb kérdések és kételkedések. Bár sokan követnék azon

28 „A régi 's mostani Magyar Énekről és Tántzról", *Sokféle, Hetedik darab* (1801): 66–74, 67.

29 Kölcsey Ferenc, *Összes költeményei. Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk. Szabó G. Zoltán, Osiris Klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 181–206.

30 „A régi 's mostani Magyar…" 67–68.

jó szokást, 's az afféle futó 's könnyen vesző Vakarékokat könyvekként öszve-köttetnék. Tsupán a' Kalendáriomokat elhalgatom, ki vévén azokat, mellyek vagy a' régiebbek közűl tudtomra estek, vagy a' melléjek kaptsoltt Dolgokra nézve nevezetesek.[31]

Egy értékes, de meg nem nevezett kéziratból hosszabban idézi az alábbi moralizáló dalt mint a kétsoros vers korai példáját (azt sem zárja ki, hogy Amade László a szerző, de ezt ő sem tudta bizonyítani):

A kétsorú Versek kezdőjének nálunk némellyek G. Teleki Ádámot állitják, ki a *Corneille*nek Tzid nevű Gyászjátékát 1773-ban illy Versekben adtaki [!]. De én már 1770-ben egy irott Könyvben, melly mintegy száz világi Magyar Énekeket foglaltt magában, 's jóval az előtt iródott, ezen énekes Versekre akadtam:

Bolondság Embernek ok nélkűl szenvedni,
Egy Leány kedvéért fonnyadni 's epedni,
Bolondság olly szekér után futva járni,
A ki fel nem vészen, 's meg sem szokott várni.
Bolondság nékem is magam' vesztegetni,
Ki engem nem szeret, nékem azt szeretni;
Hiszem, ki nem esett e Világ feneke,
Se meg nem köttetett Szerentsém kereke.
Ifjú legény könnyen kaphat feleséget,
Tsak konyhára tudjon adni eleséget.
Ha te nem szeretsz is, lesz ollyan, ki szeret,
Ha te megutálsz is, lesz olly, ki meg nem vet. 's at.[32]

Milyen beszédes volna, ha azonosítani tudnánk a kéziratot, amelyet Sándor István említ! (Közköltészeti forrásaink egykorú használatáról alig vannak konkrét adataink.) Ezt a verset azonban az 1770-es évekből egyelőre nem ismerjük ilyen terjedelmű, száz szövegre rúgó gyűjteményből. Már az 1760-as évektől több feljegyzését ismerjük, de egyelőre nem került elő Sándoréval pontosan egyező verzió. Noha az épp 1770-ben, Erdélyben összeírt *Szíveket újító bokréta* is megőrizte egy változatát,[33] ez azonban jelentősen eltér a Sándor idézte soroktól, tehát aligha másolhatta onnan. Éppígy különbözik a B. P. monogramját őrző *Világi énekek és versek* (1800) kéziratában olvasható variáns.[34]

Sándor István jogosan hiányolja a friss adatokat közvetítő földrajzi könyveket és a térképeket. Ezekből az adósságokból is megpróbált törleszteni, amikor (nyugati mintára) a Habsburg Birodalom vagy más országok statisztikai kimutatásait is közli az 1788-as állapotok szerint. Másutt: *A' leg-nevezetesebb Városoknak Bétstől való távozások, 's*

31 Sándor István, *Magyar Könyves-Ház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említések* (Győr: Streibig József, 1803), Előbeszéd, A4[a–b].

32 „A Nyelvünkbéli első Próbák", *Sokféle, Nyóltzadik darab* (1801): 85–89, 87–88.

33 Versényi György, *Sziveket ujitó bokréta. XVIII. évszázbéli dalgyüjtemény* (Budapest: MTA, 1914), VIII. sz.

34 *Világi énekek és versek B. P. 1800*, kiad. Küllős Imola, ReTextum 7 (Budapest: Reciti, 2018), 90–93.

millyen az idő nálok, midőn Bétsben Dél vagyon (303); *A' Nemzetek', Országok', Városok', és Folyók', Magyar Neveik* (316). Az 1791-es programírás *(Az óhajtható Magyar új Könyvekről)* zárlataként a magyar nyelvű természettudományos irodalom után kiált, kifejezetten a női olvasóközönség számára, „hogy Aszszonyaink-is a' természetiek felől józanabbúl ítélhetnének, 's magzatjaikat egyről másról oktathatnák".[35]

A polgári kultúra iránti elkötelezettsége számos más helyen is kifejezést nyer: gyakran gúnyolódik a babonákon, a hiszékenységen, a szélhámosokon és az ostoba reklámokon. 1791-ben, a nagy vitairatok idején apológia értékű, hosszú beszámolót közöl *A' Szabad Kőmivesekről.* Alighanem maga is tagja volt a társaságnak, ahol:

> A' beszélgetés, a' jó erkölts és az illendőség' törvényének alája van vetve, ott sem a' Vallások' külömbségéről, sem pedig az országlás' dolgairól leg-kissebb emlékezet nem téttetik, 's ki-vannak rekesztve minden tsúfolkodások, 's meg annál inkább minden gorombaságok és rágalmazások.[36] (116.)

1808-ban a templomos lovagokról szóló írásában egy muraközi templom faragványait említi mint a szabadkőműves szimbolika emlékeit:

> Mondják, hogy Muraközben egygy Falu Templomában, melly hozzájok tartozott, a' Szabad Kőmivességnek minden jelei valóban ki volnának a' Kőben vágva régi munkával, ugymint a' Szegmérték, Vakoló kalán, 'st. af. sőt még az Emberfő is ott volna, mellyről az Ellenfeleik azt költötték , hogy ők azt úgy imádták, mint Istent, 's ehezképest bálványozok is lettek volna.[37]

A *Sokféle* nemigen közölt egykorú szépirodalmat, hiszen Sándornak nem volt szerzői hálózata. Bár a címlap joggal állítja, hogy Sándor maga írta az egész kiadványt, de irodalmi tekintetben ekkor már kevésbé volt ambiciózus, mint tudományos ismeretterjesztőként. Saját verseit csak mértékkel publikálta itt, főként szentenciákat, állatmeséket és anekdotákat. Az irodalmat elsősorban régi szerzők képviselik, a kortársaktól Sándor nem idéz. Némileg kivételt jelent az 1791-ben kiadott *Istók és Kati* című, prózai és verses részeket vegyítő „Romántz" (*Második darab,* 153–163), de ezt bizonyára ő maga írta.

A *Sokféle* köteteiről meg-megjelentek ismertetések, bírálatok a sajtóban. A legelső kötetet a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* is beharangozta, majd 1791. november 29-én (703–704) említette újdonságként:

> Közelebbi levelünkben egy új magyar munkáról tettünk vala emlékezetet, mely akkor nem fordult volt még meg előttünk; de már most kezünkben vagyon. Mihelyest kaptuk, mindjárt olvasgatásához kezdettünk. Hasznos, és gyönyörködtető könyvnek találtuk.[38]

35 „Az óhajtható…", 158.

36 „A' Szabad Kőmivesekről", *Sokféle, Első Darab* (1791): 109–116, 116.

37 „A' Templomosokról", *Sokféle, Kilentzedik darab* (1808): 93–98,

38 Idézi: Zvara Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter könyvtára,* Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2016), 104.

A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1803-ban összefoglaló recenziót közölt a *Sokféle* addig megjelent köteteiről (1803. április 23., 177–184 skk.), sőt 1804-ben a *Magyar Könyves-Ház*ról is. A sorozatot az apróbb korrekciók ellenére az új magyar irodalom legfontosabb kiadványai közé sorolja.

> Aus dieser Anzeige wird es den Lesern klar seyn, dass dieses Buch unter die nützlichern Arbeiten der neuern ungarischen Schriftsteller gehöre, und dass der innere Gehalt und das Interesse desselben mit jedem Hefte steige. Was dem Rec. bey einem solchen Mancherley am nöthigsten dünkt, ist ein brauchbares Realregister, zumal da von einerley Gegenstand in früheren und späteren Heften die Rede ist, etwa beym zehnten Hefte.

Sándor István reakciójából úgy tűnik, nem volt tisztában azzal, hogy ki írta e bírálatokat, legalábbis nem nevezi nevén Schedius Lajost, de megemlíti, hogy „derék hazafi lehet". Jól ismerte a jénai lapot, sőt 1795-ös nyilatkozata szerint példaként tűzte maga elé *A' magyar tudós Újságról* szóló írásában:

> A' Jénai Litteratur Zeytung módjára nyelvünkön Írandó tudós Híreket már régen kívánják az ahoz értő Hazafiak, mert az által nem tsak az új munkák hamarább megesmértetnének Hazánkban, hanem a jók javasoltatnának, s a rosszak felől a vevők megintetnének előre, hogy a pénzeket érettek el ne vesztegessék.[39]

Révai Miklós halála (1807) után Sándor István kapcsolatot keresett annak tanítványával, Horvát Istvánnal, akit szintén megpróbált anyagilag támogatni, a *Sokféle* példányaiból is küldött neki eladásra szánt készleteket, ám együttműködésük elmaradt. Ez lehet az egyik magyarázata a jeles folyóirat váratlan sorvadásának, az országos tekintélyű, mégis egyre magányosabb Sándor István elszigetelődésének, aki betegségeibe belefáradva 1815-ben Bécsben öngyilkos lett.[40] Jeltelen sírban nyugszik, hagyatéka részben szétszóródott, jóllehet már 1793-ban (22 évvel a halála előtt!) elkészítette végrendeletét, amelyben 10 000 forintot hagyott a leendő tudós társaságra, azaz a Magyar Tudományos Akadémiára.[41] Könyveinek zöme a Mednyánszky családhoz került, onnan pedig 1895-ben az Eötvös Collegium könyvtárába. Sajnos a gyűjtemény többszöri sérülései miatt egyelőre nem tudjuk rekonstruálni, mi maradt fenn a tudós könyvtárából.

Sándor István munkásságát remélhetőleg sokszor lesz módunk elemezni, s visszaemelhetjük őt méltó helyére: a Révai-féle nyelvtörténeti-ismeretterjesztő program megvalósítóinak sorába.

39 „A' Magyar tudós Újságról", *Sokféle, Harmadik darab* (1795): 73–74; közli Kókay, „Sándor István…", 315.

40 Sándor kései éveiről és ekkori kapcsolathálójától bővebben: Szinnyei, *Az első magyar bibliographus,* 25–29.

41 Sándor végrendeletének későbbi dokumentumai pl. MTA KIK Kézirattár, RAL 83/1831, 90/1831, 124/1832, 24/1837.

MURAKÖZY VIRÁG

„a' kinél nagyobbat én a' históriákban nem ismerek"

Kazinczy Napóleon-képe

A napóleoni jelenség bő másfél évtizeden át hatása alatt tartotta egész Európát, nemcsak politikai, de társadalmi, gazdasági és kulturális értelemben is. Napóleon hódító hadjárataival felforgatta a kontinens 18. század végére kialakult territoriális felosztását, Anglia kirekesztésével újra akarta írni a gazdasági vérkeringés menetét, az általa kreált államalakulatokban a *Code Napoléon*t kívánta ráerőltetni a helyi társadalmi struktúrára, és személyisége nyomot hagyott számos nemzet képzőművészetében és irodalmában egyaránt.

Nem volt ez másképp Magyarország esetében sem. Az ország a Habsburg Birodalom részeként már a francia forradalom idején bekapcsolódott az 1792-ben meginduló koalíciós háborúkba, következésképp a társadalom politikai értelemben aktív rétegeinek a kezdetektől határozottan állást kellett foglalni a francia kérdésben. Erre az előző évtizedekhez viszonyítva rendkívül sűrűn összehívott országgyűlések szolgáltattak alkalmat.[1] Ez azzal magyarázható, hogy I. Ferenc császár az egyre fokozódó háborús terhekkel magyar segítség nélkül nem lett volna képes megbirkózni, s újra és újra rászorult az adó és újoncállítás megajánlására. Az ország sorsa azonban nemcsak a háborús mozgósítások miatt kapcsolódott Napóleonhoz. 1809-ben a Bécset másodízben elfoglaló francia seregek megszállták Magyarország egyes régióit is. Ugyanebben az évben Napóleon proklamációban fordult a nemességhez, felkínálva benne az ország függetlenségét és a lehetőséget, hogy Rákos mezején összegyűlve az ő segédletével saját határozataik alapján formálják újra a magyar alkotmányt.[2] Mindezek mellett nem elhanyagolható Napóleon személyének hatása sem. Már színrelépése óta foglalkoztatta a magyar közéletet, társasági és magánbeszélgetések, valamint a magánlevelezések állandó témájává vált.[3] Egyesek kárhoztatták, mások csodálattal tekintettek rá, anekdoták terjedtek róla országszerte, hovatovább szárnyra kapott az a mítosz is, hogy a francia császár kifejezetten szerette a magyarokat.[4]

* A szerző az ELTE BTK magyar–történelem szakos harmadéves hallgatója. Jelen tanulmánnyal elnyerte a 2018. évi Hopp Lajos-díjat.

1 Poór János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/2* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 238. 1799 és 1815 között összesen hat alkalommal ült össze az országgyűlés.

2 Kosáry Domokos, *Napóleon és Magyarország* (Budapest: Magvető Kiadó, 1977), 84–85.

3 Poór János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*, Magyar história (Budapest: Gondolat Kiadó, 1988), 73.

4 Kazinczy Ferencz *levelezése*, s. a. r. (I–XXI) Váczy János (Budapest: MTA, 1893; a továbbiakban: KazLev.), IV. Kazinczy arról számolt be Cserey Farkasnak, hogy a béketárgyalások során Napóleon Fiumét is el akarta venni, de amint I. Ferenc figyelmeztette, hogy az Magyarországé, azonnal elállt szándékától.

Tanulmányomban Napóleon és Magyarország viszonyát Kazinczy Ferenc személyén keresztül fogom elemezni az író levelezésére támaszkodva. Először ismertetem Kazinczy viszonylását a napóleoni kérdéskörhöz, majd bemutatom a francia császárról alkotott véleményét és a háborúval kapcsolatos elképzeléseit, valamint állásfoglalását. Végezetül az így kapott tablót összevetem a magyarországi bonapartisták, mindenekelőtt Berzeviczy Gergely szemléletmódjával, bizonyítandó, hogy a magyar értelmiség Napóleonhoz való hozzáállását messze nem csak politikai aspektusból érdemes vizsgálni. Úgy gondolom, hogy Kazinczy nézőpontjának analizálása közelebb vihet annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy létezett-e Magyarországon Napóleon-kultusz, s amennyiben igen, milyen jellegű volt, és milyen Napóleon-kép állhatott a középpontjában.

A vonatkozó szakirodalmi előzményeket számba véve megállapítható, hogy a téma szempontjából Kazinczy Ferenc személye nélkülözhető és nélkülözhetetlen egyszerre. Nélkülözhetetlensége abból a terjedelmes levelezésből adódik, melyet szabadulása után kezdett el strukturáltan felépíteni, elsődlegesen kultúraszervező célzattal. Levelezőpartnereit tudatosan válogatta meg, igyekezett egy elit kört szervezni maga köré, melynek sorában nemcsak a kor neves irodalmi alakjai, mint Kölcsey Ferenc vagy Berzsenyi Dániel, de prominens politikai személyiségek is képviseltették magukat, így Dessewffy József vagy id. Wesselényi Miklós. A levelezés egyedülálló, a kor vizsgálata szempontjából nélkülözhetetlen forrásanyag, Mezei Márta szavaival élve gyakorlatilag kézikönyvként használható.[5]

Napóleon kapcsán azonban a szakirodalom ritkán tér ki Kazinczy személyes véleményére, e szempontból kortársai közül inkább Berzeviczy Gergely vagy Batsányi János munkásságát szokás kiemelni. Véleményem szerint ennek oka elsődlegesen abban keresendő, hogy a korábbi kutatások a kérdést szinte kizárólag politikai szemszögből vizsgálták, arra kívántak válaszolni, hogy Magyarország végső soron mennyire volt nyitott a proklamációban megfogalmazott napóleoni ajánlatra. Kazinczy gondolkodásmódját ebben az értelemben valóban egyszerű kategorizálni. Mindvégig kitartott az udvart olykor erőn felül is támogató diéta álláspontja mellett, kifejezetten az ország kötelességének tartotta felsorakozni a császár mögött. Ezzel párhuzamosan a francia hadak közeledtével egyre fokozódott félelme a Habsburg Monarchia és benne Magyarország jövőjéért. Napóleonnak sosem szánt szerepet az ország sorsát illetően, az 1809-es kiáltványnak sem ő, sem baráti köre nem tulajdonított különösebb jelentőséget. „N[apoleon] magyar proclamatiókat hirdet. Szokása szerint mindent igér."[6] Kosáry Domokos *Napóleon és Magyarország* című monográfiájában éppen ezeket a valóban jelen levő attribútumokat ragadva ki pozicionálta Kazinczyt az udvarhű, feudális status quót védelmező nemesség táborába.[7] Bár a Kosáry alkalmazta társadalmi-politikai modell már meghaladottá vált, azt jogosan állította, hogy Kazinczy a háborúkat illető vitákban a nemesség döntő többségével tartott.

5 Mezei Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Irodalomtörténeti füzetek 136 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 5.

6 KazLev. VI. 392.

7 Kosáry, *Napóleon…*, 92–101.

A politikai állásfoglalás mellett a másik tradicionális – bár jóval kevésbé hangsúlyos – bemérési pont a szakirodalomban Napóleon személyének megítélése. E kérdést illetően nem volt szükség oly nyílt véleménynyilvánításra, mint a háború kapcsán, éppen ezért problémásabb rendszereznünk a kor szereplőinek vélekedéseit. Maga Kazinczy még legszűkebb baráti körében is számos eltérő nézőponttal találta szemben magát. Elegendő megemlíteni Dessewffy Józsefet,[8] aki Napóleon minden lépését szigorúan mérlegre téve kizárólag azt fogadta el valóban helyes intézkedésnek, amiben semmi kivetnivalót nem talált, vagy Cserey Farkast, akinek álláspontja a háború menetével együtt változott, méghozzá igen radikális végpontok között. A monarchiát fenyegető Napóleont számtalan mondvacsinált rágalommal illette, míg I. Ferenc császár leányával kötött házassága után az egekig magasztalta. Kazinczy ellenben a szakirodalmi előzményekre támaszkodva e szemszögből is egyszerűen polarizálható, egyértelmű és töretlen rajongását a császár iránt rendszeresen illusztrálták a következő idézettel: „elég hogy olly nagy ember, a' kinél nagyobbat én a' historiákban nem ismerek".[9] Bár tagadhatatlan, hogy Kazinczy elkötelezett csodálója volt Napóleonnak, de ez idáig nem készült olyan tanulmány, mely kísérletet tett volna feltérképezni e rajongás gyökereit és indítékait, illetve azt, hogy e felfogás hogyan reprezentálódott Kazinczy életművében.

Arról, hogy Kazinczy mennyire intenzíven érdeklődött a francia császár iránt, már a róla szóló levelek mennyisége tanúskodik, melyek száma körülbelül négyszáz darabra tehető. A levelek döntő hányada híreket, háborús tudósításokat vagy politikai spekulációkat tartalmaz. A korban a sajtó még nem volt képes az egész országot lefedő hírközlő felületként funkcionálni, ennek következtében a saját birtokain élő vidéki nemesség elsősorban levelezés útján informálódott. Mivel Kazinczy levelezése az ország nagy részére kiterjedt, hírközvetítő funkciója jelentős volt. Rendszeresen érkeztek hozzá tudósítások a pozsonyi és az erdélyi diétákról, a megyegyűlésekről, valamint a háborúval kapcsolatos diplomáciai és külpolitikai hírek. Ezeket ő a lehető leghamarabb továbbította az ország különböző pontjaira. A napóleoni háborúra vonatkozó értesülései gyakran olyan levelezőpartnereitől származtak, akik ideiglenesen külföldön tartózkodtak, így például Csehy Józseftől, aki katonai szolgálatai idején többek között Csehország és Lengyelország területéről is küldött leveleket Kazinczynak,[10] vagy Döbrentei Gábortól, aki németországi tanulmányútja idején tájékoztatta őt Napóleon hollétéről és az ottani háborús állapotokról.[11] A politikai értesülések mellett Kazinczy ugyancsak nagy jelentőséget tulajdonított a császárral kapcsolatos anekdotikus történeteknek, ál-

8 Bővebben: Vaderna Gábor, „Egy érzékeny barátság természetrajza: Kazinczy Ferenc és gróf Dessewffy József barátságáról", in: *Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán,* szerk. Czifra Mariann (Budapest: Gondolat Kiadó, 2009), 108–146.

9 KazLev. IV. 434–435; a levélrészletet idézi Mezei Márta, „Kazinczy világnézeti problémái", *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 237–270, itt: 260; Poór János, „Berzeviczy Gergely Magyarországról, Ausztriáról és Napóleonról", in: *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves,* szerk. Háda Béla, 473–486 (Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010), 475; Miskolczy Ambrus, „Kazinczy Ferenc és nemzetpolitikája a napóleoni háborúk korában", *Magyar Kisebbség* 53–54 (2009): 236–265, itt: 252.

10 KazLev. IV. 508–510.

11 KazLev. V. 172–174; 507–509.

talában ezekről is levélben értesült másod-harmadkézből, de ritkábban előfordult az is, hogy magától az érintettől személyesen hallotta a történetet. Ilyen példa Dessewffy István látogatása, aki Kazinczy apósánál, Török Lajosnál vendégeskedve mesélte, hogy hadifogsága idején három héten át Napóleon asztalánál ebédelt.[12] Tőle tudta meg Kazinczy, hogy Napóleon mindig ügyelt a megjelenésére, öltözékére, s csak addig időzött társaságban, míg szükséges volt, különben dolgozószobájába vonult vissza.[13] Dessewffy Napóleonról adott jellemrajzához hasonlóan a többi anekdota is – a forrás hitelességétől függetlenül – beépült Kazinczy Napóleon-képébe, s viták alkalmával hivatkozási pontként szolgáltak számára.

Az írott vagy szóbeli elbeszéléseken túl azonban foglalkoztatták a Napóleonhoz köthető tárgyi források is. Arra, hogy birtokolt volna Napóleon-ábrázolást, nem találtam adatot, de valószínűnek tartom, hogy nem. Legalábbis egyéb szerzeményeivel – így az 1808-ban vásárolt Joseph és Jerôme Bonaparte-portrékkal is[14] – jellemzően elbüszkélkedett barátainak. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy egy esetleges Napóleon-arcképről beszámoló levele elveszett, annyi viszont biztos, hogy 1806-ban még nem rendelkezett ilyesmivel, ez év áprilisában ugyanis erre tett utalást Cserey Farkasnak, aki hiteles Napóleon-ábrázolás ügyében érdeklődött.[15] Ugyanitt adta tovább egy meg nem nevezett bécsi hölgytől szerzett értesülését, mely szerint a forgalomban lévő festmények és metszetek egyike sem adja vissza a császár valódi vonásait, következésképp értelmetlen ilyesmire pénzt költeni.[16] Mindennek ellenére – a mai olvasó számára kissé komikusan – mégis azt állította, hogy neki sikerült képet alkotnia Napóleon megjelenéséről a szomszéd birtokos, gróf Csáky Imre alapján, aki az elmondások szerint a megszólalásig hasonlított Napóleonra.[17] Gyaníthatóan valamilyen ábrázolást mégiscsak láthatott, ugyanis azt kevésbé tartom elképzelhetőnek, hogy mikor Jerôme és Joseph arcvonásait vetette össze Napóleonéval, a szomszéd birtokost használta volna referenciapontként.

A képi ábrázolásokon túl egyéb tárgyakat is gyűjtött. 1807-ben szintén Csereynek írta lelkesen, hogy sikerült vásárolni egy már Napóleon alatt nyomott arany pénzérmét, valamint egy ezüsttallért és kilenc francia rézpénzt, s annak ellenére, hogy ezek némelyikén még XVI. Lajos portréja szerepel, mindegyik a forradalom utánra datálható.[18] Ebből az információból kikövetkeztethető, hogy a többi érme már Napóleont ábrázolta, de arról nem ír, hogyan jelenítették meg. Örömteli hangjába azonban a fölött érzett szégyenérzete vegyült, hogy családja anyagi helyzete nem teszi lehetővé az effajta fényűzést.

Azon túl, hogy levelezőpartnereinek mindig buzgón továbbadta a Napóleonról kapott értesüléseit, és tőlük is kérte ugyanezt, saját magáról úgy nyilatkozott, hogy senkivel szemben nem támaszt elvárásokat, arra nézve, miként gondolkozzanak Napóleonról. „Mit tartasz Te és más Napoleon felől, arra nekem olly kevés gondom van, mint arra, hogy

12 KazLev. IV. 134.
13 Uo., 134–135.
14 KazLev. V. 510.
15 KazLev. IV. 134.
16 Uo., 134.
17 Uo.
18 KazLev. V. 147.

a' Mi atyánkot a' mert tiéddel mondod e vagy a' mert tiéd nélkűl"[19] – írta Szentgyörgyi Józsefnek 1805-ben. Hasonló tartalmú frázis több, Napóleonnal kapcsolatos vitalevelében is olvasható, ezzel szemben attitűdje mégsem ezt a hozzáállást tükrözte. A levelek tanúsága szerint nemcsak barátai, de idegenek előtt is kifejtette álláspontját, ha úgy érezte, a megszólaló állításai ellentétben állnak saját gondolataival. Meglátásom szerint levelezőtársaival elsősorban az indította szembeszállásra, ha a másik fél eltagadta Napóleon nagyságát. Ez alatt a bizonyos „nagyság" alatt Kazinczy a történelmi nagyságot értette, azt, hogy Napóleont már a múlt hatalmasságainak, így Nagy Sándor, Iulius Caesar és Nagy Károly sorába emelték tettei. Ezt minden alkalommal objektív tényként állította be, megkérdőjelezhetőnek legfeljebb Napóleon morális tisztaságát, személyes jóságát tartotta, bár ő maga rendszerint Napóleon erkölcsössége mellett gyűjtött érveket.

Abban, hogy kortárs szemmel a nagyság dilemmája eldönthető, látszólag a többiek is egyetértettek, annál inkább ágáltak viszont Napóleon történelmi gigásszá avatása ellen. Szentgyörgyi József 1805-ben egy mára sajnos elveszett levelében úgy érvelhetett, hogy az igazán nagy embernek mindig a tökéletességre kell törekednie: „még áll az, a' mit ő felőle mondok, meg áll az a' kevély igazság is, hogy veszszen el inkább a' világ, mint egygy igazságtalanság által tartassék meg […]".[20] Kazinczy válaszából azt olvashatjuk ki, hogy Szentgyörgyi kritikája Napóleon 1799. novemberi törvénytelen hatalomátvételére irányult. Szentgyörgyi felfogását Kazinczy túlzónak és rendkívül merevnek nyilvánította, neki szegezve a kérdést: „Vagy azt higyjem talán, hogy te is halált kiáltottál volna a' Thébai szűrös kankós triobolusos néppel Epaminondásra, hogy ő, nem a' nép által néki adott, hanem a' maga érdemének érzésében autokratori hatalommal magának vett generálissága által hazáját megmentette."[21] Napóleont az ókori görögség egyik kiemelkedő hadvezére, a thébai Epameinondasz mellé állítva egyfelől bizonyítottnak látta, hogy egy nagyformátumú embert egy törvénytelen tett még nem tesz méltatlanná a címre, másfelől pedig azt, hogy a jó cél érdekében szembe lehet fordulni a törvényekkel. Egyébként Kazinczy több levelében is tanúságot tett arról, hogy nem hisz az emberi tökéletességben, éppen ezért a nagy ember számára is gyakorlatilag nélkülözhetetlen a hiba.[22]

Cserey Farkas és Dessewffy József más kiindulási pontból, de ugyancsak vitába szálltak Kazinczyval, esetükben az ütközési pont a nagy ember küldetésének meghatározása volt. Kazinczy úgy gondolta, a nagysághoz elegendő, ha valaki a világ rendjére képes tartós hatást gyakorolni, függetlenül attól, hogy az így beállt változás pozitív vagy negatív. Ellenben Cserey és Dessewffy szemében ez még messze nem számított kielégítő feltételnek. Cserey úgy fogalmazott, a zseninek nem szükséges rendkívüli cselekedeteket véghez vinnie, ám ha az emberiség megbecsülésére törekszik, nem zúzhat porrá és nem igázhat le nemzeteket, mint ahogy Napóleon tette.[23]

Dessewffy ugyanezen érvekre építette argumentációját. Napóleon súlyos hibájának látta, hogy a valóban nemes francia nemzet dicsőségét más országok kárára igyekezett

19 KazLev. III. 290.
20 Uo., 296.
21 Uo., 291.
22 KazLev. IV. 442–445.
23 Uo., 426–427.

terjeszteni, s a valós nagyságot ő is az egész emberiség üdvének szolgálatával kötötte össze. „A' tehetség nagyságát soha se tagadtam el Napóleontól, de a' nem elég hogy a' meg világosodott Posteritás azért valakit nagy embernek mondjon. Ha akarjuk hogy valósággal nagy emberek váljanak, azon kell igyekeznünk, hogy semmit se nevezzünk nagynak, a' mi nints' az emberek' javára."[24] Ő még Csereynél is élesebb határt vont a nagy ember és a zseni közt. Leszögezte, nem áll szándékában elvitatni a tehetséget Napóleontól, de képességeit rossz, a nagyravágyás diktálta célok szolgálatába állította, jócskán csökkentve ezzel az esélyeit, hogy az eljövendő a nagy emberek sorában tisztelje.

Figyelembe véve Kazinczy élénk érdeklődését, az információszerzésre tett erőfeszítéseit, ambivalens azt látnunk, hogy valahányszor olyan érvekkel találta szembe magát, melyeket szemmel láthatóan nem tudott megcáfolni, meghátrált. Az 1806 telén Cserey Farkassal folytatott vita utolsó felvonásaként Cserey december 12-én „nagy gonddal készűlt apologiát írt",[25] felsorakoztatva valamennyi érvét, a levelet a nagy ember „küldetésének" kibontásával zárta. Kazinczy valamennyi argumentumát különböző olcsó propagandairatokból származó hiteltelenségnek bélyegezte meg,[26] felmentve magát ezzel a vádak megcáfolása alól, így például válasz nélkül hagyta Cserey nagy ember ideáját is. Dessewffy József esetében – akit 1813-as levélváltásukat tekintve joggal nevezhetünk legméltóbb ellenfelének a tárgy szempontjából – ez az eljárás már nem működhetett. Csereyvel szemben, aki egyébként Kazinczy ellenvéleményére rezonálva Napóleon erkölcstelenségét igyekezett bizonyítani, segítségül hívva a francia császár megkérdőjelezhető diplomáciai húzásait, a neki tulajdonított politikai gyilkosságokat, illetve istenkáromló megnyilvánulásait, Dessewffy kizárólag reálpolitikai érvek mentén támadott. Válaszlevelében Kazinczy nem alkalmazkodott barátjához, nem váltott perspektívát. Ugyanúgy szinte kizárólag a nagyság kérdéskörén belül értelmezte Napóleont és Dessewffy ellenvetéseit is, így, ahogy már Cserey esetében láttuk, számos problémafelvetését figyelmen kívül hagyta. Már ebben az egyébként első és egyetlen válaszlevélben el szerette volna vágni a vitát Kazinczy, így zárva mondandóját: „Kifáradtam a' sok pro et contrákat olvasni, 's erszényem nem győzi megvásárlani azokat, a' mik felőle magasztalva, gáncsolva írattatnak. Osztán én inkább ideális, poetai világban élek."[27] Dessewffy azonban következő levelében lelkiismeretesen sorra vette Kazinczy valamennyi állítását, ám választ hiába várt, legközelebb Kazinczy már a *Mondolat* ügyében írt barátjának, ignorálva az éppen csak megkezdett vitát. Mindebből levonható, hogy bár Kazinczy igényelte azt, hogy nézőpontját baráti körével, levelezőpartnereivel is megossza, az ellenvéleményekre nem mutatkozott nyitottnak. Napóleon-képét ezek a helyenként igencsak heves stílusú levélváltások érintetlenül hagyták, olyannyira, hogy a legkorábbi, 1805. március 13-ára datált, Napóleonnal foglalkozó levelében szinte azonos szavakkal fejtette ki véleményét, mint majd 1811-ben Cserey Miklósnak, vagy 1813 májusában Dessewffynek.

24 KazLev. X. 469.
25 KazLev. IV. 438–441.
26 Uo., 434–435.
27 KazLev. X. 469.

A továbbiakban azt fogom bemutatni, milyen Napóleon rajzolható meg Kazinczy levelei alapján, hogy mi az a kép, amit ennyire védelmezett, ami mellett az évek során megingathatatlanul kitartott. Annak ellenére, hogy Kazinczy szemében az eltagadhatatlan nagyságot a katonai sikerek biztosították Napóleon számára, csodálata nem a mindig győző hadvezérre irányult. Mindenkor az uralkodót, az államszervezőt kereste benne, és meg is találta. Véleményem szerint Kosáry helyesen állapította meg, hogy Kazinczy nem a forradalom fiát látta meg benne, hanem a monarchát.[28] A szakirodalomban mára már elavult állításnak számít az, hogy a nemesség a francia forradalom exportőreként tekintett volna Napóleonra,[29] mindazonáltal az sem igaz, hogy ilyen tendenciák ne léteztek volna. Igenis léteztek, egyfelől a nemesség tulajdon kiváltságaiért rettegő képviselőinek fejében,[30] másfelől a magyarországi bonapartisták körében, akik Napóleontól az ország felszabadításán túl elvárták, hogy elindítsa azt a polgárosodásban kiteljesedő társadalmi fejlődést, mely majd véget vet az egyenlőtlen feudális berendezkedésnek.[31]

Kazinczy ellenben Napóleon egyik legnagyobb érdemei között tartotta számon, hogy császárrá koronáztatta magát.[32] Montesquieu nyomán úgy vélekedett, hogy egy akkora kiterjedésű állam, mint Franciaország, nem kormányozható köztársaságként, bizonyította ezt a jakobinus terrorba és politikai anarchiába torkolló forradalom is.[33] Ebben egyébként Dessewffy József is a legteljesebb mértékig osztotta barátja álláspontját.[34] Szintén egyetértettek abban, hogy a jól működő egyeduralom legfontosabb feltétele, hogy a hatalmon lévő mindenkor alattvalói érdekeinek szolgálatára törekedjen, a javukat keresse.[35]

Hogy Napóleon beteljesítette ezt a koronázással járó elvárást, Kazinczy szemében legmarkánsabban valláspolitikája bizonyította. A református Kazinczy elismeréssel szemlélte, hogy Napóleon a katolikus vallást előtérbe helyezve sikeresen vezette vissza a francia népet Istenhez. Szerinte a császár kiválóan ismerte fel, hogy a forradalom generálta hitetlenség terjedésének megállítására és visszafordítására a külső pompára jobban adó, a hit mellett esztétikai élményt is szolgáltató katolikus vallás alkalmasabb, mint a filozófiához közelítő protestantizmus.[36] Ám a tény, hogy engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlását, méghozzá úgy, hogy nem érte őket semmilyen sérelem vagy hátrány a katolikusokkal szemben, a császár felvilágosultságáról és toleranciájáról tanúskodott előtte.[37]

A másik fő szempont, amely miatt Kazinczy alkalmasnak tartotta őt a császári koronára: Napóleon személyes, mindenekelőtt erkölcsi érdemei. Nehéz visszakövetni, milyen

28 Kosáry, *Napóleon…,* 101.

29 Uo., 177.

30 Poór, „Berzeviczy Gergely…", 476. Bethlen Elek példája.

31 H. Balázs Éva. „Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie", *Nouvelles Études Hongroises* 4–5 (1969–1970): 186–222, itt: 193. „En Napoléon, Berzeviczy voit le fils fidèle de la révolution…" és Kosáry, *Napóleon…,* 87, Batsányi Jánossal kapcsolatban.

32 KazLev. IV. 435.

33 KazLev. III. 290.

34 KazLev. X. 468–476.

35 KazLev. IV. 435.

36 KazLev. IX. 25.

37 Uo.

forrásokból formálódott ez az erkölcsi jellemrajz. Arra, hogy kifejezett propagandairatokat nem vásárolt, több ízben tett utalást. Noha járatott különböző újságokat, mindenekelőtt a levelekben kapott híreknek, anekdotikus történeteknek adott hitelt, melyeket ő is intenzíven terjesztett. A történetekből kiemelkedő jellemvonások a következők: a munkában való fáradhatatlan szorgalom, alázat, egyszerűség és tisztaság, kegyelemgyakorlás, méltóság, rendkívüli ambíciók. Egyes anekdoták mindössze Napóleon egy-egy karakteres mondását örökítik meg, ilyen például egy nagyobb társaságban elejtett mondata: „Tíz esztendő alatt Európának a' szűrfásza el fog változni. Je vous salue, Messieurs!",[38] de akadnak komplett históriát felölelő történetek is, ezek közül egyet emelnék ki, szemléltetve a korban – Kazinczy révén is – terjedő történetek jellegét.

Az anekdotát, mely egy lengyel óbester esetét beszéli el, Kazinczy írta meg id. Wesselényi Miklósnak, arra hivatkozva, hogy Napóleon ezen tette megérdemli, hogy továbbadják.[39] Ez a bizonyos lengyel óbester, akinek „neve Sobieticzky formán hangzik", elbocsájtását kívánta kérvényezni az akkor még Franciaországot első konzuli minőségben irányító Napóleontól, hogy hazatérhessen haldokló édesanyjához. Az óbester Murat-t kérte meg, járjon közben az érdekében. Ezt követően kért és kapott is a konzultól audienciát. Amikor mondta, hogy eltávozásához kér engedélyt, Napóleon hevesen a szavába vágva közölte, a törvényt neki is tudnia kell, jelen helyzetben senki nem kérvényezhet ilyesmit. Ennek ellenére mégis végighallgatta, mi oka lenne az óbesternek éppen most hazautazni, és hitelt adva Murat szavainak az óbester vitézségéről, valamint megértve a rendkívüli körülményeket, megadta az engedélyt.[40] A történet olyan topikusnak mondható elemekből építkezik, melyek több anekdotában vissza-vissza térnek. Ilyen az eset fő motívuma, hogy Napóleon megértéstől és empátiától indíttatva áthágja saját törvényeit. Ugyanez a lényege a Berlinben megesett Haczfeld-ügynek. Haczfeld herceg, aki a város okkupációját követően a franciákhoz állt, titkon tájékoztatta a porosz királyt Napóleon lépéseiről. A herceget lánya szívhez szóló könyörgése mentette meg a haláltól.[41] Ugyancsak gyakori elem Napóleon tulajdon katonái iránt tanúsított megbecsülése, mivel sikerei titkának nem önmaga zsenijét, hanem a hadseregét tartotta.[42] Szintén több helyen megjelenik az állandó sietség is, amely munkavégzését jellemezte.

Érdekes továbbá megfigyelni, miként írja le a történet az audiencián Napóleont. Hatalmas, már-már félelmet keltő tekintély övezte, mikor az óbestert színe elé engedték, háta mögött két konzultársa állt „mély tisztelet hallgatásában, 's azok megett sok Udvarnokok".[43] Megkérdőjelezhetetlen elsőségét reprezentálja, hogy konzultársai nem avatkoztak bele döntésébe, valamint az, hogy Murat-t – aki ekkor már Napóleon sógora, később nápolyi király volt – megszólítva nem fordult felé, így osztotta parancsait. Felséges fellépése ellenére a történet kedvező végkifejlete azt sugallja, hogy minden ügyben, minden döntésében ugyanolyan körültekintéssel és belátással járt el, mint az

38 KazLev. IV. 219. Forrásként Kazinczy egy külföldi, Kázmerett tartózkodó utazót nevezett meg.
39 Uo.
40 Uo.
41 KazLev. V. 191–192, 197.
42 Uo., 191.
43 KazLev. IV. 218.

óbester esetében, legyen szó akár egy ember, akár egész országok sorsáról. A jó uralkodó képe mellett azonban megjelenik egy másik, az egyszerű katona képe is. Az óbester azért illetődött meg az első konzul pillantásától, mert „soha nem látta volt még a' maga fényességében, csak a' táborban látta, ottan pedig ő még most is csak katona".[44]

Kazinczy Napóleon iránti rajongásának okait keresve egy anekdota kulcsfontosságúnak tűnik fel. Ezt ő maga hallotta az eset résztvevőjétől, Fiorella korzikai generálistól, akivel fogsága idején együtt vitetett át Kufsteinből Budára.[45] Fiorella lévén rokona Napóleonnak ifjúkorától kezdve ismerte őt, egy alkalommal így szólította meg:

> Mais Général, te ifjú vagy, 's nincs semmi, semmi passziód! neked sem Asszony, sem czifra, sem kártya, sem ló, sem inneplések nem kellenek — 's Napoleon azt felelé: „Nekem eggyetlen egy passióm van, melly minden más passiókat absorbeál bennem: örökké akarok élni a' jó emberek emlékezetében; mert a' bolondok opiniójával nem gondolok."[46]

Napóleon e vallomásának különlegességét és személyességét Kazinczyra nézve az adja, hogy egy 1805-ös, Wesselényinek írott levelében saját életcéljául is ezt jelölte ki. Úgy fogalmazott: „ha illy kis ember' szájába illhetnék azt mondani, a' mit Bonaparte mondott Fiorellának ezen szavaira [...] én is ezt mondanám".[47] Számára a legnagyobb dicsőséget a jó és nagy emberek megbecsülésének, szeretetének elnyerése jelentette. Amikor Cserey Miklósnak 1811-ben előadta az anekdotát, így reflektált a számára oly kedves gondolatokra: „Add kezembe a' Világ koronáját, hogy én osszam-ki, 's esküdj, hogy Te gondolkozol így, de hogy igazán így gondolkozol, — 's én a' Te fejedre teszem a' koronákat."[48] Ez a hitvallás Kazinczy szemében Napóleont végérvényesen exemplummá avatta, erkölcsei kiemelték őt kortársai közül, és helyet biztosítottak neki a történelem nagyjainak körében. Kazinczy ezt a történetet idézte legtöbbször a francia császárral kapcsolatosan, Wesselényi mellett megküldte Cserey Miklósnak, Rumy Károly Györgynek,[49] sőt még 1819-ben is felelevenítette egy Ercsey Dánielhez írt levelében.[50]

Együtt értelmezve a Kazinczy megnyilvánulásaiból előálló Napóleon-kép darabjait, egy idealizált ember, egy idealizált uralkodó személye tűnik fel. Ez karakterének erkölcsi vonásait tekintve a leglátványosabb, melyek egyfelől a továbbadott anekdotákban kerültek kifejezésre. Másfelől Kazinczy rendre olyan antik figurákkal állította párhuzamba, akik már saját korukban is a morális tisztaság példaértékű reprezentánsai voltak, mint Epameinondasz, aki a fentebb idézett Szentgyörgyivel való levélváltás során került elő, vagy Scipio Africanus,[51] vagy Numa Pompilius,[52] Róma második királya, akiben a vallási

44 Uo.
45 KazLev. IX. 26.
46 Uo.
47 KazLev. III. 492.
48 KazLev. IX. 26.
49 KazLev. V. 499.
50 KazLev. XVI. 379–380.
51 KazLev. IV. 434–435.
52 Uo., 435.

intézmények, szervezetek kiépítőjét tisztelték. Legérdekesebb azonban e tekintetben Iulius Caesar, kettejük életútját már Kazinczy kortársai is gyakran hasonlították össze. Ezt az analógiát azonban Kazinczy erélyesen elutasította, méghozzá kizárólag erkölcsi alapon: „a' gyenge és állhatatlan charakterű Ciceró már eltántorodott volna az ő pártjára, de szégyenlett ollyan lévbe keveredni, mint a' Caesar társaié. Hát Napóleon mikor ismertette magát immoralis részről és rosszakkal való tartásról?"[53]

Hasonló mintát követve politikai intézkedései is egyoldalú megvilágításba kerülnek Kazinczy révén, legyen szó belpolitikájáról, mint a sajtószabadság kérdése, vagy külpolitikai lépéseiről, mint a Varsói Nagyhercegség életre hívása. Hogy bizonyos esetekben mennyire nem tudott, vagy nem akart tisztán látni, plasztikusan szemlélteti Napóleon valláspolitikájának állandó dicsérete. Mindazokban a cselekedeteiben, melyeket Kazinczy kiemelt, mint a kereszténység megerősítése a katolicizmus államvallássá tételével, vagy a felekezeti tolerancia, a történetírás ma haszonelvűséget lát.[54] Napóleon még konzulsága idején felismerte, hogy Franciaországban a katolicizmus a többség vallása, s mivel a forradalom anarchiájának megzabolázásához szükséges és hasznos eszköznek tartotta a hitet, ennek megfelelően cselekedett.[55] Politikai és társadalmi értelemben vett gyakorlatiasság vezette, nem a hit nélkülözhetetlenségébe vetett bizalma, ahogy azt Kazinczy gondolta.[56] „Azt fogják mondani, hogy pápista vagyok; de én semmi sem vagyok. Egyiptomban mohamedán voltam, a nép érdekében itt katolikus leszek" – így értékelte Napóleon saját motivációját a pápával kötött 1801-es konkordátumra vonatkozóan.[57] Napóleon valláspolitikájának haszonelvű elbírálása azonban nem pusztán a későbbi századok történészeinek forradalmi felismerése, olyannyira nem, hogy Dessewffy megütközve kérte számon Kazinczyn, hogyan állíthat be példaértékűnek és elismerésre méltónak olyan cselekedeteket, melyek mögött nem húzódik más, mint politikai nyerészkedés és a központi kontroll kiterjesztésének igénye.[58] Cserey is, bár jóval kevesebb éleslátással és nem egyszer komolytalan vádakra hivatkozva, de képmutatónak titulálta Napóleon vallásosságát és hitbéli toleranciáját.[59]

Kazinczy szemében a francia nemzet pár év alatt végbement felemelkedése és virágzása támasztotta alá végérvényesen, hogy Napóleon valóban méltó a császári koronára. Kétkedve bár, de elismerte, amit már Cicero is állított a *De re publica*ban, hogy „a' legjobb neme a' köz Administratiónak az, midőn eggynek kezében van az uralkodó pálcza, csak hogy az az eggy igazán jó és nagy légyen, igazán a' Nép javát keresse".[60] Ha ez nem teljesül, a rendszer az elképzelhető legrosszabb irányba torzul, önkényuralommá válik. Ennek szellemében Kazinczy hitte, hogy a jó király képes megteremteni országában a nemzet megdicsőüléséhez szükséges feltételeket, melyek a tudományok

53 Uo., 434–435.
54 François Furet, *A francia forradalom története,* ford. Pőcz Erzsébet (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 255.
55 Uo., 255.
56 KazLev. IX. 76–80.
57 Furet, *A francia…*, 259.
58 KazLev. X. 470–472.
59 KazLev. IV. 425–427.
60 Uo., 435.

és művészetek fejlődésének szabadsága, valamint a virtus és a morál.[61] Különösen az első feltétel teljesülését hiányolta a Habsburg Birodalom országaiban, amíg a szellemi élet elnyomása, a cenzúra szigora nem enyhül, nincs kilátás a haladásra.[62] Éppen ezért sosem adott hitelt azoknak a híreknek, hogy Franciaországban vagy a Napóleon által uralt régiókban komoly cenzúra érvényesülne.[63] Nagyjából három hónapra rá, hogy a koalíciós csapatok elfoglalták Párizst 1814-ben, Kis János arról informálta Kazinczyt, hogy egy számára kínos témájú prédikációja sajtó alá került akarata ellenére, ezt a levélhez mellékelte is.[64] A beszéd Kis Jánosnak és egész Európának a francia császár bukása fölötti örömét hirdette, különös aprólékossággal tárgyalva azt, hogy Napóleon milyen mértékű zsarnoki elnyomás alatt tartotta a szellemi elitet, s a tudományt a hatalom eszközévé alacsonyította.[65] Válaszlevelében Kazinczy mélységes egyet nem értését oly módon fejezte ki, hogy egyáltalán nem reagált a prédikációra, némán jelezve, hogy Kisnek volt oka szabadkozni az elhangzottak miatt.[66]

Valószínűsíthető, hogy sem Kazinczynak, sem levelezőpartnereinek nem álltak rendelkezésére pontos értesülések a francia szólásszabadság helyzetéről, ennek ellenére amilyen határozottsággal kitartott Kazinczy a Napóleon megteremtette szellemi szabadság ideája mellett, olyannyira cáfolta ezt Dessewffy József. Úgy vélte, a francia nemzet tulajdon dicsőségét éppen saját szabadsága árán vásárolta meg, hogy Európa ura legyen, katonai diktatúrává silányult.[67] Nézete szerint a franciák rabszolgákká lettek a szellemi elnyomás rabigája alatt, és „a' Philosophiának és a' Szabadságnak egész Európában halált esküdtek".[68] Következésképp ő Kazinczyval ellenben távol állt attól, hogy uralkodó ideált lásson a francia császár személyében, ám azt nem tagadta, hogy azzá lehetett volna. Volt tehetsége és lehetősége is, hiszen Európában mindenütt gyenge uralkodók ültek a trónon: „Az Anglus Király bolond, Első Sándor az Oroszok Tsászára kérkedékeny, a' Miénk és a' Burkus Király Gyávák, egyik közzűlök se tesz szert, 's nem is tehet a' Nagyság nevezetére." Ha Napóleon úgy dönt, mindannyiuk számára példává emelkedhetett volna, valódi monarchaként virágoztathatta volna fel Franciaországot, de nem más nemzetek kárára, és nem hadjáratok árán. Ő azonban mégis az utóbbi lehetőséget választotta hatalomvágyból, így Dessewffy értelmezésében méltatlanná vált a nagyságra. „Talán még többet ártott az emberiségnek azzal a' mit tselekedni el mulasztott, mint azzal a' mit nagyravágyásból tselekedett." E meglátásán keresztül szintén érzékelhető a feloldhatatlan ellentét közte és Kazinczy között. Egyfelől Kazinczy a nagyságot objektív minőségnek tartotta, míg Dessewffy szorosan összekapcsolta a jóra való törekvéssel, az egész emberiség szolgálatával. Másfelől Kazinczy nem látott

61 KazLev. VIII. 493–494.
62 KazLev. VII. 251.
63 KazLev. IV. 470.
64 KazLev. XI. 405–406.
65 Fried István, „Egy soproni prédikáció háttere: Adalékok Napóleon és Magyarország viszonyához", *Soproni Szemle* 41 (1987): 64–70, itt: 66.
66 Uo., 64–65.
67 KazLev. X. 258.
68 Uo.

abban hibát, ha a zseni képességeit saját nemzete érdekében kamatoztatja, és csak nemzete igazságáért küzd, nem minden élő üdvéért.

Dessewffy József álláspontján át is érzékelhető, hogy az elhúzódó háború ténye milyen mértékben befolyásolta a Napóleonnal kapcsolatos közvélekedést. Elvégre Magyarország sorsa a háború által kapcsolódott össze Franciaországgal és Napóleonnal, így a háború bizonyos fordulópontjai formálták a francia császárról való gondolkodást. Ez a tendencia a Kazinczy-levelezésben is markánsan megjelent, például Cserey Farkas kapcsán, akivel Kazinczy radikális állásfoglalásai okán többször összecsapott. Esetében szemléletváltozást főképp az hozott, hogy katonának állt 1806 januárjában. Ezzel magyarázható, hogy amíg a harmadik koalíciós háború alatt Austerlitz (1805. december 2.) és a pozsonyi béke (1805. december 26.) dacára is berlini utazást tervezett annak reményében, hogy esetleg láthatja Napóleont,[69] a „szép lelkű szerencsés hóditót",[70] akinek tetteiben a figyelmes ember láthatja, „mennyire különbözik a mivelt léleknek törekedése, és tettyei a vandalismusnak barbarusságától".[71] Addig 1806 november-decemberében már aljasnak, erkölcstelennek és istenkáromlónak titulálta.[72] Ugyanakkor Kis János Napóleon iránti csodálatát szintén az előbb-utóbb Magyarország területeit is elérő háborús veszedelmek mérsékelték, e félelem miatt csak tisztes távolságból szemlélte őt.[73]

Napóleon hatalmának gyors növekedése és Európa térképének gyökeres átalakulása Kazinczyt sem hagyta érintetlenül, a változásokra szükségszerűen reagálnia kellett. A továbbiakban sorra veszem, hogy a háború különböző stádiumaiban miként tekintett Európára Kazinczy, illetve hogy azon állomásai, melyek a Habsburg Birodalmat és benne Magyarországot súlyosan érintették, milyen hatást gyakoroltak rá.

Az első Napóleonnal foglalkozó levél 1805. március 13-ára datálható. Ez az év, illetve a rákövetkező közvetve és közvetlenül is hatott a Birodalomra. A harmadik koalíciós háborúban való részvétel súlyos vereséget és kemény békét eredményezett, sőt Bécs megszállása okán Magyarország rövid időre el volt vágva az udvari kormányzattól, és I. Ferenc József nádorra bízta a teljes körű hatalmat.[74] 1806. augusztus 6-án Ferenc lemondott német-római császári címéről, ezzel megszűnt létezni a közel ezer éve fennálló Német-Római Birodalom. Ugyanebben az évben Napóleon Poroszország ellen indított hadjáratot, és október 27-én be is vonult Berlinbe, Poroszország elestével pedig megnyílt az út Ausztria felé.[75] Ebben a két évben, sőt még 1807-ben is, a francia–orosz összecsapások, majd a tilsiti béke- és szövetségkötés idején Kazinczy igyekezett, amennyire lehetett, objektívan szemlélni a hadi történéseket. Folyamatosan gyűjtötte és továbbította a híreket, de nem törekedett polarizálni az eseményeket. Csereyvel ellenben – akivel ebben az időben a legtöbbet levelezett és vitázott Napóleonról – nem tekintette ellenségnek a franciákat, győzelmeiket nem állította be tragédiának, mivel nem

69 KazLev. IV. 30.
70 Uo., 147.
71 Uo.
72 Uo., 425–427.
73 Uo., 508; Fried, „Egy soproni prédikáció…", 68.
74 KazLev. IV. 25.
75 Furet, *A francia…*, 235.

a koalíciós csapatok nevében beszélt, hanem felülről szemlélte mindkét felet. Cserey, feltehetően a katonai szolgálat miatt, belehelyezkedett a koalíció perspektívájába, még akkor is, ha a negyedik koalícióban történetesen a Habsburg Birodalom nem vett részt. Miután Berlin okkupációjának híre november elején elért Magyarországra, Kazinczy és Cserey kölcsönösen informálták egymást. Kazinczy írt egy nappal előbb, november 11-én: „Napoleon pedig Berlinben van! Ki hitte volna azt?"[76] Kissé csodálkozó, de összességében közönyös tudósításával szemben Cserey november 12-ei levelében hosszan ecsetelte egész Európa bukásának vízióját, a fatális tragédia visszafordíthatatlanságát: „Oda vagyunk mindnyáijon, és Jai! szolga lánczokra, alacson szolga lánczokra jut az egész emberi Nem. […] had, Barátom, hogy itt félbe szakaszszam, nagyon által hatódom sulyátul a nem vélt történetnek."[77]

A korábbi szakirodalomban, jellemzően a 20. század első felében mind hangsúlyosabbá vált az 1808-as magyar nemesi fordulat ideája. Ez annyit tesz, hogy a nemesség előbb Napóleon spanyol hadjáratára, a Bourbonok trónfosztására, majd a spanyol felkelésre rezonálva egyre taszítóbbnak találta a császárt, az 1809-es proklamáció is azért kapott kevés visszhangot, mert kiadása idejére a nemesség végleg elzárkózott Napóleontól.[78] Az elmélet szerint ekkor döbbentek rá, hogy Napóleon valójában nem a társadalmi haladás és a modernizáció eszméjének megtestesülése, hanem egy zsarnok, a nemzeti törekvések véreskezű elnyomója.[79] Kosáry Domokos úgy érvelt (véleményem szerint jogosan), hogy elhibázott koncepció lenne ennyire markáns fordulatról beszélni, amikor a magyar nemesség feltételezett döbbenetétől függetlenül az országgyűlés ugyanolyan határozottan állt ki I. Ferenc mellett a spanyol eset előtt, mint utána.[80] A különbség inkább abban ragadható meg, hogy – mivel az udvari propaganda rendkívül sikeresen fordította saját maga hasznára az esetet – Magyarország jóval nagyobb tétet vizionált a küszöbön álló összecsapásnak, mint tette azt 1805-ben.[81]

A fokozott válságérzet és az eredményes propaganda gerjesztette félelem beszivárgott a Kazinczy-levelezésbe is. A félelemnek sikerült Kazinczyt végérvényesen kimozdítania objektivitásra törekvő szemléletmódjából, és a félelem hatására immár belülről érzékelte a rettenetes fenyegetést, mely – a levelek tanúsága alapján – két jól elkülöníthető szintre bontható.[82] Az egyik réteg az aggodalom Magyarország jövőjéért. Reális veszélynek tetszett, hogy Napóleon a Habsburg Birodalmat végérvényesen feldarabolva egy rokonának adományozza a magyar trónt, mint tette ezt Hollandia, Nápoly vagy a Spanyol Királyság esetében is.[83] A második réteg egyfajta személyes, belső félelmet jelentett.[84] Fogságban töltött évei okán fokozottan tartott a háborús veszélyhelyzettel újra gyara-

76 KazLev. IV. 395.
77 Uo., 395.
78 Kosáry, *Napóleon…*, 54.
79 Uo., 177. Elsősorban Marczali Henrik és Domanovszky Sándor nyomán.
80 Uo., 55.
81 Uo., 56.
82 Miskolczy, „Kazinczy Ferenc…", 257–260.
83 KazLev. VII. 146.
84 Miskolczy, „Kazinczy Ferenc…", 257.

podó névtelen feljelentésektől.[85] Hogy ne találhassanak nála semmilyen bizonyítékot, ha netalán gyanúba keveredne, 1809 áprilisában elégette személyes iratai egy részét.[86]

A béke utáni vágy – mely Kazinczy leveleiben 1808 után egyre hangsúlyosabbá vált – ebből az intenzív félelemből táplálkozott. Az ötödik koalíciós háborút lezáró schönbrunni béke (1809. október 14.) tartósságában nem tudott őszintén hinni,[87] Napóleon és Mária Lujza frigyében már annál inkább. A házasság nem pusztán Kazinczy, de az egész ország számára a várva várt garanciát jelentette a tartós békesség eljövetelére. Pedig nem feltétlenül volt törvényszerű, hogy a magyar közvélemény ennyire rugalmasan képes lesz alkalmazkodni az új körülményekhez, elvégre Napóleon pár év leforgása alatt transzformálódott a Birodalmat megalázó ellenségből szövetségessé, majd rokonná. Dessewffy József ki is fakadt Kazinczynak, keserűséggel szemlélve a nemesség gerinctelenségét.[88] A hirtelen felbukkanó, képmutató francia szimpatizánsokról Kazinczy is maró gúnnyal nyilatkozott, kárörvendett, hogy akik még egy éve is őt támadták nézeteiért, most szükségszerűen egy álláspontonvannak vele.[89] Mivel ő sem a háborús veszélyhelyzet, sem félelmei dacára egy pillanatra sem fordult szembe Napóleonnal, elveihez ragaszkodva következetes maradhatott. Azt, hogy a házasság mennyire üdvös lehetne Magyarországra nézve, már akkor hangoztatta, mikor még csak Napóleon válásának hírét erősítették meg: „Jelen valék, de éppen akkor érkezvén a' Napóleon elválásáról a' hír, ez úgy elfogott, hogy nem tudtam egyébről gondolkozni, csak Louisa Ercz Herczegasszonyról."[90]

A végső fordulópontot 1813 nyara jelentette, amikor a Monarchia, így Magyarország is újfent a koalícióhoz csatlakozott. Mindazok után, hogy Napóleon a Birodalom szövetségese és rokona lett, azt követően, hogy magyar alakulatok még az orosz hadjáratban is részt vettek, újra „helyre állt a világ rendje", a franciák ellenséggé váltak. Kazinczy azonban ekkor sem pártolt el tőle, a Dessewffyvel folytatott 1813-as levélváltása bizonyítja, hogy a háború szörnyűségei nem gyakoroltak hatást Napóleon-képére. Miután Dessewffy tudtára adta, hogy a kiszámíthatatlan és mértéket nem ismerő francia külpolitika, valamint az Európát fenyegető katonai diktatúra miatt Napóleon vereségében bízik,[91] Kazinczy régi érveit sorolta elő. A francia külpolitika helyett az angolok és a poroszok elhibázott taktikai lépéseit támadta. Kifejtette, nem róható fel Napóleonnak, ha saját országa dicsősége érdekében más nemzetekre kevésbé, vagy egyáltalán nincs tekintettel, megemlítette valláspolitikáját, a forradalmi anarchia felszámolását, és kijelentette, hogy: „Jaj annak a' Vaksinak, a' ki őbenne csak a' legnagyobb Schachjátszót leli", és az uralkodót, a zsenit, a történelmi hőst nem. Sorait egy kérdéssel zárta: „De nem szeretném, ha az emberiség rogyna, 's azt kívánom, hogy haladjon. Mi lenne Európából sok időre, ha Napoleon eldőlne?"[92]

85 Uo.
86 KazLev. VII. 146.
87 Uo., 250.
88 Uo., 127–129; Poór, „Berzeviczy Gergely…", 476.
89 KazLev. VII. 358.
90 Uo., 237.
91 KazLev. X. 354–355.
92 Uo., 374.

Mindazonáltal hiba volna feltételezni, hogy 1813-ban Kazinczy örült volna a gigantikussá duzzadt francia birodalomnak. Már 1810-ben veszélyesnek látta a megfékezhetetlennek tetsző terjeszkedést, gondterhelten adta elő barátainak balsejtelmeit, hogy Napóleonnak a német-római császári koronára fáj a foga, hogy egyesíthesse a német és francia nemzeteket, újjáteremtve Nagy Károly államát, mert ő az, akivel versenyt fut, sőt talán már le is hagyta.[93] Mindannak dacára, hogy a kontinensre nézve nem tartotta áldásosnak a napóleoni politikát, magát Napóleont az emberiségre nézve mégis. Véleménye szerint ugyanis a zseni, a gondviselés kiválasztottja szükségképp példaként áll az emberiség előtt, és nagysága révén előmozdítja fejlődését, haladását. Levelezőpartnerei körében Cserey Miklóst leszámítva egyedül maradt vélekedésével, senki más nem mutatkozott hajlandónak Napóleon nagyságát az Európát felperzselő háborútól elválasztva vizsgálni.

> Utálom Kedves Barátom az irigység rágalmazásait. Ezeriben egyszer látunk fel állani egy-egy Nagy Férfiút, 's az ellenis fel zúdulunk, fenekedünk, mintha ítélni tudnánk rólla. — Szánakodásra méltó az emberi nemzet![94]

Végezetül érdemes Kazinczy Napóleon-képét a bonapartizmus kérdéskörével összefüggésben vizsgálni. Magyarországon a napóleoni háborúk alatt nem alakult ki egységes bázisa a bonapartistáknak, mindössze elszigetelten működő egyéni tevékenységekről beszélhetünk. A francia császár egyik legelkötelezettebb híve a századelő kiemelkedő közgazdásza, Berzeviczy Gergely volt, aki kényszerű visszavonultsága idején a magyar társadalom és gazdaság problémáiról, valamint az esetleges megoldási javaslatokról írt.[95] Először H. Balázs Éva,[96] majd Poór János[97] publikálta olyan kiadatlan értekezéseit, melyekben Berzeviczy Napóleont az ország régóta várt megmentőjeként, az elmaradottságból kivezető egyetlen útként festette meg. Berzeviczy és Kazinczy Napóleonról alkotott elképzeléseiben rengeteg az azonos elem. A háborúsorozat eredendő okának egyikük se a forradalmat tartotta, hanem a legelső koalíció létrejöttét, mely egy független állam, a forradalmi Franciaország belügyeibe kívánt jogtalanul beavatkozni.[98] A forradalomra nézve mindketten szerencsésnek vélték, hogy Napóleon magához tudta ragadni az egyeduralmat, hiszen így egyszerre vetett véget a terrornak és az anarchiának, s betetőzte a társadalmi modernizációt.[99] Berzeviczy egy valószínűleg soha fel nem adott, Napóleonnak címzett levelében a császárt a tudományok, a művészetek pártfogójaként, az erkölcsök és a kultúra védelmezőjeként, valamint az emberiség fejlődésének előmozdítójaként jelenítette meg.[100] Amikor Kazinczy a nem-

93 KazLev. VII. 144–146, 147–151, 206–207, 250–253.
94 KazLev. VIII. 612–613.
95 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 186.
96 Uo., 186–222.
97 Poór, „Berzeviczy Gergely…", 473–486.
98 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 188; KazLev. X. 373.
99 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 194; KazLev. III. 290.
100 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 194–195.

zeti felemelkedéshez elengedhetetlen összetevőket taglalta, pontosan ugyanezeket az értékeket sorolta fel, s nyíltan kimondta, hogy ezek, Napóleonnak hála, Franciaországban érvényre jutottak.[101] Berzeviczy szintén különös jelentőséget tulajdonított valláspolitikájának, dicsérte a Franciaországban megvalósuló vallási toleranciát,[102] és Kazinczyhoz hasonlóan megvetette az igaztalan vádakra építkező udvari és külföldi – elsősorban angol és német – propagandát.[103] Berzeviczy is úgy vélte, Napóleontól nem várható el makulátlan tökéletesség, szükségszerű, hogy hibázzon olykor, lévén ő is ember, ám ettől még a lelki nagyság eltagadhatatlanul sajátja marad.[104]

Kettejük szemléletmódja két ponton tért el markánsan. Egyrészről Berzeviczy – a bonapartistákra jellemzően – Napóleonban a forradalom hűséges gyermekét látta, akinek küldetése Európa újjáalkotása a nemzeti önrendelkezés és a társadalmi modernizáció jegyében.[105] Ennek okán foglalkoztatták az itáliai, majd a lengyelországi események, melyekben Magyarország jövőbeni sorsának egy alternatíváját látta.[106]

A másik ütközőpontot Magyarország és Napóleon közvetlen politikai interakciójának dilemmája jelentette. Berzeviczy gyakorlatilag az egész napóleoni politikát Magyarország függvényében elemezte.[107] Napóleontól mindenekelőtt segítséget várt a nemzeti függetlenség kivívásához, másodsorban pedig a *Code Napoléon* nyomán társadalmi reformokat. Úgy gondolta, a feudalizmus a Habsburg Birodalom kötelékében maradva nem számolható fel, márpedig a társadalmi fejlődésnek – ami majd gazdasági fellendüléshez vezet el – feltétlen szüksége van a polgárosodásra.[108] Kazinczy Napóleonban a kezdetektől egyeduralkodót és hódítót látott, így nála nem szerepelnek ezek az elvárások, ő a nyugat-európai példák tükrében nem pártolta a franciákkal kötendő katonai szövetséget.[109] A feudális társadalmi keretek felszámolását sem tartotta életbevágó kérdésnek, bár egyáltalán nem volt elkötelezett híve a rendszernek, kivált szabadulása után adaptálódott hozzá, mivel létezését természetes körülménynek vette.[110] Amennyiben a bonapartizmust Napóleon felé irányuló politikai elköteleződésként értelmezzük, Kazinczy egyértelműen kívül esett a hatáskörén.

Kazinczy Napóleon-képében egyértelműen a történelmi nagyság jelenik meg kulcsmotívumként, dacára annak, hogy barátai sem Napóleon elvitathatatlannak beállított nagyságát, sem e tulajdonság objektív fogalomként való definiálását nem ismerték el. Kazinczy szemléletmódja rendhagyó, amennyiben intenzív csodálata ellenére egyáltalán nem támasztott politikai elvárásokat a francia császár irányába. Igaz, több alkalommal elfogultnak mutatkozott vele szemben, azt reálisan mérte fel, hogy a hadjára-

101 KazLev. VII. 250–253; VIII. 493–494.
102 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 194–196.
103 Poór, „Berzeviczy Gergely…", 478–479.
104 H. Balázs, „Notes sur l'histoire…", 194.
105 Uo., 193.
106 Uo., 189, 193.
107 Uo., 193.
108 Poór, „Berzeviczy Gergely…", 477.
109 Miskolczy, „Kazinczy Ferenc…", 259.
110 Uo., 239–241.

tok korántsem Európa újjászületéséért zajlottak, hanem egy ország, egy nemzet és egy ember dicsőségéért, valamint hatalmáért. Mindezzel együtt ő is úgy gondolta, hogy Napóleon az emberiség haladását segíti elő, de nem konkrét politikai intézkedéseken vagy az emberiség üdvének szolgálatán keresztül, hanem pusztán rendkívüliségének példájával. Kazinczy azonban a zseniség ténye mellett Napóleont egyfajta uralkodó ideálnak is tekintette, különösképp hangsúlyozva egyedülálló erkölcsiségét. Kijelenthető tehát, hogy a francia császár személye Kazinczy interpretálásában idealizálva jelent meg mint történelmi hérosz.

Kazinczy Napóleonhoz való viszonyulása Európa más országaiban sem volt idegen. Stendhalt – akinek a napóleoni jelenség minden művére rányomta bélyegét – 1816-ban elkezdett, majd végül csak halála után megjelentetett Napóleon-életrajzát is az a vágya motiválta, hogy Waterloo-t követően megvédje a császárt a méltatlan rágalmazókkal szemben, s igazolja nagyságát, géniuszát. A rövid terjedelmű és több szempontból befejezetlen életrajzban Stendhal többször nyíltan írt Napóleon iránti rajongásáról, ugyanakkor számos alkalommal megjegyezte azt is, hogy ez nem befolyásolta az elfogulatlan igazság keresésében. Nem érezte szükségét takargatni a valóságot, hiszen „Napóleon annál nagyobb lesz, minél inkább fény derül a teljes igazságra."[111] Ő és Kazinczy rendkívül más háttérrel és tapasztalatokkal rendelkeztek. Mindenekelőtt Stendhal számára, lévén francia, Napóleon győzelmei saját nemzete felemelkedéséhez vezettek. Személyesen részt vett a napóleoni háborúkban, így nem pusztán a francia hadsereg mindennapjait ismerhette meg, de magával Napóleonnal is többször találkozott. Míg Kazinczy számára a háború a rettegést jelentette, addig Stendhal számára felnyitotta a világot, így jutott el a számára oly fontossá váló Itáliába, valamint Ausztriába és Oroszországba is.[112] Mindezek ellenére nézeteik több ponton párhuzamba állíthatóak. Ugyanolyan pozitívan értékelték Napóleon fellépését a forradalmi anarchiával szemben, bár Stendhal kevésbé magasztalta fel a császár jellemét, és hiányosságait sem hallgatta el, az általa megörökített történeteket értelmezve rendre védelmére kelt. Napóleon nagyságáról azonosan gondolkodtak, Stendhal is Caesar elé helyezte őt, sőt egyenesen állította, hogy Nagy Sándor óta a legnagyobb formátumú zseni.[113]

Bár e dolgozat keretein belül a két író szemléletmódja közötti hasonlatosságok bizonyítására csak igen korlátozottan nyílt lehetőségem, annyi érzékelhető, hogy Kazinczy Napóleon-képe egy nagyobb nemzetközi diskurzusba ágyazódott bele, függetlenül attól, hogy ezek hatottak-e egymásra, avagy sem. A Napóleon-kultusz véleményem szerint a bonapartizmushoz hasonlóan eltérő intenzitással, de egész Európában érvényesülő jelenség volt. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a 19. század eleji Magyarországon ennek hatása mennyire jutott érvényre, az további kutatásokat igényel, de úgy gondolom, Kazinczy szemléletmódjában érvényesült e kultusz lenyomata.

111 Stendhal, *A szerelemről; Napóleon élete* (Budapest: Magyar Helikon, 1969), 373.

112 Carlo Pellegrini, „Stendhal contre Madame de Staël à propos de Napoléon", *Revue d'Histoire littéraire de la France* 66 (1966): 25–37, itt: 28.

113 Stendhal, *A szerelemről…*, 383.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
122(2018)

JANKOVITS LÁSZLÓ

A könnyező orvos

Rimay János Ilona-verse

SZÉP EGYNEHÁNY SZERELMES VERSEK[1]

1. Én édes Ilonám, tizedik bölcs Múzsám, kinek szavát nem unnám,
te vagy negyed Charis, okosabb annál is, kit méltán kedvelt Páris,
három asszony között, kik közt ítílet lött, Venus vagy, ki almát vött.

2. Vasat győz jó acél, bír kard ellen páncél, velem pedig szépséged,
szép szád teljes mézzel, nyelved bölcs beszéddel, nagy is az emberséged.
Kévánom, hogy bánat ne szálljon soha rád, ép legyen egészséged.

3. Mert az te szerelmed engem úgy környül vett, mint pézsmát ó szelence,
az én szívem kivel szintén úgy hivült el, mint tűz miatt kemence,
mert te szépségedbe szívem úgy merült be, mint tengerben Velence.

4. Boldogíts kedveddel, éltess szerelmeddel, ne vess meg szerelmemért,
kivel engem égetsz, égetvén emésztesz bennem minden élő vért.
Csak érted hervadok, szívemnek bút adok, rólad való gondom sért.

5. Szerelem, micsoda tövisből szőtt csuda, hegyével sokakot sért,
mert fogását neki nehezen lelhetni, jelesben hol meg nem nyért.[2]
Idővel peniglen megérhet eszében, kit okosság jól rá mért.

* A szerző a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének docense.

1 Rimay János, *Összes művei,* kiad., jegyz. Eckhardt Sándor (Budapest: Akadémiai Könyvkiadó, 1955, a továbbiakban RÖM), 56; Rimay János *Írásai,* kiad., utószó, jegyz. Ács Pál, Régi magyar könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 70–71. A tanulmány előző változata előadásként hangzott el az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2018. január 30-án. Ezúton köszönöm az ottani hozzászólásokat. Külön köszönet jár segítségéért Fajt Anitának.

2 Vadai István már javasolja a „ne[m] nyírt" az olvasatot a kéziratban romlott *nenjert* szó feloldására. *Balassa-kódex*, átírás, jegyz., tan. Vadai István, 2. köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 161, 8. jegyzet. Javaslatát megerősíti Szentmártoni Szabó Géza, aki Rimay *Balassi-elogium*ában *szer* szót *sér* szóra javítja éppen olyan hangváltozattal, amely szerint a *nyír* helyett *nyér* alakot kapunk. Szentmártoni Szabó Géza, „Rimay János Balassit magasztaló verse", in *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császtvay Tünde és Nyerges Judit, 410–416 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009), 415. Alighanem itt is erről van szó. Vadaival egyetértve, Szentmártoni Szabót követve javasoljuk a *nem nyért* olvasatot.

6. Minden betegséget orvos megenyhíthet, de az orvos nem szenved.
Az ki nem egyébtűl, csak szeretőjitűl minden gyógyulást vehet,
nekem is te lehetsz orvosom, ha szeretsz, éltem kedvedben lehet.

7. Ajánlom ez könyvvel magam mindenemmel tökéletességedben.
20 Gyámolj jó kedveddel, éltess szerelmeddel, viselj fottig kedvedben,
Sok jód szaporodjék, búd halma omoljék, könny száradjon szemedben.

A *Szép egynéhány szerelmes versek* (a továbbiakban: Ilona-vers) az egyetlen, kimondottan az ajánlás gesztusát tartalmazó szerelmi tárgyú vers, amely Rimay Jánostól ránk maradt. Bene Sándor monumentális, a szaktudomány és az esszé legnemesebb hagyományait ötvöző tanulmányban értelmezte.[3] Fontos hangsúlyozni már az elején, hogy következtetéseitől eltérő állítások is aligha születtek volna meg tanulmánya nélkül.

Összegezzük a versre összpontosítva e tanulmány legfontosabb állításait. Eszerint e házassági célú udvarló versben a házasságra méltó nő eszményképe jelenik meg: a versbeli Ilonában számos istenség olykor egymással szögesen ellentétes erénye egyesül. Ilona nevét és dicsőített tulajdonságait a trójai Helené dicsőítésének hagyományához kapcsolja. Ebben Rimay számára nagy példaképe, Justus Lipsius Helené-említése adta a kiindulópontot: az, ahogyan Lipsius *De Constantiá*jában a fájdalomtól zaklatott Télemakhosznak gyógyító italt adó Helené úgy jelenik meg, mint a léleknek orvosságot nyújtó állhatatosság allegóriája. A dicsőítésben Rimay tudatosan válogatta és társította a Helenét védelmező-dicsőítő hagyomány, Euripidész, Hérodotosz és Iszokratész műveinek elemeit. Rimay több forrásból merít, de elsősorban arra a Helené-figurára építi a maga Ilonáját, amely Iszokratész Helené-dicsőítő beszédében jelent meg, mivel Iszokratésznál a dicsőítés nem foglalja magába a hősnőről hamisan szóló költők elítélését. Euripidész esetében Bene a ténylegesen Egyiptomban veszteglő, onnan magát, és a Trójából visszatértében vele találkozó Menelaoszt kiszabadító Helené leleményes színlelésére mutat rá. Felhívja a figyelmet arra, hogy Hérodotosz szerint Helené szintén nem ment el Trójába, valamint arra, hogy Helenét Egyiptomban Aphrodité gyanánt dicsőítik, illetve arra, hogy Hérodotosz kilenc könyve a Múzsák nevét viseli. Ezek alapján azonosítja Rimay legvalószínűbb forrásaként azt az 1510-es latin kiadást, amelyben Iszokratész beszéde Hérodotosz történeti munkája után tizedikként jelenik meg, ekképpen az iszokratészi Helené-dicsőítés mintegy a tizedik Múzsaként értelmezhető. Bene szerint a bölcs és leleményesen színlelő Helené-figura Ilonára alkalmazása adott lehetőséget Rimay számára arra, hogy együttesen jelenjen meg versében a szerelem és az erkölcs, pontosabban a petrarkista szerelmi nyelv és a sztoikus erkölcstan. Ezért határozza meg a verset a dicsőítés mellett az euripidészi Helené-figurára emlékeztető „disszimulatív játék", amely a kétértelműségek és látszólagos ellentmondások révén próbál megfelelni mind a petrarkista szerelmi nyelvnek, mind a lipsiusi erkölcsfilozófiának. A versben megjelenő szerelem Bene szerint kölcsönös: nemcsak annyiban, hogy a

3 Bene Sándor, „Rimay múzsája", *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 271–339.

poéta szerelmi szenvedéseit Ilona orvosolja, hanem visszafelé is: a poéta kész a szerelem miatt bánatos Ilona könnyeit felszárítani.

A továbbiakban nem kerül szóba a kérdés, vajon szerkesztett verseskötet, ciklus része-e az *Én édes Ilonám*, következésképpen az sem, alkottak-e megszerkesztett kötetet Rimay versei. Ez nagyobb, az összes ilyen verset érintő összefoglalás tárgya. Ugyanakkor hiba volna teljesen kirekeszteni a többi szerelmes verset az értelmezésből: akár ciklus részei, akár nem, mindenképpen hozzájárul az értelmezéshez, ha a többi szerelmes versben megjelenő eljárásokat, az azokat megalapozó szerelemképet, bölcseleti hátteret számításba vesszük.

Eszményített Ilona és házassági cél — egyetértésben Bene tanulmányával ebből indulunk ki. De vajon s miként egyesülnek Ilonában a hősnő és a felsorolt istenasszonyok erényei? És miért a könnyek Ilona szemében? A vers felépítéséhez igazodva az első kérdésre e dolgozat elején, a másodikra a vers részletes magyarázata után kerítünk sort.

Az Ilona-vers alapvetően két részre osztható: dicsőítésre és kérésre. A szerkezet azonban ennél összetettebb. Az első három versszak Ilona dicsőítése. A következő három strófából csak az első, a 4. tartalmaz szorosabb értelemben vett kérést, utána két szentencia következik általában a szerelemről, majd Ilona szerelmének jelentőségéről. A záró 7. strófa pedig egyszerre tartalmaz felajánlkozást, kérést és jókívánságot.

Az első versszak invokáció: dicsőítő megszólítás, amely a kérésnek megfelelő fogadtatást szolgálja. A versszak, egyedüliként a versben, eltér a Balassi-strófa rímképletétől: az a6a6b7-c6c6b7-d6d6b7 strófaképlet helyett a6a6b7-b6b6b7-c6c6c7 képletet látunk. Tételezzük fel, hogy nem azért, mert úgymond nem jött ki a lépés, hiszen Rimay kiváló Balassi-strófákat tud alkotni másutt, akár ebben a versben is: gondoljunk a 3. versszak sokat idézett *szelence–kemence–Velence* rímeire. Gondolhatunk arra, hogy Rimay a belső „rím-concettók"[4] kedvéért tudatosan áldozta fel a sorvégi rímet. Ehhez tehetjük hozzá, hogy az eltérésben az invokáció feladata és tartalma is szerepet játszhat. Kivételes megszólítottnak kivételes strófa jár, s ezzel összefüggésben az invokáció allegóriája fontosabb, mint metrikus foglalata.

A versszakban mitológiai figurák jelennek meg, gyakran úgy, hogy tulajdonságaik vagy történeteik egyes részei kapnak hangsúlyt. Kérdés, milyen szándékot feltételezhetünk a hangsúlyozással, s kérdés az is, miként viszonyulnak az egyes figurák egymáshoz: összegződnek-e tulajdonságaik, s ha igen, miként?

A kutatástörténet igen sok eredményt hozott a strófa értelmezésében, mintáinak kutatásában. A „tizedik Múzsa" esetében Tóth Tünde leleményét, az *Anthologia Graeca* Szapphót dicsőítő kétsorosát Bene számos, a Khariszokat is, Venus/Aphroditét is említő párhuzammal gyarapította, s rámutatott arra, hogy éppen a dicsőítő eljárás elterjedtsége teszi kérdésessé teszi a forrás megállapítását.[5] Ezzel egyetértve csupán egy példával szaporítjuk a seregletet, olyan szerzőével, aki a neolatin minták közül szintén közel állhatott Rimayhoz. Ez Angerianus *Erótopaignion*jának egyik *De Caelia* című epigrammája a *Poetae tres elegantissimi* kötetből:

4 Horváth Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 198.

5 Bene, *Rimay…*, 279–283.

Sunt geminae Veneres, Musae bis quinque, Dianae
Et geminae, pulchrae quattuor et Charites.
Omnibus in rebus Venus est mea Caelia, Musa
Docta, Diana nitens, et sine labe Charis.

(Két Venus, kétszer öt Múzsa, Dianából is kettő, a szép Charisokból is négy van. Minden dolgában Venus az én Caeliám: tanult Múzsa, tündöklő Diana és makulátlan Charis.)[6]

Rimay nem két Venusról beszél, nem mindenben azonosítja Ilonát Venusszal, s nem említi Dianát. Angerianust sem tekinthetjük elsőrendű mintának. Ugyanakkor a *De Caelia* mutatja, hogy a dicsőítő célt szolgáló eljárások változatosak lehetnek. Ha csak Angerianusból indulunk ki, látjuk, hogy istenasszonyokhoz mérhető nemcsak úgy lehet valaki, hogy besorolást nyer közéjük. Lehet úgy, hogy birtokolja az istenasszony egy tulajdonságát, lehet úgy, hogy mentes minden hibától, akár egy istenasszony, s lehet úgy, hogy minden szempontból azonos egy istenasszonnyal — sőt, ha úgy olvassuk, ilyen istenasszonyként a többi felsorolt istenség tulajdonságait is magában foglalja.

A változatosság lehetőségeivel láthatóan Rimay is él. Vizsgáljuk meg részletesen, miként.

Ilona mint tizedik múzsa bölcs és megunhatatlan szavú. Különösen a *bölcs* jelző érdekes — az ókori hagyományban ez a jelző tudtommal ekképpen nem jelenik meg a Múzsák mellett.[7] A költői hagyományban a Catullusnál, Ovidiusnál, az újlatinoknál az imént Angerianusnál olvasható *doctus* jelző nem azonos a *sapiens*szel.[8] Jól ismert Boethiustól *A filozófia vigasztalás*ának nyitó jelenete (1, 1, 8), ahol Filozófia asszonyság, mihelyt megjelenik, elüldözi a színpadi szajhácskáknak nevezett Múzsákat. Vannak azonban ellenpéldák is. Ismeretes Cicerótól (*De natura deorum*, 3, 88), hogy Püthagorasz minden geometriai leleményéért ökröldozattal adott hálát a

6 Hieronymus Angerianus, „Ἐρωτοπαίγνιον", 8 in *Poetae tres elegantissimi*, (Párizs: Duvallius, 1582), 3/b; modern kiadása Girolamo Angeriano, ed. trl. comm. Allan M. Wilson, Bibliotheca Humanistica et Reformatorica 53 (Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1995), 67–68. A „tizedik Múzsa Szapphó" toposz megjelenik a *Poetae tres elegantissimi* kötet Marullus-részében is (*Epigrammata*, 19, 1). *Poetae tres*..., Marullus-rész, 7/b.

7 *Thesaurus Linguae Latinae*, ed. iussu et auctoritate consilii ab Academiis Societatibusque diversarum nationum electi (Lipcse–Stuttgart: Teubner, 1894–2010), vol. 8., p. 1691, l. 32–p. 1694, l. 80, *musa* címszó. A jelzők, válogatva: dulcis (Verg. georg. 2, 475; Boeth. cons, 1, 1, 11); poeticus (Boeth. 1, 1, 7); inanis (Calp. ecl. 4, 23); severior (Mart. 9, 11, 17); procax (Hor. carm. 2, 1, 37); hospita (Ov. trist. 4, 1, 88); rusticus (Verg. ecl. 3, 84; Claud. 21, 181); rustica et pastoralis (Quint. inst. 10, 1, 55); crassus (Quint. inst. 1, 10, 28); callida (Calliope, Lucr. 6, 93); levis (Prop. 2, 1, 35; 2, 10, 10; 2, 12, 22; Ov. 4, 16, 30); rudis (Stat. silv. 2, 7, 75); iocosus (Ov. trist. 2, 364); agrestis (Cic. orat. 12; Verg. ecl. 6, 8); silvestris (Lucr. 4, 589; 5, 1398; Verg. ecl. 1, 2); mansuetus (Cic. fam. 1, 9, 23); pedestris (Hor. sat. 2, 6, 17); gracilis (Prop. 2, 13, 3); genialis (Ov. am. 3, 15, 9); magicus (Prop. 4, 4, 51); mechanica (Carm. de pond. 102); liberalis (Gell. 9, 3, 2); tragicus (Mart. 2, 41, 21); caelestis (Apul. flor. 20. p. 98). A felsorolásból kimaradtak a helynévből képzett jelzők. Hozzá kell tennünk, hogy a *musa* szó jelzői gyakran a költészetre vonatkoznak, ilyen értelemben nem a múzsák, hanem általában a költészet karakterét jellemzik. A klasszikus szerzők rövidített hivatkozásában a *Thesaurus*t követjük.

8 Vö. Catull. 35, 17; 65, 3; Ov. ars 3, 412.

Múzsáknak. A platonikus hagyományban az értelem szemlélete felé vezető út első állomása a múzsai természet — azé az emberé, aki az érzékelhető világban látja meg az érzékeken túli szépség jeleit.

Érdemes figyelembe venni azt is, hogy a régiek és újak a jelzőkkel nem a Múzsák saját karakterét, hanem az általuk ihletett költészet, beszéd típusát mutatják be. A jelző a fentiek alapján Rimaynál vélhetően több metrikai malternél, az egy szótagnyi hézag kitöltésénél: hangsúlyozza Ilona Múzsa-szerepének különleges voltát, a hozzá és általa szóló költészet karakterét.

A Charisok a versszakban nem kapnak jelzőt. A három Kharisz (Aglaia, „az ékesség", Euphroszüné, „a jókedv" és Thalia, „a bőség") tulajdonságai — ha úgy akarjuk nézni — megjelennek a versben később: az ékesség, legalábbis a beszéd ékessége („szép szád teljes mézzel"), a jókedv („boldogíts kedveddel") és a bőség („sok jód szaporodjék"), de a három erény túl tág jelentéstartományú ahhoz, hogy egy erényeket halmozó invokáció valamely elemével azonosítani lehetne. A magyarázatot tovább bonyolítja, hogy a Múzsák egyike is a Thalia nevet viseli. Valószínűbb, hogy általában a Kharisz/Gratia jelentéséből indulunk ki: ennek felel meg a versben többször megjelenő „kedv". Emellett, ahogy Bene rámutat, a Khariszok megjelenése a házassági célt erősíti.[9]

Helena az egyetlen szereplő az invokációban, aki az egynapélő emberek közé is tartozik. Az ő esetében az eddigiektől eltérően nem azonosítást olvasunk. Nem ez az állítás olvasható: „Helena/Ilona vagy", „te vagy az a Helena/Ilona" — olyasféle azonosítás, amilyet a Bene értelmezésében kulcsszerepet kapó Justus Lipsiusnál olvasunk, Rimaynál pedig rögtön Helena után Venus esetében. Nem állítja azt sem: „második Helena vagy", mint korábban a Múzsáknál és a Khariszoknál. Pedig a latin költészetben ilyenformán másodiknak nevezni valakit egészen szokványos akkor, ha valakit mitológiai istenséghez vagy hőshöz hasonlítanak.[10] Ráadásul Helenából, amint azt Benénél is olvassuk, a mitológia szerint is lehet kettő: a ködalak, akit Parisz Trójába szöktetett, és az igazi, aki Egyiptomban várta ki a trójai háború végét.[11] De nem ezt olvassuk: „te vagy a második", vagy „te vagy az (igazi) Helena".

Helena a versben összevetésbe foglalt *antonomasiá*ban jelenik meg. Az összevetés *comparatio a minore ad maius*: Ilona okosabb Helenánál. Az *antonomasia*, a névmásítás körülírásában pedig azt is látjuk, melyik Helenáról van szó: arról az ajándékról, akit a szépsége által elcsábított Paris „méltán kedvelt". Az a Paris, aki a legszebbnek járó almáért versengő istenasszonyok közül nem a hatalmat, uralkodást ígérő Juno, nem a harcias férfierényt felajánló Pallas javára döntött, hanem Venuséra, aki a legszebb aszszonyt kínálta neki.[12] Rimay és művelt olvasói számára is világos lehetett, hogy ennek

9 Bene, *Rimay…*, 273.

10 Néhány példa: „alter Achilles", „altera nata Venus" Venantius Fortunatusnál (carm. 6, 1, 50; 103), „altera Penelope" Antonio Beccadellinél (Panorm. carm. 41, 6), közvetve Propertiusnál („Postumus alter erit miranda coniuge Ulixes", 3, 12, 23); „altera Iuno" a Seneca művének tartott *Octavia*ban (219).

11 Bene, *Rimay…*, 285–295.

12 Ov. epist. 16, 81–88. regna Iovis coniunx, virtutem filia iactat; / ipse potens dubito fortis an esse velim. / dulce Venus risit; ‚nec te, Pari, munera tangant / utraque suspensi plena timoris!' ait; / ‚nos dabimus, quod ames, et pulchrae filia Ledae / ibit in amplexus pulchrior illa tuos!' / dixit, et ex aequo donis

a „kedvelésnek" milyen következményei voltak: ostromlók és ostromlottak pusztulását okozó háború.

Vajon az, hogy okosabb vagy ennél a Helenánál, jelenti-e azt, hogy te vagy a másik Helena, az, akit az istenek megkíméltek a háborútól, aki helyett a ködalakot küldték Trójába? Vagy inkább azt jelenti: okosabb vagy annál a Helenánál, aki ingatag módon engedett Venus csábításának, és annyi baj forrásává vált?[13] A következő azonosítás, úgy vélem, eldönti a kérdést: „Venus vagy, ki almát vött". Ha — akár Rimay korában — valaki összetett metaforaként olvasta az invokáció e részétt, láthatta az ellentétet a Helena-*antonomasia* és a Venusszal azonosítás közt: azt, hogy Ilona nem azonos mitikus névrokonával, mivel nem csupán szépséges és oktalanságában elcsábítható ajándék. „Venus" ő, „ki almát vött": nyertes a szépségért folyó versenyben, egyben a hatalmában tartott szerelem tetszés szerinti ajándékozója.

Összefoglalva a fentieket: Ilona hajdani névrokona fölött áll okosságban. Bölcsességben, ékesszólásban a Múzsákkal, kedvességben a Charisokkal azonos, szépségben Venusszal egyenrangú.

A dicsőített tulajdonságok részletesebben jelennek meg a következő két dicsőítő versszakban.

Amint arról már szó esett, Bene a második strófát az euripidészi Helené disszimulatív játékát utánzó költői technikaként értelmezi.[14] Eszerint a sorok szándékos kétértelműséget, értelmezéstől függő terminusokat, kölcsönösségre utaló motívumokat tartalmaznak. Idézzük az első sor magyarázatát: „a »vasat győz jó acél« olvastán első látásra a győztes kardot asszociálnánk, amely átvágja vagy döfi a vaslemezből készült páncélt — rögtön ezután az ellenkezője igazolódik be (»bír kard ellen páncél«), ami már csak azért is furcsa, mert a »velem pedig szépséged« konklúzió összefüggésében arra kell gondolnunk, hogy valójában a védekező fél támad, és a támadó védekezik (hasztalan)."[15] Lehet, hogy itt nincs ellentét. Rimay korában a páncél acélból készült, éppen azért, hogy a kardnak ellenálljon.[16] Ha így nézzük, a sor nem ellentmondás, hanem a szépség ellenállhatatlanságának fokozó dicsőítése. A győzedelmes aktív és a győzhetetlen passzív erő, a vasat legyőző acél és az (acél)kardnak ellenálló páncél tulajdonsága együtt jelenik meg a szépségben: a sor

formaque probatis / victorem caelo rettulit illa pedem. (Muraközy Gyula fordításában: „Jupiter asszonya trónt ígér, mig erényt a leánya, / s hős szív és hatalom közt magam ingadozom. / S szól Venus édesen mosolyogva: »Paris, ne inogj meg / gondot s rémületet nyújt csak e két adomány! / Ámde szeretni fogod, kit adok, szép Leda leányát, / anyjánál gyönyörűbb ő, s a karodba siet!« / Szólt. S mivel egyként elragadott adománya s a bája, / győztesen ő szállott vissza az égbe megint.")

13 Mellesleg: kizárhatjuk-e azt az – idáig fel nem merült – értelmezési lehetőséget, amely Euripidész *Oresztész*ében jelenik meg: azt a Helenét, akit az istenek maguk közé emelnek? Végül is az Ilona-versben a mitológiai névrokon mellett az invokációban csupa istenség jelenik meg.

14 Bene, *Rimay...*, 305.

15 Uo.

16 Alan Williams, *The Knight and the Blast Furnace: A History of the Metallurgy of Armour in the Middle Ages & the Early Modern Period*, History of Warfare 12 (Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002), 43. A páncélról, speciálisan a huszár félvértről Kovács S. Tibor, *Huszárfegyverek a 15–17. században* (Budapest: Martin Opitz, 2010), 219–238; Kalmár János, *Régi magyar fegyverek* (Budapest: Natura, 1971), 300–301.

harmadik mondata egyesíti az első kettőben megjelenő erényeket. Ilona egyszerre legyőzhetetlen és ellenállhatatlan.

A második sor kezdő metaforája Bene szerint szintén kétféle, konfliktusos hagyományt jelenít meg egyszerre: a neolatin költészet nyomán Balassinál is megjelenő felszínes petrarkista költészeti hagyományt és a filozófia mélyebb, a felszínes kellemességet elítélő hagyományát. A méz-metaforára Bene Lipsius *Constantia*-dialógusának ama részét idézi, amelyben a bölcs Langius a költők és szónokok mézét a filozófusok lépével állítja szembe.[17] Az allegória hagyománya a költészet és retorika filozófiai-teológiai, illetve technikai értékelésének konfliktusáig vezet: ahhoz a vitakérdéshez, hogy vajon a technikai tökéletesség mennyiben elegendő az igazság megmutatásához.

A kérdés egyrészt az, hogy egy ennyire közönségessé vált metafora esetében akár a szerző, akár a korabeli olvasó szemszögéből felmerülhetett-e a kétféle hagyomány ellentéte oly mértékben, hogy azok kettősségének kifejezésére egy verssor egyik metaforája alkalmasnak látsszék. Másrészt kérdés, vajon a petrarkizmusra kell-e gondolnunk csupán egy ilyen igen régi metafora esetében? Gondoljunk csak az *Énekek Énekére* (4, 10–11): „favus distillans labia tua sponsa" olvasható a *Vulgatá*ban, Károlyi Gáspárnál „szín méz csepeg a te ajakidról, ó, én jegyesem", Heltai Gáspárnál pedig ezt látjuk: „a te ajakid, én jegyesem, olyanak, mint a folyó lépes méz".[18] A frázis a pogány-antik hagyományban is számos helyen előfordul. Az *Iliasz*ban ott, ahol Nesztór szólal meg (1, 249) Agamemnón és Akhilleusz konfliktusát elcsitítandó: az „édesszavú" Nesztór, akinek nyelvéről a szó, mint a méz (ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων), csordult. A Cicero műveként olvasott *Rhetorica ad Herennium* (4, 33, 44), illetve maga Cicero (Cato 31) latin fordításában „cuius ore sermo melle dulcior profluebat / ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio", Senecánál, aki egy levelében (40, 2) az *Iliasz* jelenetét foglalja össze, Nesztór beszéde „lenis et melle dulcior […] profluit" (Bollók János–Takács László fordításában: „lassan és méznél édesebben árad"). A méz-metafora Rimay megfogalmazásához leginkább hasonlóan Theokritosz első eklogájának végén (146) jelenik meg, ott, ahol a kecskepásztor ekképpen dicsőíti a juhász Thürsziszt énekéért: πλῆρές τοι μέλιτος τὸ καλὸν στόμα Θ ύρσι γένοιτο (bárcsak mézzel teljes lenne szép szád, Thürszisz). Theokritosz műveinek 1596-os kiadásában Joseph Justus Scaliger így fordítja a sort: „utinam tibi melle plenum sit pulchrum os".[19] Habár Rimay esetében, amint az az *Örülhetne szivem…* kezdetű verse kapcsán kiderült, nem zárható ki Scaliger ismerete,[20] lehet, hogy véletlen egybeesésről van szó; az idézett rész környezete nem kapcsolható Rimay verséhez. A példák szaporíthatók — minél több és többféle van belőlük, annál inkább kell gondolnunk: ez a metafora jóval általánosabb annál, hogysem csupán a petrarkista hagyományra volna érdemes szorítkoznunk akár Lipsius, akár Rimay szövegének magyarázata során.

17 Bene, *Rimay…*, 304–305.

18 *Énekek Éneke*, kiad. Komoróczy Géza és Szabó Géza, tan. Komoróczy Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 13, 42.

19 Theocritus, *Idyllia*, emendationes Iosephus Scaliger et Isaac Casaubonus (Leiden: Commelinus, 1596), 13.

20 Jankovits László, „Rimay János: Örülhetne szivem…", *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 248–251.

Rimay sorában a mézzel teli szép száj metaforájában kimondatlanul a mézzel teli lép jelenik meg. Az, hogy ez a méz — értelmezhetjük úgy, a kellemes beszéd — nem üres és tudománytól mentes (ahogy a Benétől idézett Lipsiusnál olvashatjuk), megerősíti a folytatás, a nyelv bölcsességének dicsérete: az *eloquentiá*hoz a *sapientia* társul — ebből fakad vagy ehhez társul a morális tökéletesség, az „emberség", a *humanitas*.

A záró sor, a bánat és sérelem nélküli egészség kívánsága a Balassinál, Rimaynál és neolatin mintáiknál található konvencióhoz kapcsolható: e szabály szerint a „kegyes" élete az érte rajongó poéta életét is megtartja: „élteti szerelmével". Ennek mintegy indoklásául következik a harmadik strófa Ilona szépségéről és szerelméről.

A strófa rímszavainak Rimay korabeli környezetét Kovács Sándor Iván magyarázza részletesen. Radvánszky Béla nyomán[21] ismerteti a „pézsmaszagoló" típusú, díszes szelence használatát. Felhívja a figyelmet, hogy a pézsma metaforikus használata másutt is előfordul Rimaynál: a Prágai András Guevara-fordítását értékelő, Rákóczi Györgyhöz írt levélben.[22] A *kemence* rímszó kapcsán rámutat arra, hogy ilyen nevű helység több létezett a Rimay korabeli Magyarországon, illetve arra, hogy a „kemence s Velence" a *kis hely–nagy hely* közmondásszerű összevetésére szolgált Rimay után néhány nemzedékkel, így az itáliai Velencét is megjárt Rimay számára sem lehetett ismeretlen.[23]

Bene az első sor hasonlatának a tárgyi magyarázaton túli értelmezését adja. Értelmezi az előző bekezdésben említett Rimay-levél pézsma-metaforáját: eszerint más illatszerek mellett a pézsma itt a Guevara-műből szivárgó bölcsességre utal. Fontos párhuzamként idézi Lipsius *De Constantiá*ját (II, 6), ahol a kert illatai jelennek meg ugyanilyen jelentésben. Végül pedig a *Balassi-epicédium* 6. versére hivatkozik, amelyben Clio múzsa a Balassi-fivérekről mint „bölcsességvirágink szaga viselőiről"[24] szól. A három hely közös jelentése alapján Bene az Ilona-vers hasonlatát ekképpen értelmezi:

> a Rákóczi-levél a Guevara fejedelmi tükréből nyerhető bölcsesség terjesztéséről szól — míg az Ilona-vers a frissen megismert bölcsesség megőrzésére utal. Ami csak akkor lehetséges, ha a megismert igazságot, azaz a „pézsmát", a Lipsius könyveiből kinyert „bölcsebb nedvek" (liquores sapientiores) kvintesszenciáját, az iránta érzett szeretet, sőt, szerelem szelencéjébe zárjuk (s majd csak apránként szivárkoztatjuk onnan elő, kizárólag az arra érdemes értők számára). Azt hiszem, mindkét gesztus (mások korholása azért, mert nem „kenyegetik" magukra bővebben a pézsmát-ámbrát-balzsamumot, s a maga pézsmájának féltékeny, szinte kirekesztő őrzése) mélységesen és egyidejűleg jellemző volt Rimayra.[25]

21 Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században,* I–II, kiad., tan. László Emőke, H. Kolba Judit és Vadászi Erzsébet (Budapest: Helikon, 1986), I:113, vö. Kovács Sándor Iván, „Szelence – kemence – Velence: egy Rimay-rímtoposz diadalmenete és bukása", *Újhold-Évkönyv* (1988/1), 364.

22 RÖM, 437–438; Rimay *Írásai*..., 230.

23 Csefkó Gyula, „Olyan a szerencse, mint forgó Velence", *Magyar Nyelvőr* 78 (1954): 81; vö. Kovács, „Szelence...", 364–365.

24 RÖM, 28; Rimay *Írásai*..., 41.

25 Bene, *Rimay*..., 305–307.

Tételezzük fel, hogy egy Lipsius-hasonlat kiszolgál egy Lipsius-tisztelőt egy egész életre, vagyis hogy az 1600-as évek elején írt szerelmes versek és az 1629 derekán írt Prágai-bírálat ugyanolyan jelentésben használja a hasonlatot, illetve metaforát. Ezzel együtt is nehezen érthető, miért rejti Rimay éppen egy szerelmes versbe a bölcsességgel és a szerelemmel kapcsolatos magatartásának mintáját, akár dilemmáját. Úgy tűnik, a versszakban valami másról van szó: arról, hogy a nemes tulajdonságokat, amelyek az emberi állhatatlanság miatt óhatatlanul illékonyak, a szerelem egyben, integer állapotban tartja. Így használja a metaforát a régiség, az abból táplálkozó hagyomány is. Idézzünk egy részt a *Poetae tres elegantissimi* kötet Marullus-részének ajánlásából. A szerző, Martellus Rotomageus ekképpen emlékezteti a címzettet, Daniel Boyviniust: „puero tibi ἐκ τοῦ μυροθηκίου optimi oratoris hoc inculcarem saepius, Ἐὰν ᾖς φιλομαθής, ἔσει πολυμαθής" (gyermekkorodban igen gyakran emlékezetedbe véstem a legjobb szónok illatsze*res dobozából* ezt: *ha tudásszerető vagy, nagy tudású is leszel* [Iszokratész, *Démonikoszhoz*, 1, 18]).[26] A *mürothéké*ből kicsinyítő képzővel létrejött *mürothékion* szó csak a latin hagyományból maradt fenn.[27] Cicero Iszokratésszal kapcsolatban használja, valószínűleg tőle vette az ajánlás írója is.[28] Ha jól értem, a *mürothékion* használata Rotomageusnál nem ironikus, mint a Cicero-helyen: Bene példáihoz hasonlóan valami értékesnek a foglalata.

A szelence jelzőjét illetően Bene eltér az Eckhardt Sándor kiadása óta közönségessé vált javaslattól: az ó szelence helyett az *ónszelence* megoldást, Vadai István javaslatát támogatja — ugyanakkor rámutat arra, hogy ez a magyarázat ellentmond annak, ahogy az ón Rimaynál másutt megjelenik: a *penészes ón* degradáló metaforájára a Balassi-elogiumban.[29] A magunk részéről az *ó* jelzőt tartjuk valószínűbbnek. Ez a jelző a latin 'vetus' megfelelője — a korban, Rimay esetében lehet pozitív jelző. Mintegy kiállta az idő próbáját.

A kemence-hasonlattal közvetlenül Balassihoz, közvetve Marullushoz fordulhatunk. Marullus sorait —

26 *Poetae tres…*, 2/a–b.

27 Henry George Liddell és Robert Scott, *A Greek-English Lexicon* (New York, Chicago, Cincinnati: 1940), 986, a μυροθήκη/μυροθήκιον szócikknél egyedül a Cicero-helyet adja meg.

28 *Epistulae ad Atticum*, 2, 1, 1. Quamquam tua illa (legi enim libenter) horridula mihi atque incompta visa sunt, sed tamen erant ornata hoc ipso quod ornamenta neglexerant, et, ut mulieres, ideo bene olere quia nihil olebant videbantur. Meus autem liber totum Isocrati myrothecium atque omnes discipulorum arculas ac non nihil etiam Aristotelia pigmenta consumpsit. (Jóllehet azok [a műveid] (ha szívesen is olvastam őket) kissé rémisztőnek és fésületlennek tűntek, ám mégis ékesek voltak, épp azért, mert elhagyták az ékességet, és akár az asszonyok, azért voltak jóillatúak, mert látszólag semmilyen illatuk nem volt. Az én könyvem viszont Iszokratész egész illatszertárát, valamint minden tanítványa piperetartóját és egynémely arisztotelészi festéket is magára rakott.) A *myrothecium* szót a Rimay korabeli kiadások görög alakban tartalmazták, például Marcus Tullius Cicero, *Epistolae Ad Atticum…*, ([Genf]: Samuel Crispinus, 1600), 48.

29 A problémával a *Balassa-kódex* kiadásában Vadai foglalkozik részletesen: „Varjasnál: *ëo.* A szó valóban ez volt először, de javítva van *es*-re. Eckhardt és Ács 'ó' alakot közöl helyette. A kódexbeli javítást figyelembe véve talán 'ez' a helyes alak. (Esetleg 'ónszelence'?)" Vadai, *Balassa-kódex*, 161, 5. jegyzet. Amint Eckhardt megállapítja, a probléma megoldódna, ha a *szelence* szónak ismernénk *szelenc* alakját – ez esetben a javítás előtti *pézsmát ő szelence* értelmes szöveget adna. RÖM, 189; vö. Bene, *Rimay…*, 273, 3. jegyzet, 307, 166. jegyzet.

... quin suprema
cor tumidum satiamus ira?

Non sic capaci vis furit ignea
Fornace clusa [...]

(Miért ne elégítsük ki a hevülő szív végső haragját? Nem dühöng így a tágas kemencébe zárt tüzes erő...)[30]

— Balassi ekképp parafrazálja a *Balassa-kódex* tizedik versének 3. strófájában:

A felgyulladt tűz sem gerjedhet fűlt kemencében inkább,
Mint én elfáradott, bús szívem, ki már nem élhet tovább...

Érdemes észrevenni, miben tér el Balassi Marullustól a szív allegorikus leírásában. Nála a Marullusnál olvasott *harag* helyett a *fáradtság, bánat, betegség* jelenik meg — csakúgy, mint az Ilona-vers közvetkező, negyedik strófájában.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, essék szó a Velence-hasonlatról. Bene értelmezésében szerepet játszik az, hogy „Velence sem örök életű".[31] Így szemléljük ma a birodalmi múltjától megfosztott, a tenger által pusztulással fenyegetett Velencét. A Velencei Köztársaság korabeli saját mitológiájában azonban a tenger éppen ellenkező szerepet kap: a Köztársaság védelmezője, nyugalmának biztosítéka sok száz év óta. Érdemes ideidézni Gasparo Contarini Velencéről írt munkáját, nem mint Rimay közvetlen forrását, inkább mint a korabeli Velencét illető közvélekedés foglalatát:

Velence fekvése szerint, inkább valamilyen isteni gondviselés, mint emberi szorgalmatosság által — alig hiszik mindazok, akik nem látták ezt a várost — a legnagyobb biztonságban van mindenféle ellenséges szárazföldi és tengeri támadástól: nemkülönben a legalkalmasabb mindenféle javak megszerzésére, amelyeket polgárai akár a tenger, akár a kontinens felől be akarnak szerezni, akár kereskedésre mindenféle áruval, amelyhez hozzá akarnak jutni szinte minden nemzettől. Hiszen az Adriai-tenger félreeső és eldugott vidékén helyezkedik el, ahol a tenger kontinenssel érintkező részén nagy, a természet csodás mesterségével megerősített lagúnák nyúlnak el. Ugyanis tizenkétezer lépésnyire a kontinenstől a tenger sekélyes vidékké kezd válni: a sekély vizek és a gázlók közt a part kiemelkedik, mint valami védősánc. Ezek ellenállnak a hullámoknak és a tenger háborgásának, így a belső kikötőt, amely széltében-hosszában terjedelmes, mindenestől olyan biztonságossá teszik, hogy a tenger a dagály vagy erős vihar idején is csak úgy tud átjutni rajta, hogy megtörik rajta, de még a közeledő hajók számára sem nyílik rajtuk szabad bejárat; olyannyira nem, hogy — hacsak nem különösen könnyű

30 *Epigrammata*, 4, 24, 14–17; *Poetae tres...*, Marullus-rész, 51/a; modern kiadása Michael Marullus, Poems, ed., trl. Charles Fantazzi, The I Tatti Renaissance Library 54 (Cambridge, Mass.–London: 2012), 174.

31 Bene, *Rimay...*, 307, 166. jegyzet.

hajók — az olyan helyeken, ahol éppen átjáróra akadnak érkezésük idején, le kell horgonyozniuk, hogy amikor aztán lecsendesedik az idő, jártas kormányosok vagy még inkább az átjárókat ismerő emberek vezetésével valamelyik szűk és bonyolult úton, ott, ahol a víz mélyebb (ez pedig szinte mindennap különböző és változó a dagály miatt), végül eljussanak a városhoz .[32]

Ha ezt a — Rimay korához közelebb álló — hagyományt tekintjük, vesszük figyelembe, Ilona szépsége átvitt értelemben nem romlandó rabság, hanem időtálló oltalom. Méltó az önátadásra, metaforikusan: a bemerülésre. Olyan szépség, amely a téveteg lélek legnemesebb részét a szerelem által egészen áthatja, kívül, belül, tartósan.

A harmadik strófával a dicsőítés lezárul. Könyörgés kezdődik, s olyan szerepben, amelyben az alávetettség a szerelmes Rimay-versek közt a leghangsúlyosabban jelenik meg.

A negyedik versszak a költői szerelmes beszéd olyan konvencióinak foglalata, amelyek Balassinál és Rimaynál is megjelennek — előbbinél a legkoncentráltabban két helyen. Az egyik a *Balassa-kódex* 10., versében, abban a Balassi-versben *(Valaki azt hiszi…),* amelyet a 3. versszak kapcsán már említettünk. Ennek 9. strófája azért is érdekes, mert Balassi itt, akárcsak Rimay, vallásos beszédben magasztalja fel a „kegyest":

Szerelmére, mint egy szent helyre, elmémet, ím, fordítom,
Mint egy áldozatot, magamat abban ismét felgyújtom,
Csak hogy keservemben, már kiben régen fekszem, szánjon;
Megszánjon, térjen meg hozzám, s engemet megboldogítson![33]

A másik fontos hely a *Szép magyar comoedia* prológusának zárása — talán ez az egyetlen olyan Balassi-hely, ahol a korlátlan áldozatkészség mellett nem jelenik meg ellentétként a hölgy kegyetlensége:

32 Venetiarum situs divino potius quodam consilio, quam humana industria, praeter fidem eorum omnium qui eam civitatem non videre, et ab omni hostili impetu terra marique tutissimus est: necnon etiam aptissimus omnium ad cuiusque rei copiam, sive ex mari, sive ex continente civibus suggerendam, atque ad commercia omnis generis mercium cum omnibus pene nationibus habenda. Nam in recessu penetralique Adriatici pelagi est sita: ubi qua mare attinet ad continentem terram, magna aestuaria panduntur, miro naturae artificio munita. Nam duodecim millibus passuum a continente mare incipit esse vadosum: intra vada breviaque littus assurgit veluti agger quidam. Haec fluctibus fremituique marino obsistentia, universam eam stationem internam longe lateque fusam adeo tutam reddunt, ut non tantum maris impetus, cum assurgit, ac tum valida tempestate ad interiora non nisi fractus penetrare possit, verum etiam neque navibus adventantibus liber aditus pateat: quin potius opus est, nisi leves admodum fuerint, ut his in locis, ubi venientibus occurrunt vada, in ancoris consistant: nactae deinde tranquillam tempestatem, ac a peritis gubernatoribus seu potius vadorum exploratoribus circumactae, angusta quadam et implicata via, qua scilicet altior est unda (haec vero singulis fere diebus aestu maris mutatur et variat) tandem ad urbem perveniant. Gaspar Contarinus, *De Magistratibus et Republica Venetorum* (Párizs: 1543), 2–3.

33 Balassi Bálint *Összes művei,* s. a. r., jegyz. Kőszeghy Péter (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 35.

> Vegye azért jó néven tőlem, régi nyomorult rabjától ez kis ajándékomot, s ha az Isten azt hadta, hogy áldozzék régen az én lelkemmel, égetvén nyavalyást az ő régi szerelminek tüziben, boldogítson immár meg valaha az igaz lelkem áldozatjáért ennyi sok kínvallásom után; bévévén szegén fejemet az ő kedviben s nagy szerelmiben, hogy ennyi sok kérésem miatt ne essem reménetlenségben, hanem dicsőség gyanánt részesülhessek az ő jó kedvébe, kit éltessen Isten boldogul, kívánta javaiban sok esztendeiglen. Ámen.[34]

Ez a teljes, feltétlen áldozatkészség jelenik meg Rimaynál is. A különbség talán az, hogy az odaadás mellett nála egészen hiányzik a könyörgő szerelmes bármilyen érdemének említése. Az Ilona-versben megszólaló személyhez csak a szívhez kötődő indulatok, a szerelemgond[35] és a bánat kapcsolódik. Valószínűleg ezzel összefüggésben a két félhez köthető szerelem rangban egészen távol áll egymástól. A bölcs, okos, szép „kegyes" szerelme éltet — az érte hervadó poétáé a kérés szerint legfeljebb a megvetettség állapotán tud fölülemelkedni. Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni a következő 5. strófa szerelem-meghatározását.

Említett tanulmányában Kovács Sándor Iván vette észre az összefüggést a *Balassa-kódex* más szerelmes Rimay-versei és az Ilona-vers allegóriája között: [36]

> Minek rossznak való az szerelem-háló felterített kötele?
> Ésszel, okossággal, vidám józansággal szükség, hogy legyen tele,
> Az, aki kévánja, hogy búal ne hánnya, s legyen áltmenetele.[37]
>
> Venus fajtalan hús, csipkébül tekert gúzs, elméknek bojtorjánja,
> Szederj természető, ragadó beszédő bujaságnak oltványa… [38]

A hasonlóságok mellett érdemes észrevenni a különbségeket. A második idézet a bűnös szerelem káros voltát hangsúlyozza — jellemző módon a Venusszal szembeállított Diana szavaiban. Az elsőnek idézett strófában viszont maga Venus mutatja azt a mintát, amelyet az *Én édes Ilonám…* soraiban Ilonának tulajdonít a poéta: az ész, az okosság az, amely a szerelemben kár nélküli nyereséghez vezet.

A strófát meghatározó alakzat a parabola: a szerelem allegorikus meghatározása és ahhoz társuló magyarázat. Az, hogy a meghatározást miként olvassuk, a központozástól függ: lehet kérdés *(interrogatio? subiectio?),* lehet felkiáltás. A meghatározás maga is magyarázatra szorul. A *csuda* Rimay verseiben kettős értelmű szó: rendkívüliségében pozitív és negatív jelentésű egyaránt lehet. Pozitív, mint a *Balassa-kódex* első Rimay-versében, ahol Lidia „csudáló" termetéről, vagy az *Az jó hitű ember…*-ben

34 Uo., 270.

35 A gond, akárcsak a latin *cura* sajátos jelentése itt a szerelemgond, akárcsak – valószínűleg – a *Mi lelt? azt kérdhetnéd…* kezdetű Rimay-vers 2. sorának elején. *Thesaurus…*, 4, 1474, 80–1475, 41; RÖM, 53; Rimay *Írásai…*, 62.

36 Kovács, *Szelence – kemence – Velence…*, 368–369.

37 RÖM, 51; Rimay *Írásai…*, 57.

38 RÖM, 51, 57; Rimay *Írásai…*, 67.

ahol a „csudát" tevő Isten dicséretéről olvasunk. Negatív, mint a „Ne csudáld szívemet" kezdő szavaiban, vagy a *Balassi-epicédium*ban, ahol Diana a tőle „csudaképpen" elragadott Balassi Ferenc miatt tiltakozik. Ha a pozitív értelmet választjuk, a meghatározás oximoron — olyan alakzat, amely a szerelemről szóló beszédre jellemző: rejtett értelmű ellentmondás, a szerelem kettős természetének kifejezése.

A szerelem eszerint nehezen elérhető, különösen, ahol a tövisek, az értelem nélküli indulatok korlátozatlanok, kulturálatlanok, önveszélyesek, mintegy nyíratlanok. A gyakorlatban próbált okosság, a *prudentia* helyes, „jól rá mért" irányításával válik lehetővé, hogy valaki megérkezhessék hozzá. Ha visszagondolunk az okosság fogalmának korábbi előfordulására, érdemes észrevenni, hogy éppen ebben kiválóbb Ilona annál a Helenánál, aki oktalanul, a jövőt nem mérlegelve egyezett bele abba, hogy Paris elszöktesse.

Milyen körben jelenik meg a tövis-metafora? A latin költőknél egy, Venushoz köthető helyet találtunk, Catullus versében az elhagyatott szerelmes, Ariadne leírásában (64, 72), akinek Erycina-Venus tüskés gondokat ültet el szívében („spinosas Erycina serens in pectore curas"). Ez a hely különösen azért érdekes, mert a fentihez hasonló magyarázatot kap Pierio Valeriano *Hieroglyphica*jában, a rózsa értelmét magyarázó ama részben, amely arról szól, hogy a jó dolgok, bár rosszak veszik őket körül, kiválaszthatók azok közül:

> a rózsa képe azért jelenti azt, ami jó, mert mindenfelől körülkeríti a sokféle rossz, ezért hát gyönyöreink tele vannak keserűséggel és viszontagsággal. Hiszen, ahogy Ambrus a *Hexaméeron*ban [3, 11] bölcsen kifejti, a rózsát tüskék sövénye keríti körül: mintha tükröt mutatna az emberi életről, amelyben látszik, amint megkeseredik, mivel azt, ami édesség lehet benne, a gondok közeli tüskéi gyakran össze-vissza szurkálják. Életünk szépsége sáncok közt van, és mindenféle aggodalom keríti el, hogy a derű mindig keserűséggel kötődjön össze. Ezért mondja Catullus igen ötletesen Venusról, akiről azt tartják, ő szerzi főként a vidámságot és a derűt, hogy „tüskés gondokat ültet a szívben". A rózsa piroslik és szúr: Planciades [myth. 2, *De Venere*] állítja, hogy ez a szerelmi indulat jele, tudniillik ez nem eshet meg a szégyenpír és a gonosz vétek okozta fájdalom növekedése nélkül. Baszileiosz [*Homiliae in Hexaemeron*, 5, 6] szerint a rózsának eredetileg nem voltak tüskéi, később pedig szúrós hegyek kerültek a virág szépsége mellé azért, hogy miután felfogjuk az élvezetből származó gyönyört, utána nyomban elfogjon a fájdalom, így rögtön elvessük, ami a bűnre való emlékezésből felbukkan.[39]

39 *Bonum de malo deligere, vel bonum malo circumseptum.* Illud etiam memoratu dignum, quod rosae simulacrum, bonum significat, quod undique circumseptum sit malis, ac perinde voluptates nostras amaritudinis et asperitatis plenas. Nam, ut Ambrosius Hexamero philosophatur, rosam spina sepsit, tamquam humanae vitae speculum ostentaret, quae quod esse potuit suavitatis, finitimis curarum stimulis saepe compunctum, amarescere videatur: vallata enim est elegantia vita nostrae, et quibusdam sollicitudinibus obsepta, ut tristitia semper adiuncta sit hilaritati. Quare non illepide Catullus Venerem, quae iucunditatis hilaritatisque auctor praecipuus habetur, spinosas ait in pectore curas serere. Quod autem rosa et rubet et pungit, affectus amatorii signum esse Planciades affirmat, utpote qui sine verecundiae rubore, et facinorosi criminis exulceratione esse non possit. Rosam primitus spinis

Kimondatlan rózsa-allegóriáról vagy inkább rózsa-aenigmáról volna szó? Bizonyosan nem állíthatjuk, bármennyire is csábító a feltételezés, különösen annak ismeretében, hogy Rimay másutt is használja a rózsát hasonlatban, allegóriában.[40]

Ennél fontosabb kérdés, hogy a versben foglaltak szerint a poéta önábrázolásában vajon az így meghatározott szerelem melyik fázisa, típusa jelenik meg. Az előző strófa alapján valószínűleg az, amelyre a tövis metaforája utal. Vajon elmondható-e ugyanez Ilonáról is — úgy például, ahogy a *Ne csudáld szivemet…* kezdetű Rimay-vers Lidiájáról? A versben eleddig utalást sem találtunk ilyesmire. Az istenasszonyokkal egyenrangú vagy azonos, halandóknál kiválóbb Ilona inkább az utolsó sorban olvasható erények által birtokolt szerelem képviselője lehet, az, aki értelmesen birtokolja a szerelmet, felülemelkedik a sokaságot emésztő szerelem sérelmes veszedelmein, ezáltal mintegy az istenségekhez hasonló. Nem beteg, lábadozó vagy gyógyult, hanem orvos.

A sebadás–orvoslás kettőse másutt is megjelenik — átszövi például a korántsem házassági célú, a szerelmes Rimay-versek közt a legkevésbé emelkedett *Mi lelt? azt kérdhetném* kezdetű éneket. Ott azonban nincs ilyen erős, deduktív érvelés, mint amelyet a 6. versszakban látunk.

A strófát nyitó szentencia, a Rimay által másutt is idézett, hivatkozott[41] Szent Ágostonhoz vezet: ahhoz a prédikációjához, amely Ábrahám megkísértéséből indul ki. Környezetében idézzük:

> Isten ugyanis azért kísért, hogy megnyilatkozzék az ember előtt, az eretnek úgy kísért, hogy elhomályosítsa Istent maga előtt. Tudja hát kegyességetek, hogy Isten kísértése nem arra irányul, hogy ő maga megismerjen valamit, amit azelőtt nem tudott, hanem

caruisse Basilius tradit, postea vero pulchritudini floris additos esse aculeos, ut quod ex voluptate oblectamentum perceperimus, propinquo inde dolore exulcerati, qui ex delicti recordatione emergit, statim amittamus. Cuius rei monumentum spinas tribulosque tellus ipsa nobis passim ostentat. Ioannes Pierius Valerianus, *Hieroglyphica* (Basileae: Thomas Guarinus, 1575), tom. II., 400/a. A *Hieroglyphica* szerepéről Rimay korának kultúrájában Tüskés Gábor és Knapp Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Universitas Könyvkiadó – MTA BTK ITI, 2015), 219, 261–262. A *Hieroglyphica* megvolt Batthyány Boldizsár könyvtárában. Iványi Béla, „Batthyány Boldizsár, a könyvbarát", in *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. Herner János és Monok István, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11 (Szeged: JATE Központi Könyvtára és I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1983), 423.

40 Bene, *Rimay…*, 324–325; Jankovits László, „Rimay és a civakodó istenasszonyok", in *Mesterek és tanítványok: Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*, szerk. Böhm Gábor, Fedeles Tamás (Pécs: PTE BTK TDT), 210. A rózsa jelképében rejlő ellentmondásokról, a tövis és a rózsa jelképekben való együttes előfordulásáról Géczi János, *A rózsa és jelképei: Az antik Mediterráneum* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006), 116, 269–270, 276, 287, 293, a rózsa paradox természetéről összefoglalóan 271.

41 RÖM, 97; Rimay *Írásai*…, 78, hivatkozik Aug. in epist. Ioh. 1, 6, 35, 1983.; RÖM, 101, hivatkozik (Ágoston neve alatt) Raban. Maur. in eccl, 2, 6, 109, 802. Az utóbbi hivatkozás lehet, hogy nem közvetlenül Ágostontól vagy Rabanustól, hanem Thomas Hibernicus *Florilegium*ának valamely kiadásából származik, például innen: Thomas Hibernicus, *Flores omnium pene doctorum…* (Lyon: Rovillius, 1580), *Praesumptio* fejezet, c) pont, 729, egyrészt azért, mert a lapszéli jegyzet az Ecclesiasticus-kommentárt Ágostonnak tulajdonítja, másrészt azért, mert a fejezet q) pontjában a Rimaynál következő, nem Ágostontól származó szentencia („Cum non sit nostrum…") is megtalálható. Uo., 731.

azért, hogy az ember kísértése, vagyis kikérdezése által feltárulkozzék, ami az emberben rejtve van. Az ember ugyanis nem úgy ismeri önmagát, mint ahogy őt a Teremtő, ahogyan a beteg sem úgy ismeri önmagát, mint ahogy az orvos őt. *Az ember beteg: noha ő szenved, az orvos nem szenved, és [a beteg] attól akarja meghallani, miben szenved, aki nem szenved.* Ezért kiált fel az ember a zsoltárban: „tisztíts meg, Uram, attól, ami rejtve van bennem" [Zsolt. 19, 13], hiszen az rejtve van az emberben még maga az ember számára is, akiben van.[42]

Ágoston e prédikációjában nem találtunk más olyan helyet, amely Rimay verséhez kapcsolódna. Nem gondolnánk, hogy a poéta isteni mindenhatóságot tulajdonítana Ilonának, ilyen blaszfémia ismeretlen Rimay életművében. Ilona gyógyító hatalma a szerelmi viszonyban érvényes. Ezt a feltételezést támogatja a vers záró strófája — az a strófa, amely alkalmivá teszi a verset.

Haladjunk sorjában: nézzük meg, mit érthetünk az ajánlott könyvön. Könyvajánló gesztust olvashatunk másutt is Rimaytól: a tervezett Balassi-verskiadást nevezi így, amikor a magyar nemzetnek ajánlja. Az Ilona-versben nincs szerző-megnevezés és tulajdonítás sem — nem azt olvassuk tehát például, hogy *könyvemmel*. Eckhardt valószínűleg ezért magyarázta a sort úgy, hogy „egy könyvajándék kísérőversének készült ez az ének" (RÖM, 189). Természetesen ez nem zárja ki, hogy saját könyv elé vagy mögé került a vers. A tulajdonítás hiánya lehet szerénykedés is. Másfelől pedig a *könyvemmel* szó kétértelmű: a könnyre és a könyvre egyaránt utalna. Ennél talán érdekesebb, amit olvasunk: a szójáték, az első sor eleji *könyv* és a harmadik sor végi *könny* szó *annominatió*ja. Nem valószínű, de egészen nem zárhatjuk ki azt sem, hogy azért nincs megjelölve a könyv szerzője, karaktere, mert az ajánlott könyv nem tartalmazott az ajánló versen kívül semmit sem: vagyis máskülönben üres könyv első lapjain állt a vers. Van rá példa, hogy Rimay üres könyvet küldött: „libellulum papyro Constantinopolitano compactum", konstantinápolyi papírból összekötött könyvecskét Szerémi Theodosiusnak.[43] De akár üres, akár mástól származó, akár saját verseket tartalmazó könyvről van szó — ezt tartom a legvalószínűbbnek –, az Ilona-vers mint ajánlás a humanista verskötetek gyakorlata szerint valószínűleg a könyv elején állhatott. Aligha a végén, utolsóként, mint a *Balassa-kódex* szerelmes verseinek sorában.

Az utolsó sorhoz érve kell számolnunk azzal a problémával, amelyet a tanulmány elején jeleztünk. Miért a bú, a könnyek, miért szenved az eddig oly tökéletes orvos?

42 Aug. serm. 2, 3, 3... deus enim temptat ut aperiat homini, haereticus temptat ut deum sibi claudat. ergo noverit caritas vestra, temptationem dei non id agere, ut ipse aliquid cognoscat quod ante nesciebat, sed ut illo temptante, id est, interrogante, quod est in homine occultum prodatur. Non enim sibi homo ita notus est ut creatori, nec sic aeger sibi notus est ut medico, aegrotat homo. *Ipse patitur, medicus non patitur, et ab illo qui non patitur expectat audire quod patitur* [kiemelés tőlem, J. L.]. Ideo in psalmo clamat homo, ab occultis meis munda me domine. Quia sunt in homine occulta ipsi homini in quo sunt.

43 Anélkül, hogy ez bármit bizonyítana, érdemes megjegyezni, hogy az ajánlás formulája is igen hasonlóan található meg ebben a levélben: „me totum dedico", olvassuk ott, „ajánlom magam mindenemmel", Rimaynál. RÖM, 325.

Bene szerint ez a sor utal arra, hogy a szerelem kölcsönös — a fentiek alapján ezt másképp látjuk. A „búd halma omoljék" önmagában véve lehet, hogy ellentéte a „sok jód szaporodjék" kívánságnak. A záró kívánságot — „könny száradjon szemedben" azonban csak úgy értelmezhetjük, hogy a „kegyes", attól függetlenül „szenved", hogy a poéta gyötrelmeinek „orvosa".

A *bú halma* metafora ismeretes mind a latin, mind a magyar hagyományban. Venantius Fortunatusnál (carm. 4, 26, 67) a felesége és fia fölött gyászoló apa esetében szerepel a *tristitiae cumulus* (keserűség halma) kifejezés. A magyar szerelmi költészetben kettős használatra egy kései példát találtunk, a *Régi magyar költők tára* szerelmi versgyűjteményében:

> Szibeli fajdalom, bu banat, siralom,
> keserves jaj szókkal meg rakadot halom,
> ez az én jutalmom,
> izzettlen ettkeket var az en asztalom.[44]

Talán gyászra gondolhatunk tehát — akárhogy is, nem szerelmi, hanem más eredetű bánatra. Az istenhasonlóság tökéletessége érvényes a szerelmi viszonyban, de ha más, evilági viszonyról, akár viszontagságról van szó, Ilona maga is ki van téve a bánatnak.

Zárásképpen essék szó a versben megjelenő költői szerep párhuzamairól, lehetséges mintáiról. Hol találunk ehhez hasonló kiválóságot és ilyen alárendeltséget még?

A kiválóságot egészen határozottan megtaláljuk a tervezett Balassi-kiadás előszavában: abban a Juliában, „kinek szépségétől *(venustas!),* erkölcseinek édességétől és elméjének nagy díszétől megejtve" írta verseit Balassi Rimay szerint.[45] Tételezzük fel, hogy ezt a kiválóságot nemcsak Balassinál látta a tanítvány, hanem azokban, akiket alighanem még mesterénél is nagyobbnak tartott. Tekintsük át, kik azok a költői eszményképek, akiknél nagyobb magasztalást kapott Balassi Juliája: Catullus Lesbiája, Tibullus Neaerája, Propertius Cinthiája, Petrarca Laurája, Scaliger Thaumantiája és Joannes Secundus Juliája. Egyvalaki különösen érdekesnek tűnik közülük — ha nem is Balassi költészete, legalábbis Rimay most tárgyalt verse számára. Ez Julius Caesar Scaliger — nemcsak mint költő, hanem mint elméletíró is.

Nincs közvetlen bizonyítékunk arra, hogy Scaliger *Poétiká*ját, amely közismerten nagy hatással volt az európai költészetelméletekre, ismerte Rimay. Játsszunk el a gondolattal, hogy igen. A *Poétiká*ban található műfajok közül az Ilona-vers a legközelebb az *euktikon*hoz, vagy annak egyik fajtájához, a *proszeuktikon*hoz áll közel: ahhoz a lírai műfajhoz, amelyet Scaliger így határoz meg:

44 *Szerelmi és lakodalmi versek,* kiad., jegyz., utószó Stoll Béla, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 231/I. sz., 8. vsz., 29–32 sor, 427, a sor variánsa „keserves jaj szókkal rakodott sírhalom". Az I. változat forrása a *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728 k.), a II. változaté a *Szikszai András-énekeskönyv* (1750 k.). Uo., 717, 720.

45 „[…] cuius formae venustate, morum item suavitate, et ingenii plurimo decore illectus". RÖM, 39.

latinul könyörgés […]. A *proszeuktikon*nal egy tőről fakad az *apeuktikon*, hiszen mindegyikben ugyanaz a beszéd vezérfonala, ugyanaz a szabály, ugyanaz az elv: a végcél eltérő. A *proszeuktikon*ban ugyanis azt kérjük, hogy valami következzék be a jövőben vagy a jelenben. Az *apeuktikon*ban azt, hogy ne következzék be a jövőben vagy a jelenben. Így hát a beszéd egy tőről fakad, mindegyik éppen annak bekövetkeztét kéri, ami nincs: de a *proszeuktikon* egyszerűen azt, hogy valami jó következzék be, az *apeuktikon* azt, hogy a rossz megszűntével következzék be valami jó […]. A *proszeuktikon* könyörgő, mivel kér valamit. Hiszen mindenkinek, aki kér, szüksége van valamire: tehát kisebb annál, mint nála az, akitől kér. A kéréshez tehát megnyerő beszédet kell alkalmazni. Az érvek az alázatosságon alapuljanak, nehogy az látsszék rajtad, hogy erőszakot akarsz alkalmazni, vagy valamit erővel kicsikarni. Behízelgésre van szükség, és rejtett megnyerésre. Úgy is illik, hogy a költő bevallja: jótevője az, akihez kérésével fordul. Életmód *(vita),* méltóság *(dignitas),* vagyon, ez az első három szempont. Közülük eggyel vagy valamennyivel tartozol neki.[46]

A fentiek alapján olvashatjuk, hogy Ilona olyan jótevő, aki a *vita* és a *dignitas* terén magasodik a magát megalázva könyörgő poéta fölé. Valahogy úgy, ahogy Scaliger *Ad divam Constantiam Rangoniam*jában, abban az ajánló versben, amelyet ennek a lipsiusi nevű hölgynek, a költő által választott nevén a (láttuk előbb, Rimay által is említett) Thaumantiának ajánlott kötet elé illesztett:

O decus immensi rarum Constantia mundi,
quale potest fieri femina, quale dea,
aspice letali confectam vulnere mentem,
numine sic potuit vivere iussa tuo.
In te abiit totusque meus, tibi militat ardor:
dum tua ficta aperit nomina verus amor.[47]

(Ó, Constantia, ritka ékesség a mérhetetlen világban, olyan, amilyen asszony, amilyen istenasszony csak lehet, tekints halálosan megsebzett lelkemre: isteni szellemed életben tarthatja így. Benned tűnik el, érted harcol vágyam egészen, míg kitalált neveid az igaz szerelem előtárja.)[48]

46 Latine Votivum […] Proseuctico autem cognatum apeuktikon. Idem namque filum orationis, idem modus, tenor: finis diversus. Nam Proseuctico petimus aliquid fieri, aut esse. Apeuctico aliquid non fieri, aut non esse. Sunt igitur congeneres orationes. utraque petit sane fieri quod non est. Sed Proseuctica fieri bonum simpliciter: Apeuctica fieri bonum sublato malo […] Supplex est Proseucticon: petit enim. omnis autem qui petit, eget: minor igitur est hoc ipso, quam is a quo petit, suavis igitur oratio petitioni accommodanda. Ipsa argumenta condita humilitate, ne videaris velle vim facere, atque extorquere. Insinuatione opus est, et occulta surreptione. Decet etiam Poetam profiteri se esse beneficiarium illius quem appellat. Vita, dignitas, opes, tria sunt primaria. horum unum, aut omnia ei abs te deberi. Iulius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem* (H. n. [Genf]: Crispinus, 1561), lib. 3, cap. 103, 156.

47 Uő, *Poemata* (H. n. [Genf]: Santandreanus 1591), 224.

48 A kötetről Csehy Zoltán, „Thaumantia, Julia, Neaera: Három neolatin szerelmi dedikációs verskötet viszonya Balassi költészetéhez", in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra,* szerk. Kiss Farkas Gábor, 157–

Az istenségek rangjára emelt Thaumantia, a teljes önátadás és ráutaltság, általában a könyörgő személy önmegalázása és a rajongott asszony felmagasztalása olyan jellemzők, amelyek ajánló versben a Rimay által felsorolt költők egyikénél sem találhatók meg. Balassinál sem. Csak Scaligernél és Rimaynál. Az Ilona-versben, a tőle ránk maradt egyetlen olyan szerelmes versben, amely *dedicatio*, a könyvajánlás és az önfelajánlás értelmében egyaránt. Csak tudnánk, miféle versekhez társult.

175 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és Toldy Ferenc Könyvtára, 2004), 161–165.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
122(2018)

GRACZA LAJOS

Kiss József német nyelvű autográf önéletírása

Az alább bemutatott dokumentumok a Liszt Ferenc Archívum (Budapest–Göppingen) gyűjteményében találhatók. Az autográf önéletírás és a hozzá tartozó kísérőlevél számos olyan információt tartalmaznak, amelyek elemzése újabb részletekkel bővítheti irodalomtörténeti ismereteinket, s árnyalhatja Kiss József irodalmi munkásságának egyoldalú értékelését. A források az élete felezőpontjára érkezett költő első korszakának, az általunk „szárnypróbáltatások és vándoréveknek" nevezett időszak végén születtek, röviddel Budapestre költözése előtt.

A levél

Saját kezűleg írott, aláírt, a hely és a dátum megjelölésével; fél oldalon, tojáshéjszínű, vízjel nélküli papíron. Mérete 22,8×14,6 mm.

Geehrter Freund!
Hier das Gewünschte, – machen Sie daraus etwas wenn Sie können. Ich habe das Spamersche Lexicon erst nachdem ich diese Zeilen aufs Papier geworfen zu Gesicht bekommen, sonst hätte ich mich kurzer gefasst und sie viel Mühe der Umarbeitung enthoben.

Sie bestens grüssend
Ihr
Temesv 20 Nov 1880 Kiss

Magyar fordításban:

Tisztelt Barátom!
Mellékelem, amit kért,[1] – csináljon belőle valamit, ha tud. A Spamer-féle Lexikon[2] csak azután került a szemem elé, miután ezeket a sorokat papírra vetettem, különben rövidebbre foghattam volna magam, és megkímélhettem volna Önt az átdolgozástól.

Legjobb üdvözletét küldi Önnek az Ön Kisse
Temesvár, 1880. november 20-án

* A szerző a Liszt Ferenc Archívum (Budapest–Göppingen) alapítója és vezetője.

1 Ti. az önéletírást.

2 *Illustrierte Konversations-Lexikon: vergleichendes Nachachlagebuch für den täglichen Gebrauch […],* 1–10 köt. (Leipzig–Berlin: Otto Spamer, 1870–1882).

Az önéletírás

Saját kezűleg írott, másfél lapon, tojáshéjszínű, vízjel nélküli papíron. Mérete 22,8×14,6 mm. A szöveg betűhív átírása:

> Josef Kiss wurde im Jahre 1843 30 November in Mezö Csáth Borsoder Comitat geboren. Seine Kindesrjahre verlebte er in dem reizenden Rimathal inm Gömörer Comitat, wohin seine damals ziemlich wohlhabenden Eltern <…> aus der Theis-Gegend nach der Revolution übersiedelten, die ersten Juden, welche diesen der allgemeinen freizügigkeit eröffneten Landstrich occupieren durften. Die Bevölkerung dieses Thales ist eine urmagyarische, und der Palóczen Dialekt der landläufige. Die melodiöse kraftvolle Sprache des Volkes, seine Märchen, Sagen, Sprüche Lieder und der ganze unverfälscht naive Ideengang desselben übten nachhaltigen Einflussz auf die Geistesrichtung des Knaben, der schon mit 13 Jahren <P.…> ganz annehmbaren Proben seiner dichterischen Begabung zu Tage förderte. Sein<e Elt> Vater widmete ihnm dem Talmudstudium und schickte ihnm zu einem der bedeutenderemn Fachgelehrten in der Nähe Preszburgs. Nach einem Jahre jedoch vertauschte K. diese Lehranstalt mit der Hochschule in Debreczin, wo er einige Jahre – jedoch mit wenigemn Erfolg – den Studiuen[u]m oblag. Nach dem Tode seiner Mutter 1860 verliesz K. bei Nacht und Nebel Debreczin, wo er in dem letzten Jahre mit den gräszlichsten Noth zu kämpfen hatte <da dem>, und fuührte einen langen schönen Sommer hindurch ein vagierendes Leben auf den Heidedörfern Niederungarns. Zog mit den Zigeunern auf den Puszta umher und dichtete <…> eine Menge von den Liedern, von denen aber in seine<…> spätere<…> Sammlung nur weniges Aufnahme fand. Bis zum Jahre 1868 lebte er als Erzieher an <und…> verschiedenen Orten, <…> und kam schliesszlich in diesem Jahre <…> mit einem Heftchen Gedichte „Zsidó dalok" Aigner és Rautmann 19868 (Judenlieder) betittelt in die Landeshauptstadt nach Budapest. Das Heftchen fand eine mehr als freundliche Aufnahme und lenkte die allgemeine Aufmerksamkeit auf ihn. <…> Von 1870–73 redigierte K. <…> eine vielgelesene belletristische Wochenschrieft („Képes Világ") schrieb <…> unter dem Pseudonyim Rudolf Szentesi einen 8 bändigen Sensations-Roman: „Budapesti rejtemek"" redigierte <in> 1876 das jüdische Jahrbuch: Zsidó évkönyv Franklin Gesellschaft 1876, und gab in demselben Jahre seine Sammlung unter dem <Ti…> Titel: „Gedichte von Josef Kiss Franklin Gesellschaft" her aus, welche einen ungewöhnlichen Erfolg erraungen. Dieselben sind zum groszen Theile lyrischen Inhalts <…und> zeichnen sich durch Formvollendung aus <…> und haben moderne <…> Beziehungen zum Vorwurf. Beliebt und anerkannt sind seine Balladen, unter dessendiesen hat die Ballade „Simon Judit" <…> die meiste Verbreitung gefunden und zählt zu den schönsten Erzeugungen[?] der nach Arany'schen Periode. Gegenwärtig lebt K. in Temesvár als Secretär der selbisr. Gemeinde. Im J[ahr]. 1878 wurde denrselbe zum Mitglied der Petöf<y>i-Gesellschaft gewählt. –

A magyar fordításában dőlt betűvel jelöltem meg azokat a helyeket, ahol a ma ismert életrajzokhoz viszonyítva újszerű adatokat közöl szerzőjük.

Kiss József 1843. november 30-án született Mezőcsáton, Borsod vármegyében. Gyermekkorát Gömör vármegye elragadó Rima-völgyében töltötte, ahová az *akkoriban tehetős szülei* a forradalom után települtek át a Tisza vidékéről, az első zsidók, akik elfoglalhatták ezt az általános szabad költözködési jog által megnyitott vidéket. E völgy népessége ősmagyar, és a palóc nyelvjárás a szokásos. A nép dallamos, erőteljes nyelve, meséi, mondái, közmondásai, dalai és egészen hamisítatlanul egyszerű észjárása maradandó benyomást gyakoroltak a gyermek gondolatvilágára, akinek *már tizenhárom éves korában költői tehetsége egészen elfogadható bizonyítékai láthattak napvilágot.* Apja Talmud-tanulmányokra szánta, és elküldte *Pozsony közelébe* az egyik jelentősebb szaktudóshoz. Egy év elteltével azonban K. felcserélte e tanintézetet a debreceni főiskolával, ahol pár évig – azonban kevés eredménnyel – a tanulmányoknak szentelte magát. Anyja halála után 1860-ban – köd előttem, köd utánam – K. elhagyta Debrecent, ahol az utolsó évben borzasztó szükséggel kellett küzdenie, és egy hosszú, szép nyáron keresztül kóborló életet folytatott Alsó-Magyarország mezőfalvaiban. Cigányokkal vándorolt a pusztán és költött egy csomó dalt, amelyekből azonban csak került be egy későbbi gyűjteménybe. 1868-ig nevelőként él különböző helyeken, és végül egy füzetecske költeménnyel – melyek „Zsidó dalok" címen jelentek meg az *Aigner és Raumann*-nál 1868-ban[3] – érkezett a fővárosba, Budapestre. A füzetkét több mint barátságosan fogadták, és ez ráirányította az általános figyelmet. 1870–73 között K. egy szépirodalmi folyóiratot szerkesztett (Képes Világ)[4], Rudolf Szentesi álnév alatt nyolckötetes szenzációhajhászó regényt írt „Budapesti rejtelmek"[5] címen, 1876-ban a Franklin-Társulat kiadásában megjelenő Zsidó évkönyv 1876-et szerkesztette, és ugyanabban az évben kiadott egy gyűjteményt „Kiss József költeményei, Franklin-Társulat" címen, amely szokatlan eredményt ért el. A költemények legnagyobb része lírai tartalmú, formai tökéletességük által tűnnek ki, és modern kapcsolatokat vetnek szemükre. Kedveltek és elismertek balladái, amelyek közül a „Simon Judit" terjedt el leginkább és az Arany utáni korszak legszebb termésének számít. K. jelenleg Temesvárott él mint az ottani Hitközség titkára. 1878-ban nevezettet *tagjául választotta a Petőfi-Társaság.*[6] –

A kéziratok *címzettje* ismeretlen, ezért a valószínűsítés módszerével kíséreljük meg feltárni kilétét. Három körülmény segíthet a feladat megközelítésében. Először: az autográfok bécsi gyűjteményből kerültek Archívumunk birtokába, a címzettet tehát valószínűleg a korabeli Bécsben kell keresnünk. (A kéziratok borítójának német nyelvű, idegen kéztől származó feliratát alább közöljük.) Másodszor: Kiss József *barátom*ként szólítja meg, tehát személyesen ismerhette. Végül: a kéziratok tartalma alapján feltételezhetjük, hogy a címzett irodalmár, publicista vagy szerkesztő lehetett.

Ha szemügyre vesszük a magyar irodalom akkori bécsi ismerőit, akik hazánk költőivel tartottak kapcsolatot, a címzettet talán a magyar versek műfordítói között

3 A korábbi szakirodalom, pl. *A magyar irodalmi lexikon* szerint a versek a költő „saját költségén" jelentek meg.

4 A szerkesztői tisztséget a megbetegedett Vértesi Arnoldtól vette át.

5 A rémtörténetek nyolc füzetben jelentek meg.

6 A *Pallas Nagy Lexikon* adata szerint: 1877. Az elektronikus lexikonok taglistáján nem szerepel Kiss József neve.

kell keresnünk. E módszerrel – feltevésünk szerint – a címzett a Bécsben élő, Magyarországról származó Ladislaus von Neugebauerrel azonosítható. Aszódi Neugebauer László (1845–1919) Petőfi verseinek ismert fordítója volt, s ugyancsak tagja a Petőfi-Társaságnak. Néhány évvel később kiadta Kiss József számos versének német fordítását is. Amíg tehát újabb adatok nem merülnek fel, őt tekintjük a fenti kéziratok címzettjének.

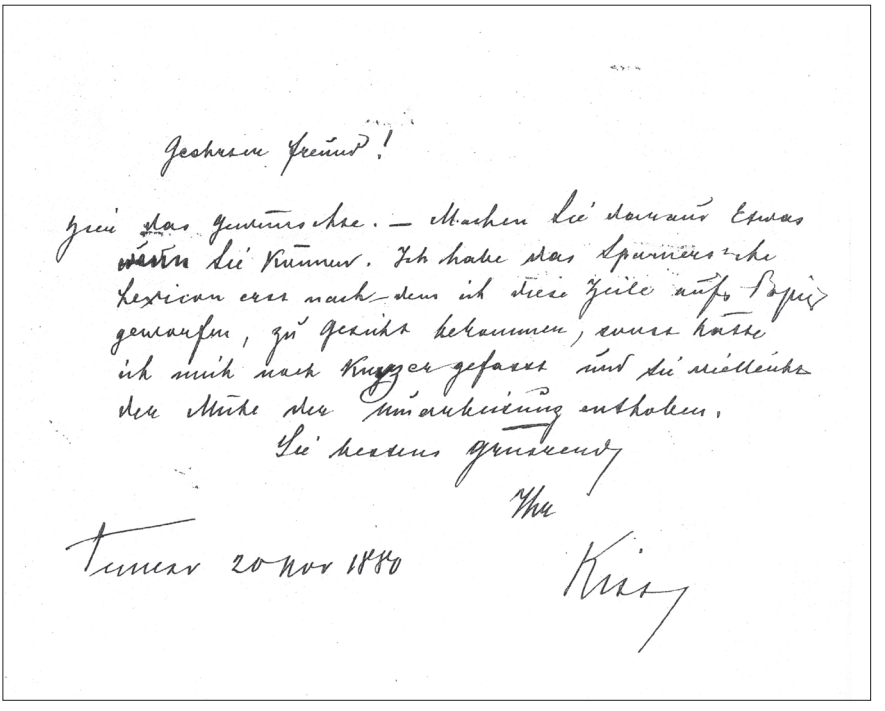
Geehrter Freund!

Hier das gewünschte. — Machen Sie darauf Etwas
Sie können. Ich habe das Spanische
Lexicon erst nach dem ich diese Zeile auf Papier
geworfen, zu Gesicht bekommen, sonst hätte
ich mich nach Kräften gequält und die mühselige
Arbeit der Übersetzung unterlassen.
Sie herzlich grüssend
Ihr
Temesvar 20 Nov 1880
Kiss

Josef Kiss wurde im Jahre 1843 30 November in Mező Bás Borsoder Comitat geboren. Seine Kinderjahre verlebte er in dem reizenden Rimathal im Gömörer Comitat, wohin sein damals ziemlich wohlhabenden Eltern aus der Rheingegend nach der Revolution übersiedelten, die ersten Juden, welche diesen der allgemeinen Zuneigung sich erfreuenden Landstrich acquirirten dürften. Die Bevölkerung dieses Thales ist eine ungarisch-slavische und der Palóczen Dialekt der landläufige. Die melodiöse kraftvolle Sprache des Volkes, seine Märchen, Sagen, Sprüche Lieder und der ganze unverfälscht naive Lebensgang desselben übten nachhaltigen Einfluss auf die Geistesrichtung des Knaben, der schon mit 13 Jahren ganz annehmbaren Proben seiner dichterischen Begabung zu Tage förderte. Seine Eltern wie diese ihm dem Lernbegierigen und schickte ihm zu einem der bedeutendsten Fachgelehrten in den Nähe Ofens. Nach einem Jahre jedoch vertauschte K. die Lehranstalt mit der Hochschule in Debreczin, wo er einige Jahre – jedoch mit wenigen Erfolg – den Studien oblag. Nach dem Tode seines Vaters 1860 verliess K. bei Nacht und Nebel Debreczin, wo er in dem letzten Jahre mit den gräulichsten Noth zu Kämpfen hatte und führte einen langen schönen Sommer hindurch ein vagirendes Leben auf den Heidewäldern Niederungarns, zog mit den Zigeunern auf den Puszta umher und dichtete eine Menge von den Liedern, von denen aber in seine spätere Sammlung nur weniges Aufnahme fand. Bis zum Jahre 1868 lebte er als Erzieher [illegible] verschiedenen Orten, und kam schliesslich in diesem Jahre mit einem [illegible] Gedichte „Özvegy dalok" (Witwenlieder) (Aigner in Rauhen Jahr 1869) bekannt in die Landeshauptstadt nach Budapest. Das Gedicht fand eine mehr als freundliche Aufnahme und lenkte die allgemeine Aufmerksamkeit auf ihn: [illegible] Von 1870 – 73 redigirte K. [illegible] eine vielgelesene belletristische Wochenschrift („Képes Világ") schrieb unter dem Pseudonym Rudolf Szentesi einen 8 bändigen Roman Sensations-Roman: „Budapesti rejtelmek"

redigirte im 1876 das jüdische Jahrbuch: Lehrer Emanuel Kranzler Gesellschaft 1876. und gab in demselben Jahre seine Sammlung unter dem Titel: „Gedichte von Joseph Kiss, Kranzler Gesellschaft" heraus, welche einen ungewöhnlichen Erfolg erlangen. Dieselben sind zum grossen Theile lyrischen Inhalts und zeichnen sich durch sprachvollendung und durchaus neuen, originellen Gedanken aus und haben moderne Gegenstände und Beziehungen zum Vorwurf. Beliebt und anerkannt sind seine Balladen, besonders seine Ballade „Simon Judis" welche gegenwärtig in den die meiste Verbreitung gefunden und zählt zu seinen Schülern seinen ersten Nach Arany'schen Genre. Gegenwärtig lebt K. in Temesvár als Lehrer an der isr. Gemeinde. Im J. 1878 wurde derselbe zum Mitglied der Petőfi-Gesellschaft gewählt. —

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
122(2018)

Czintos Emese: Példától az olvasmányig. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában

Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 235 l.

„Könyvem célja […] a népszerű, szórakoztató olvasmányok helyének, szerepének feltérképezése a 16. századi magyar irodalmi gondolkodás elméleteinek vagy inkább beszédmódjainak a kontextusában. Úgy is fogalmazhatnék akár, hogy jelen könyv egy szándék megjelenését és kontextusát vizsgálja…" (8.)

Czintos Emese a régi magyar irodalomtörténet és az irodalomtudomány egy-egy fő mumusát választotta disszertációja témájául. A fent említett szándék (speciális szerzői intenció) feltárásakor egyszerre kellett megküzdenie a históriás ének műfaji tipológiájának tova-tovagyűrűző problematikájával, tágabb kontextusban pedig az irodalom mibenlétének korabeli és jelenkori megragadásával. A szerző könyvének legfontosabb hozadékaként a széphistória ideológiai hátterének feltárását jelöli meg (200), s valóban: a kötet a históriás énekek (s ezek közül kivált a szerelmi tárgyúak) gyönyörködtető, illetve szórakoztató irodalom jellegéről igyekszik átfogó képet adni.

De mi az, hogy szerelmi és mi az, hogy szórakoztató? Noha az alábbiakban a könyv fogalmi pontatlanságaira kívánok néhány példát hozni, szeretném előtte kiemelni a szerző legnagyobb erényét: őszinte érdeklődését a 16. századi szövegek létrehozói és olvasói iránt. Filológiai, recepciótörténeti és művelődéstörténeti kutatások eredményeit egymás mellé állítva, kérdéseket ha nem is megválaszolva, de föltéve ad teret az új összefüggések felismerésének.

A históriás ének típusaival kapcsolatos problematikát Toldy Ferenctől napjainkig Czintos is áttekinti. Kár, hogy éppen az ezzel valóban értékelő módon foglalkozó értekezést, Pap Balázs 2012-ben megvédett, majd 2014-ben javítva kiadott disszertációjának (*Históriák és énekek* [Pécs: Pro Pannonia, 2014]) első fejezetét *(A históriás ének műfajfogalma)* nem építi be. Ez fontos tanulságokkal szolgált volna a műfaji keretrendszer újragondolására, a tényleges továbblépésre. Bár a kötet ezzel a fogalmi áttekintéssel indul, s az elmúlt évtizedek diskurzusait követve elmarasztalja a Toldynak tulajdonított széphistória-fogalmat csakúgy, mint a históriák hármas felosztását, a további fejezetekben, mintegy a tehertől megkönnyebbülve, továbbra is használja a kifejezést.

A szépirodalmiság, az olvasmány mint az időmúlatásra szolgáló eszköz jelenségét alapvetően a tanító–gyönyörködtető dichotómia mentén igyekszik megragadni Czintos. Az irodalmi regiszterek elgondolása csak említés szintjén jelenik meg (pl. 120–121). Ebbe hol a fikciósság kérdésköre, hol a népszerű, illetve szórakoztató jellegű irodalmi művek tárgyalása vegyül. A keveredés olyan műveket is az elemzés körébe vonz, melyek – miközben felvillantják a korabeli irodalom sokszínűségét – inkább nehezítik a históriákról való fogalomalkotást. A gyönyörködtető, szórakoztató, időmúlató, valamint az ezeket vagy magába foglaló, vagy magába nem foglaló fiktív irodalmat például érdemes lett volna szétválasztani, még ha a vizs-

gált korban nem is voltak éles határaik. Nehéz lenne azt is eldönteni, az *olvasmányosság*, az *élvezetes olvasás* nem kifejezetten objektív és nehezen történetiesíthető fogalmai mely fentebbi kategóriák mellett szolgálhatnak érvül. Például a „sorok jobb ritmusra, rímelésre igazítása" (39), más szavakkal a verselésnek a korabeli vagy a jelenkori elváráshorizont szerinti jobbá tétele milyen műfaji elmozdulást kellene mutasson? Természetesen a szerző sem állítja, hogy a „jobb rímelés" szükséges feltétele lenne például a szórakoztató irodalomnak, azt azonban igen, hogy a szórakoztató szándék teszi ezt a verseléssel. Ám állíthatjuk-e azt, hogy a kiművelt, esztétikai értékkel bíró verselés a gyönyörködtető vagy a szórakoztató szándékú irodalom hozadéka, esetleg sajátja? Nyilván nem.

A problémát az okozza, hogy nincs megnyugtató irodalomdefiníció (soha nem is volt), mely egyértelműen meghatározná a szükséges és elégséges feltételeket, így a besorolás csak meggyőződés kérdése, szubjektív ítélet eredménye. Véleményem szerint az esztétikai érték (mely megint csak szubjektív kategória) minden irodalom sajátja (feltétele?), tehát a fiktív és nem fiktív, a gyönyörködtető és a tanító szövegeké egyaránt. Az esztétikai élvezet kiváltására, vagy az esztétikai elvárásnak való megfelelésre irányuló törekvés ily módon nem lenne teljes átfedésben a gyönyörködtetés szándékával. Korábbi állításának ellenkezőjét fogalmazza meg a szerző is a Heltai Gáspárnével foglalkozó fejezete végén: „Az irodalmi művek esztétikai és műveltségi szintjének gyengülése ugyanis döntő és közvetlen szerepet töltött be az olvasók számának megnövekedésében; minden tekintetben ez volt az a folyamat, amely megalapozta a populáris irodalom későbbi fejlődését és problémamentes elfogadását, e folyamatban pedig vezető szerepet játszott a *históriás ének*" (96–97).

Czintos Emese könyve azonban más kérdésekre is ráirányítja a figyelmet. Az említett, Heltainé munkásságával foglalkozó fejezetben például az egyetlen 16. századi magyarországi nyomdásznő és „üzletasszony" (80) karakterével ismerkedhet meg az olvasó. A nemzetközi gender szakirodalmat is felhasználó rész az özvegy kiadói tevékenységét Heltaiéval összevetésben tárgyalja. Bár Czintos maga is kiemeli, hogy a Heltaiéhoz hasonló tudatosságot nem tulajdoníthatunk az özvegyének (82), fontos megfigyelést rögzít tanulmányában. Az RMNY adataira támaszkodva megállapítja, hogy Heltai Gáspár 79 ismert kiadványából csupán 12 tekinthető szórakoztató irodalomnak, Heltainé ezzel szemben zömmel históriákat (47 kiadványból 39), s kisebb részben tankönyveket, illetve egy tudományos és két vallásos művet adott ki (81). Noha a szerző itt nem részletezi, mely tételeket tekintette szórakoztató irodalomnak, s ehhez képest miért a históriákat vizsgálja Heltainénál, azt így is kijelenthetjük, hogy míg Heltai Gáspárnál a profit mellett nagy jelentősége volt a kultúrmissziónak, ez utóbbi az özvegy kiadói tevékenységére már nem jellemző.

A fejezet mégis azzal a szándékkal íródik, hogy az özvegy „mint vállalkozó és mint nő" (96) alakját megfesse, s tevékenységére felhívja a figyelmet. Ennek fényébe emelve Heltainé a 16. századi kultúrára nagy hatással bíró személlyé alakul: igaz, Czintos szerint ez éppen az irodalom esztétikai és műveltségi szintjének csökkenését eredményezte (96–97). A társadalmi nemek diskurzusába emelve

mindez azt jelenti, hogy a zömmel férfiak által meghatározott, de a férfiakétól eltérő korabeli női műveltség Heltainé kiadói tevékenységének hála a közízlés általános gyengüléséhez, valamint az olvasóközönség megnövekedéséhez vezetett.

Nem lehet azonban Czintos Emesét elfogulatlansággal vádolni: noha a mizogünia eseteire gyakran felhívja a figyelmet (pl. 136, 151), az *Eurialus és Lucretia* Brownlee-féle értelmezése kapcsán éppen a nőgyűlölő értelmezést igyekszik meggyőzően cáfolni (193–194). A könyv ezen fejezetének *(Retorika, poétika, ideológia: Az* Eurialus és Lucretia *beszédmódjai)* fontos megállapítása szerint ugyanis a protestáns morálon és retorikán felül a szerelmi história szereplőinek jellemét, gondolkodását és tetteit a rendelkezésre álló „klerikális és udvari regiszterek által meghatározott" (194–195) kettős nőkép alakítja.

A históriás ének műfaja, a szórakoztató vagy népszerű irodalom, s maga az irodalom is nehezen megragadható fogalmak – a gyönyörködtetésre, szórakoztatásra és időmúlatásra irányúló szándék azonosítása és megállapítása nem kevésbé nagy feladat. Czintos Emese disszertációjával az erről folyó diskurzushoz tudott érdemben hozzászólni. Így a szerző kutatási eredményeit figyelembe véve kijelenthetjük: szándék van.

Maróthy Szilvia

Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Litterae Hungariae.* Transformationsprozesse im europäischen Kontext (16–18. Jahrhundert)

Im Auftrag der Grimmelshausen-Gesellschaft Münster in Zusammenarbeit mit Klaus Haberkamm, herausgegeben von Peter Hesselmann

Wissenschaftliche Schriften der WWU Münster, Reihe XII, Band 20 (Münster: WWU, 2018), 592 l.

A tudós szerzőpáros, Knapp Éva és Tüskés Gábor az elmúlt húsz évben keletkezett tanulmányainak németül eddig kiadatlan részét gyűjtötte össze a kora újkori magyar–német kapcsolattörténet területéről. A láthatóan egységes egészként kezelt kötet, amely tartalmilag az eltérő eredeti megjelenési helyek és idők ellenére is összetartozó egészet képvisel, ezúttal még formálisan is szinte elrejti a szerzőség attribútumait. A közel hatszáz oldalas könyv névmutató előtti oldalán található meg az a lista, amely megadja az eredeti megjelenési helyet, és kezdőbetűkkel jelöli az egyes tanulmányok szerzőjét. A münsteri Westfälische Wilhelms-Universität igényes sorozatában közreadott gyűjtemény folytatja azt a hagyományt, irodalom, néprajz- és művészettörténeti koncepciót, amelyet Knapp Éva és Tüskés Gábor a két kultúra összefüggéseinek feltárása érdekében korábban már több német és angol nyelvű tanulmánykötettel megvalósított. Miként bevezető ajánlásában Peter Heßelmann, a münsteri Grimmelshausen Társaság elnöke megfogalmazta, a kötet tükrözi, hogy Magyarország mindig multietnikus és multikonfesszionális or-

ság volt, amely nyitottnak mutatkozott a különböző külföldi hatások befogadására. Ezt a tendenciát igazolják a tanulmánykötet dolgozatai is, különlegességük pedig abban rejlik, hogy az átfogó témákon túl olyan filológiai rétegeket tárnak föl, amelyek a két kultúra kutatásának sok évtizedes történetében elkerülte a tudós kutatók figyelmét.

A kötet 17 tanulmányából hat közlemény most először jelenik meg német nyelven, az eredetileg németül publikált tanulmányok nagy része ismeretlen magyarul, kettő pedig itt lát először nyomdafestéket. Az öt fejezetbe szerkesztett dolgozatok tematikus összekapcsolódást mutatnak, az egyes fejezeteken belül pedig a tartalmi időrend a rendezői elv. A tanulmányok egy része előadásként olyan konferenciákon hangzott el, amelyeket részben az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és a münsteri Grimmelshausen Gesellschaft rendezett, magyar részről többnyire Tüskés Gábor irányításával, ezek az előadások a nyomtatott változatban természetesen már alkalmazkodtak a publikációs követelményekhez, éppúgy miként a magyarul megjelent dolgozatok is a német megjelenés érdekében átdolgozásra kerültek.

A *Német–magyar irodalmi kapcsolatok* című fejezet nagyrészt egy szerzőhöz vagy motívumhoz kötött tanulmányai a húszéves kutatás bevezető összefoglalását is tartalmazzák, a kora újkor irodalomtörténetének magyar és német párhuzamait, összekapcsolódását világítják meg. A *Fortunatus in Ungarn* az első eredeti német regény két magyar nyelvű átdolgozását ismerteti meg az olvasóval, a verses formában megjelent *Az Fortunatusrol valo szép historia, énec szerént szerezve* (1577–1583) című nyomtatványt és *Az Fortunatusrol iratott igen szep nyájas beszédü könyvetske…* (1651) című prózai munkát. Noha a német nyelvű bibliográfiai szakirodalom tud a magyar Fortunatus-kiadásokról, nem átdolgozásként, hanem fordításként regisztrálja őket, és a közreadott adatok is több tévedést tartalmaznak. Tüskés Gábor a filológiai korrekción túl részletesen elemzi a magyarul megjelent feldolgozások eredetiségét, fejlődéstörténeti hátteret rajzol föl a magyar verses elbeszélés és a regény kezdeteinek kialakulásához. A szakirodalom elavult feltevéseit tisztázva, a fordítás és átdolgozás technikai és tartalmi finomságait részletezve Tüskés még kitér arra is, hogy miként alakult a két szöveg további kiadástörténete, illetve hogyan épült be a motívum a magyar irodalomba a 16. század közepétől kezdve egészen a romantika koráig.

A német barokk egyik legizgalmasabb regénye, amely egyértelműen a magyar történelemhez kötődik, Daniel Speer *Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus* (1683) című műve. 2003-ban Tüskés Gábor ennek a regénynek kapcsán rendezett konferenciát magyar, német és olasz résztvevőkkel, a Német Nagykövetség támogatásával. A tanácskozást Tüskés Gábor moderálta, előadást is tartott, és nagyon tartalmas bevezetőt mondott a regényhez köthető legendás magyar film, *A trombitás* levetítése alkalmából. Jelen kötetben közreadott és első ízben megjelent tanulmánya szintetizálja a regényről, annak szerzőjéről, a motívum tovább éléséről szóló tudnivalókat, beleértve a későbbi magyar regényes feldolgozásokat éppúgy, mint a filmes adaptációkat.

Knapp Éva *Martin Cochem Gertrudenbuch in ungarischer Sprache (1681)* című tanulmányában egy eddig feldolgozatlan

imádságoskönyvvel foglalkozik, összefoglalva az imádságoskönyvekre vonatkozó szakirodalmat, rámutatva az eddig hiányzó, a műfaj nemzetközi kontextusban való értelmezésére. Az imádság műfaj elméletének történeti hátterét, az ismeretlen példányfeltárásokat és a fordítás elemzését egyaránt új megfigyelésekkel gazdagító dolgozat még lábjegyzetében is figyelemfelkeltő újdonságot tartalmaz. A tanulmány 10. jegyzetéből tudható meg, hogy Knapp Éva összeállította *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzéké*t az 1701–1920 közötti időszakból, amely jelenlegi kéziratos formájában is 5673 tételt regisztrál.

Tüskés Gábor tanulmánya *(Deutsch-ungarische Kontakte auf dem Gebiet der Historia litteraria im 18. Jahrhundert)* arra a Tarnai Andor-tanulmányra épül, amelyet szerzője már 1962-ben publikált és amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar–német kapcsolatok tanulmányozásához elengedhetetlen a közép-európai kultúrák összehasonlító elemzése. Tüskés a német recepcióval rendelkező Burius család, Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály és Schmeizel Márton tevékenységét elemezve ad példát a magyar–német irodalomtörténeti feldolgozások összefüggéseire.

A tanulmánykötet második tematikus egysége a neolatin irodalom területéről mutat be eddig kellően nem értékelt forrásokat. A magyar retorikatörténetre gyakorolt külföldi hatások egy példáját elemzi Knapp Éva a *Matthaeus Tympius in Ungarn. Ansätze zur Rezeptionsgeschichte der Werke mit einem Rhetorikbezug* című dolgozatában. A teológus, egyházi szónok, retorikatanár (1566–1616) nevéhez mintegy nyolcvan latin illetve német nyelvű retorikai mű kötődik, nevét azonban csupán két magyar kutató, Imre Mihály és Kecskeméti Gábor említette meg, de viszonylag elhanyagoltnak tűnik a német szakirodalom számára is. Életművének monografikus feldolgozása még nem történt meg, de Knapp Éva támaszkodhatott néhány adatokban gazdag retorikatörténeti tanulmányra. Műveinek kiadása a magyarországi nyomdák érdeklődését nem keltették fel, ami annál is érdekesebb, mert hatása a magyarországi könyvjegyzékek áttanulmányozása szerint nem volt elhanyagolható. Knapp Éva ezeket a forrásokat csoportosítva és értékelve – tulajdonosok, iskolák, possessorok után nyomozva – állapította meg, hogy Tympius olvasott és a tanításban gyakorta felhasznált szerző volt egészen a 18. század végéig. A vizsgálat másik eredménye, hogy Tympius történeti művei Magyarország iránti élénk érdeklődésről tanúskodnak, és ezt még a teljes életmű magyar szempontú feldolgozásának is meg kell erősíteni.

A *Briefttheorien im ungarischen Jesuitenunterricht* című Knapp-tanulmány a levéllel foglalkozó gazdag magyar szakirodalomból leginkább Bán Imre tanulmányát találta inspirálónak, az ő nyomdokain (is) haladva vizsgálta meg Knapp Éva a jezsuita iskolákban tanított levélírás-elméletet és -gyakorlatot. A magyarországi jezsuiták gyakorlatának is kiindulópontja a humanista levélírás-gyakorlat volt, különös tekintettel Jean Voel 1571-ben megalapozott levélírás-módszertanára, amelyhez a 17. században társult Justus Lipsius népszerű metódusa is. Ezek a hatások hozták létre a 18. századra a levélműfaj szétválását a köznapi *(naturalis)* és az irodalmi *(artificalis)* levélre, amelyek készítésének szabályrendszerét kompendiumok sorával tettek könnyen elsajátíthatóvá.

A jezsuita iskolai színjátszással foglalkozik Knapp Éva *Identische Geschichtsstoffe auf der deutschen und ungarischen Jesuitenbühne* című tanulmánya. A rendkívül gazdag magyar színháztörténeti szakirodalom vázlatos áttekintése után Knapp Éva Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna *Történelem a színpadon* kötetét figyelembe véve, azokat a jezsuita drámákat dolgozta fel, amelyek a jelzett monográfiából kimaradtak, azaz a magyar vonatkozású darabok külföldön kerültek előadásra. A feldolgozott műveket a szerző történeti szereplőik szerint tematikus csoportban elemezte, a hat tárgyalandó csoport témaköre: három Szent Istvánról szóló drámacsoport, egy I. Béláról, egy II. Béla fiai közti viszályról, egy Hunyadi Lászlóról, egy Hunyadi Mátyásról, egy pedig a „magyar–bolgár királynak" nevezett Trebellusról szól. A hasonló témájú magyar és német iskoladrámák összevetéséből Knapp Éva fontos megállapításokat tesz a külföldi nézők számára történő feldolgozás, a jellemvariánsok, a történeti háttér részletezését illetően. A szövegeken alapuló vizsgálat számos olyan korábbi megállapítást helyesbít, ahol csak címlapok, színlapok alapján vontak le a kutatók nem mindig helytálló következtetéseket, például tévesnek bizonyult az a korábbi feltevés, hogy az azonos drámacím mögött ugyanaz a szöveg került előadásra, másrészt az eltérő feldolgozások az iskolában elsajátított nyelvi és történelmi tudás befogadói komplexitásától függött.

A tanulmánykötet harmadik fejezete a tudós szerzőpáros olyan érdeklődési területébe ad bepillantást, amely több önálló kötetben, tematikus feldolgozásban is az olvasó elé kerülhetett. A *Szöveg és kép* című fejezet kutatásait megelőzte számos folyóiratban közölt tanulmány, de a *Populáris grafika a 17–18. században* (Budapest: Balassi, 2004) című kötet is. Knapp Éva Rimay Jánosról szóló tanulmánya *(Virtutes concathenatae. Zum ikonographischen Hintergrund der Tugendgedichte von János Rimay)* a nagyon gazdag Rimay-szakirodalomhoz is tud olyan új megállapításokat tenni, amelyek még a kortárs Rimay-kutatókat (Jankovics József, Ács Pál) is feltételezésük újragondolására késztetik. A szerző lépésről lépésre átvizsgálja tudós elődei megállapításait és jóllehet, a Rimay versét inspiráló „picturára" ő sem tudott ráakadni, de a műfaj ikonográfiai típusát meglehetős biztonsággal meghatározta, és fontos szempontokat szolgáltatott az esetleges szerencsével kísért további képkutatáshoz.

A szigetvári hős és a költő, hadvezér Zrínyi Miklós tevékenységének együttes tárgyalását tűzte ki célul az a magyar–német konferencia, amelyet Tüskés Gábor és Wilhelm Kühlmann szervezett 2007-ben. Tüskés Gábor egy korábban is kedvelt témáját dolgozta ki a konferenciaelőadás kedvéért, amely *Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi* címmel a konferenciakötetben is megjelent. Cennerné Wilhelmb Gizella posztumusz kötetére alapozva (*A Zrínyi család ikonográfiája* [Budapest: Balassi, 1997]), a művészettörténészek (Galavics Géza, Buzási Enikő), és az irodalomtörténészek (Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván) résztanulmányait is figyelembe véve Tüskés – gazdag, bár sajnos csak fekete-fehér képanyaggal illusztrált – részletes elemzéssel bizonyítja, hogy a Zrínyi-család korabeli értékelése direkt kontaktust tételez Európa és a magyar történelem között. A tanulmány azzal a keserű megállapítással zárul, hogy mindennek ellenére a modern Európa-történetekben a két Zrínyi alig említődik meg. Ennek a

méltatlan helyzetnek a megváltoztatására szervezték a fentebb idézett konferenciát is. Jóllehet Tüskés Gábor tanulmányában kitérőt tesz a modern Zrínyi-ábrázolás bemutatására is, itt említjük meg, hogy a konferencia óta jelent meg az a – színes képekkel is illusztrált – részletes feldolgozás, amelyben *Zrínyi Miklós alakja a 20. századi magyarországi festészetben és szobrászatban* címmel Tüskés Anna dolgozta fel a költő Zrínyi ikonográfiáját (*Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról,* szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor és Padányi József [Budapest: MTA BTK, 2017], 153–170). A jelen tanulmánykötet két ikonográfiai fejezete is foglalkozik a jezsuitákra jellemző képi ábrázolással, mindkét dolgozat a két szerző közös munkája. A magyar művészettörténet-írásban némileg elhanyagolt területet, a barokk kori freskófestés bemutatását gazdagítja a győri jezsuita kollégium lépcsőháza freskóinak részletes elemzése *(Rhetorisches Konzept und ikonographisches Programm des Freskenzyklus in der Prunkstiege des Raaber Jesuitenkollegs)*, a jezsuita szentek és az emblémakönyvek sajátosságaival foglalkozik az *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert* című tanulmány.

Tüskés Gábor munkásságára jellemző, hogy gyakran vet föl olyan kérdéseket, amelyek egy-egy terület további kutatásának irányt mutatnak, konferenciákat vagy nemzetközi együttműködést alapoznak meg. Az *Erzählliteratur und Reformation. Schwerpunkte einer interdisziplinären Forschungsdiskussion* című tanulmány részben megelőlegezi a reformációs jubileum egyik fő kutatási témáját, részben összefoglalja az elbeszélés-kutatás eddigi eredményeit és hiányosságait. Az elbeszéléskutatás egyik fontos területére konkrét példa elemzésével hívja fel a figyelmet a szerzőpáros közös tanulmánya: *Das erste Mirakelbuch von Mariatal (1661) und seine Wirkungsgeschichte*. A mirákulumos könyvek nemcsak a zarándoklatok szociáltörténetét illetően szolgálnak adalékul, hanem tartalmi, narratív sokszínűségük okán a koraújkori elbeszélő irodalom egyik kevéssé ismert forrástípusához tartoznak. Az 1648-tól a 19. század közepéig terjedő korszakból Magyarországról több, mint ötven nyomtatott és ugyananynyi kéziratos mirákulumos könyv ismert, amelyek itt megelőlegezett tanulmányozása a műfaj sajátosságának magyar és a külföldi összefüggéseit hivatott feltárni.

A történeti elbeszélés-kutatás feladatai között nem mellőzhető Mikes Kelemen írásainak elemzése, különösen akkor, amikor a Mikes-évforduló konferenciákkal, tanulmánykötetekkel, bibliográfiával segítette a kutatást. A Hopp Lajos nevéhez köthető monumentális kritikai kiadás megjelenése után tévesen gondolta az irodalomtörténész közvélemény, hogy itt már befejezett kutatásról van szó. Tüskés Gábor nemcsak a konferencia, könyvbemutató szervezésével és Hopp Lajos hagyatékának ápolásával, hanem a Mikes-kutatás újragondolásával is irányt szabott a 18. századi irodalomtörténeti új fejezetének. A *Kelemen Mikes (1690–1761). Unbekannte Quellen zu Erzählungen in den Briefen aus der Türkei* című tanulmányában Hopp Lajos kutatásain túllépve újabb elbeszélések közvetlen forrását, illetve szövegváltozatát azonosította. Az újonnan megjelölt források mellett azonban még lényegesebb az a kutatási módszertan, amellyel Tüskés Gábor kijelölte a kutatás további módszereit és lehetőségeit.

A tanulmánykötet utolsó fejezete a kegyesség és az irodalom kapcsolatának megjelenését vizsgálta. A *Marianische Landespatronin in Europa unter besonderer Berücksichtigung Ungarns* a magyarországi Mária-kultusz történeti nyomon követésével és nemzetközi összehasonlításával tárja fel a Patrona Hungariae fogalom változását, hatását a kora középkortól napjainkig. A magyar történelem évszázadokon át öröklődő toposzai *(extra Hungariam non est vita, propugnaculum Christianitatis, fertilitas Hungariae, querela Hungariae)* mellett a Regnum Marianum toposz Szent István korától végigvonul a magyar történelmen, és a magyar identitásképzés egyik fontos motívumává válik, amely a nemzeti érdekek és konfliktusok összeütközésében is fennmarad. A *Jesuitenliteratur und Frömmigkeitspraxis in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert* című tanulmányában Tüskés Gábor példák sorával bizonyítja, hogy a jezsuiták kegyességi irodalma különböző hatásokat magába olvasztva nem önálló jezsuita kegyességet alakított ki, hanem kultúrák elsajátításával és módosításával elsősorban a kegyességi gyakorlat igényeit elégítette ki. A *Frömmigkeit zwischen Aufklärung und Gegenaufklärung. Eine personengeschichtliche Untersuchung* című tanulmány Koptik Odó dömölki apát tevékenységével foglalkozik. A magyar szakirodalomban néhány 19. századi összefoglalást (Károlyi Árpád, Pacher Donát) és Szörényi László műelemzését („Mária, a magyar történelem tanúja. Koptik Odó: Thalleis", *ItK*, 91–92 [1987–88]: 440–448) leszámítva ez az első áttekintő tanulmány Koptik apát egyháztörténeti és irodalmi munkásságáról. Koptik Odó és a huszárból bencés főapáttá szelídült, de határozott egyéniségnek megmaradt Sajghó Benedek konfliktusai, a dömölki kegytemplom és zarándokhely létrehozása, a Mária-kultusz és a csodatevést máig emlegető néphagyomány és a felvilágosodás kezdeti megnyilvánulásai Koptik Odó példáján keresztül bepillantást engednek a 18. század közepének vallási megújulási mozgalmába. A szerzők nemcsak a dömölki kegytemplom megálmodójának megpróbáltatásokkal teli életét részletezték, hanem műfaji csoportosításban – jórészt kéziratban maradt – irodalmi hagyatékát is. Sajnálatos, hogy a teljességre törekvő feltárás a tanulmány magyar nyelvű megjelenése (Tüskés Gábor – Knapp Éva, „A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó [1692–1755]", *Történelmi Szemle* 1. sz. [1995]: 69–81) óta senkit nem inspirált Koptik Odó ellentmondásos személyisége és helytörténeti szempontból is értékes tevékenysége feltárására.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánykötete a feldolgozott témák mikrofilológiai pontossága, ugyanakkor nagy ívű, tovább gondolásra érdemes témafeltárása jelentős lépést tett a magyar–német irodalmi, néprajzi, vallástörténeti kapcsolatok vizsgálata területén, ajánlatos lenne, ha az általuk évtizedek óta végzett munka fiatalok kutatócsoportjának létrehozásával lendületesen folytatódna.

Németh S. Katalin

Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919

A Folklore Fellows magyar osztálya nagyszalontai gyűjtőszövetségének hagyatékából összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin (Kolozsvár: Kriza János Társaság, 2018), 474 l.*

Ez a kötet archivális forrásból közzétett néprajzi gyűjtés, azaz voltaképp kettős létmódban létezik: egyrészt a levéltári források fennmaradásának elvei és kiadásának szabályai határozzák meg, másrészt viszont egy régi néprajzi gyűjtés időpillanatát és szövegállapotát teszi megragadhatóvá. Csak azért nem érdemes túlságosan rácsodálkoznunk erre a hibrid jelenségre, mert nem valamiféle újdonságról van szó.

A kiváló marosvásárhelyi folklorista, Olosz Katalin az utóbbi időben folyamatosan tette és teszi közzé az ilyesféle leletmentés eredményeképpen létrejött szövegkiadásait, amelyek levéltári vagy adattári kutatásra alapozott néprajzi kiadványok, s már egy külön életmű formátumát is kirajzolják. Ezeknek a munkáknak a sora gyarapodott most egy újabb darabbal. Egy olyan kötettel, amely egy évszázaddal korábbi állapot megismerésére nyújt lehetőséget. Most – szerencsés módon – a 2017-es Arany-évfordulóhoz igazítva tudott Olosz Katalin egy komoly újdonságot, mi több (nem túlzás), szenzációt jelentő munkát közreadni: egy olyan gyűjtés anyagát adta ki, amely persze születését nyilván Aranynak, pontosabban az Arany-kultusznak is köszönheti, ám jelentősége messze túlmutat ezen. 1912 és 1919 között Nagyszalontán Szendrey Zsigmond középiskolai tanár kezdeményezésére és a helyi állami főgimnázium diákjainak a bevonásával zajlott le ugyanis az a nagyarányú gyűjtőmunka, amely elsősorban az epikus népköltészet összegyűjtésére irányult, s amelyet teljes egészében mindmáig nem adtak ki.

Ennek a vállalkozásnak a balladagyűjtés kontextusában is különleges helye van. Hiszen – ahogyan ezt a könyvhöz mellékelt bevezető tanulmányban rögzíti is Olosz Katalin – más alföldi településről ilyen arányú epikus népköltészeti anyagot nem próbáltak meg felgyűjteni, s Nagyszalontára sem eshetett volna ilyen kiemelt figyelem, ha nem lett volna a településnek (amely ráadásul nem is falu…) egy olyan nagy szülötte, mint Arany János. A gyűjtés sorsa is jól mutatja ezt a kimondatlan eredetet, hiszen mindaz, ami végül is megjelent a gyűjtésből a Magyar Népköltési Gyűjteményben (mert egy kötet azért ebből megjelent a sorozat XIV. darabjaként: *Nagyszalontai gyűjtés*, gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő közössége, Kodály Zoltán közreműködésével, szerkesztette Szendrey Zsigmond, kiadja a Kisfaludy Társaság [Budapest: Athenaeum, 1924]), egy olyan szelekció eredményét mutatta, amely Arany balladáinak és költészetének előképét akarta volna visszakeresni a népköltészeti anyagban, tehát csak az archaikumokra volt kíváncsi. Ennek következtében maradt ki a kötetből az új stílusú balladaköltészet szinte teljes anyaga, felemás képet rajzolva Nagyszalonta folklórkincséről. Emiatt egy fontos jellegzetesség rejtve maradt, s elsősorban azért, mert a 20. század eleji Arany-kutatás éppen másra volt kíváncsi: akkor

* A recenzió az OTKA támogatásával (K 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János).

ugyanis Arany műveinek lehetséges folklóreredete tűnt nagyon fontosnak, ezt igyekeztek bemutatni az egykori közreadók. Tehát az Aranyra esetleg hatást kifejtő, régi stílusú rétegét keresték a balladáknak, s nem figyeltek arra, ami inkább a mai nézetből látszik igazán fontosnak, s amit ez a kötet is ékesen bizonyít, hogy ugyanis Nagyszalontán Arany egy eleven és produktív folklórtudásba nőtt bele. Az olyan népballadák, amelyek Aranyra nem lehettek hatással, hiszen keletkezésük a költő halálával nagyjából egyidős (vagy már Arany halála utáni), mint például a cséplőgépbe esett lány balladája (307–309) éppen a folklór alakulásának a folyamatát érzékeltethetik – s ez fontos következtetésekre ad alkalmat a korábbi, Arany gyermeksége időszakára is. Aranynak ugyanis a folklór világa nem egy idejétmúlt, csak az öregek meséiben élő világ volt, hanem egy élő, folyamatosan alakuló és gazdagodó, recens tapasztalat. Ezért nagyon fontos fejlemény, hogy Olosz Katalin nem egy ilyen – ideologikusan megalapozott – előzetes szűrőn keresztül mutatja most meg nekünk ezt az anyagot, hanem az egykori gyűjtés teljességét felvillantva. Vállalva még azokat az esetlegességeket is, amelyek az akkori gyermekgyűjtők tapasztalatlanságából és az őket irányító Szendrey 19. századias folklórszemléletéből következtek. Még akkor is nagyon komoly újdonság ez, ha érteni lehet, miért is maradt annak idején publikálatlan az anyag. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy a régies balladakincsre irányuló figyelem csalódást érezhetett a felgyűjtött anyag egy része miatt, hanem a lejegyzés szakszerűsége is hagyott maga után kívánnivalót. A kísérőtanulmány nagyon alaposan és meggyőző módon mutatja be, hogy a gyűjtést kezdeményező Szendrey Zsigmond milyen, ekkorra már némileg elavult elvek alapján próbálta meg összeszedni az epikus költészet anyagát Nagyszalontán, hogy diákgyűjtői milyen felkészítetlenül és néha hibásan fogtak hozzá a munkához – s a gyűjtés korrekciójaként Nagyszalontára látogató Kodály egy egészen más gyűjtői koncepció jegyében miképpen szembesült ezekkel a fogyatkozásokkal. Hogy aztán a közte és Szendrey közt kialakuló konfliktus végül is az egész vállalkozást aláaknázza. Persze ebből még így is megszületett Kodály nagyszalontai gyűjtésének az anyaga, amelyet nagyjából másfél évtizede szerencsére kiadtak: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, s. a. r., szerk. Szalay Olga és Rudasné Bajcsay Márta, Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam, XV (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, 2001). S most, hogy a maga módszertani felemássága ellenére mégiscsak megjelenhetett Szendreyék gyűjtése is, végre teljesebb lett a kép. Olosz Katalin nagyon jól döntött, amikor a Kodálytól egykor joggal kritizált esetlegességeket is megtartva adta ki a gyűjtött anyagot: hiszen ma már ez így is pótolhatatlan, rég kiveszett folklórkincset jelent.

Az alapos szövegkiadás azt a szövegállapotot akarja visszaadni, amelyet a gyűjtő egykoron rögzített – noha Olosz Katalin felhívja a figyelmet arra, hogy egykoron Kodály kritikájának igaza volt, amikor a gyűjtés pontatlanságait panaszolta. Akár azért, mert a nyelvjárásiasság visszaadásában az amatőr gyűjtők pontatlanok voltak, akár azért, mert nem vették figyelembe a dallamokat, s ezeket nemcsak nem rögzítették, hanem a szöveget is prózai diktálás után jegyezték le. Márpedig ebből komoly ritmikai hibák vagy szövegromlások adódhattak. Mindezt azonban a

sajtó alá rendező nem próbálta meg korrigálni – ez amúgy is reménytelen rekonstrukciós feladat lett volna száz év elteltével. Hiszen már a kortárs Kodálynak sem sikerült ezt a kiigazítást elvégeznie.

A kötethez egy igen részletes és alapos kísérőtanulmány társul, amely számos fontos és kevéssé (vagy pontatlanul) ismert tudománytörténeti körülményt ismertet. Szendrey Zsigmond státuszától kezdve egészen a Folklore Fellows mozgalom nagyigényű, de töredékesen megvalósult terveiig, vagy éppen olyan érdekes dilemmákig, minthogy miért törhetett meg a gyűjtés kiadásában (illetve ennek elmaradásában) fontos szerepet játszó, a Magyar Népköltési Gyűjteményt is szerkesztő Sebestyén Gyula szakmai karrierje oly látványosan. A tanulmány egyik legfontosabb elemzési szempontjára pedig már röviden utaltam: a Szendrey-féle gyűjtés kiegészítésére Nagyszalontára kiküldött Kodály Zoltánnak lett volna a feladat az elmaradt dallamgyűjtés pótlása, ám ez nem sikerült. Részben azért, mert ez már módszertanilag is igen kétséges vállalkozás volt (egy felgyűjtött balladaanyaghoz utólag megkeresni a dallamokat), másrészt pedig Szendrey és Kodály eltérő folklórfelfogása, habitusa is szinte lehetetlenné tette az együttműködést. Kodály önálló gyűjtése így egészen más arcát mutatta Nagyszalonta folklórkincsének, mint az ebben a kötetben megjelent anyag.

A kiadás komoly értéke, hogy Olosz Katalin ezúttal is adattári formában azonosítani tudja a gyűjtésben résztvevő diákokat, sőt az adatközlők egy részéről is vannak információi. Ez a gyűjtemény beágyazáshoz nagyon fontos adalék – s Olosz Katalin korábbi szövegkiadásaiban is hasonló erények figyelhetők meg (mint például a következő kötetében: Szabó Sámuel, *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*, Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin [Budapest – Marosvásárhely: Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, 2009]).

A kötetnek Arany János felől nézve is nagyon komoly újdonságai vannak – csak persze egy kicsit máshol, mint ahol a korábbi kutatás kereste. Egy irodalomtörténész a leginkább talán ezekre a tanulságokra figyel. Olosz Katalin jegyzetei majd mindenhol kitérnek az Aranyt érintő kérdésekre is – néhány ponton azonban tán nem fölösleges ezekhez némi kommentárt fűzni, mert az irodalomtörténeti szakirodalom körültekintőbb bevonásával még gazdagabbá lehetett volna tenni ezeket a megjegyzéseket.

A nagyszalontai gyűjtésben benne van *A halott vőlegény* című népballada, amelyet hiedelemballadaként lehet azonosítani, s részben verses, részben prózai átkötésekkel operáló szöveg (115–116). Ez szüzséjét tekintve a *Bor vitéz* egyik fontos előképe – ez a mozzanat például nincs megemlítve a jegyzetekben. A szöveg azért lényeges újdonság, mert az eddigi, a szakirodalomban kimutatott párhuzamok mind irodalmi (sőt, kifejezetten világirodalmi) eredetűek voltak, ám egy helyi népballadai párhuzam érthetővé teszi Arany érzékenységét a téma iránt. Azt a kifinomult, a magyar költészetben előzmény nélküli versformát, az ún. „maláj pantumot", amelyet ez a ballada alkalmaz, Arany egy világirodalmi minta, Chamisso versei alapján alkalmazza (azaz egy német irodalmi mintát követ), s meg sem próbálja a törmelékes népballada verses formáját követni vagy bármilyen, a magyar folklórból ismert formát imitálni – vagyis kiindulásnak tekinti csupán a

populáris szöveget, s nem megvalósítandó végcélnak. Kritikusabb kommentárt igényelne annak kifejtése, hogy Arany verse vajon valóban besorolható-e az ún. Lenore-típusba, ahová általában be szokták illeszteni (bár ez nem a kötetnek felróható hiány, hiszen ott maga a *Bor vitéz* egyáltalán nincs is megemlítve). A Bürger nevezetes verse nyomán folklorisztikai típussá vált *Lenore* ugyanis csak nagy vonalakban rokonítható Arany-versével (bár az e kötetben közölt népballadára pontosabban rávetíthető), s ezeket az eltéréseket érdemes alaposan megfontolni. Hiszen éppen ezáltal lesz megragadható a *Bor vitéz* egyéni, a folklórtól függetlenedő karaktere, s így juthatunk közelebb Arany poétikai felfogásának működéséhez. Erről bővebben egyébként egy újabb tanulmányomban írtam (a kötet ugyan ezt sem regisztrálja, de a párhuzamos készülés miatt ez nem csodálható): Szilágyi Márton, „Arany, Chamisso, Bürger (Arany János: *Bor vitéz*)", in *„Óhajtom a classicus írók tanulmányát". Arany János és az európai irodalom*, szerk. Korompay H. János (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas, 2017), 233–243. Egyébként a népballada felbukkanása éppen azért jelentős újdonság, mert eszerint valószínűsíteni lehet, hogy Arany ismerhette a téma feldolgozásának azt a szüzséjét is, amelyet Lenore-változatnak szokás nevezni, tehát Bürger verse mellett ez a hagyomány is rendelkezésére állhatott – s éppen erre reagálva alakított ki egy teljesen egyedi, saját magától sem ismételt balladaszerkezetet.

A *Három árva* című népballadából hét változatot közöl a kötet (101–106). Ez több Arany-vershez is kulcsot jelenthet, pontosabban a Szendrey Júliával kapcsolatba hozható szövegek lélektani hátterét segíthet megvilágítani. Aranynak a Szendrey Júliával kapcsolatos véleményét részleteiben és árnyalataiban igen nehéz rekonstruálni, ám annyi bizonyosan kijelenthető, hogy őt is a Petőfihez való viszony tükrében ítélte meg a költő: komoly rokonszenvvel fogadta barátja menyasszonyaként és hitveseként, s csalódottan ítélte meg második házasságát, s nem is próbálta meg megérteni az asszony – egyébként a nyilvánosság előtt ki nem fejtett – érveit az újbóli férjhez menetel mellett. Mindazonáltal a Szendrey Júliával való szembefordulásig soha nem jutott el. (A kérdésről bővebben lásd Gyimesi Emese, „Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata", in: *„Ősszel": Arany János és a hagyomány*, szerk. Szilágyi Márton [Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018], 129–152.) Hagyományosan a házasság hírére adott költői reakciónak tekinti az irodalomtörténet (és a szélesebb irodalomértő közönség) *A honvéd özvegye* című verset; ám ennek kapcsán fontos számon tartani, hogy ezt a művet Arany egykorúan sem folyóiratban nem publikálta, sem életében egyetlen kötetébe nem vette föl. Arany teljes életművében még két olyan verses szöveg van, amely kapcsolatba hozható ezzel az élménnyel. Egyrészt az *Árva fiú* című vers (ez már benne volt a *Kisebb költemények* 1856-os, első kiadásában is), valamint *Az özvegy ember árvái* című töredék. Olosz Katalin kötetében a *Három árva* címen egyesített hét különböző változat azt valószínűsíti, hogy Nagyszalontán ismert szöveg volt az újabb házasságkötés miatt árván maradt gyermekekről szóló népballada. Ezeknek a szövegeknek az ismeretében jól megragadható Arany szövegalkotási módszerének egyik aspektusa is. *Az özvegy ember árvái* töredéke ugyanis azt mutatja, hogy Arany kísérletet sem tett a népballada formájának imitálására,

inkább a tőle a verses mesefeldolgozásokból ismert részletezőbb, epikus elbeszélés megvalósítására törekedett; az a műve viszont, amely formailag, retorikai felépítésében erős rokonságban látszik lenni ezekkel a szövegekkel, az *Árva fiú*, noha tartalmilag csak lazábban kötődik a népballada szüzséjéhez (ezt a szöveget a recepció szerint senki nem olvasta Szendrey Júlia ellen írott versként, részben talán a folklórelőzmény felismerhetősége miatt sem). Vagyis Arany nem a minél pontosabb imitálást próbálta meg ebben az esetben sem, hanem rögtön elmozdította a készen kapott verses szöveget egy másik művészi szerkezet kialakítása érdekében. Alighanem egyébként egy ilyen, az orális tradícióból ismerős szüzsé sokat segíthetett az erős morális elítélést tartalmazó ballada megfogalmazásában.

A férjgyilkos asszony (205–206) címmel közölt szöveget már korábban is ismerni lehetett, Szendrey Zsigmond közölte annak idején: „Sára néném", *Ethnographia*, 31 (1920): 59–60. Ebben a népballadában egy bizonyos Sára asszony az, aki megpróbálja a végtelen mosás révén tisztára mosni a férje meggyilkolásakor beszennyeződött lepedőt. A ballada szüzséjében nem nehéz felismerni az *Ágnes asszony* előképét. De csak ezt, mert ez esetben is Arany artisztikus, s egyáltalán nem imitatív szövegalakítása tűnik a szemünkbe. Sőt, innen nézvést még az Aranyballada címadása is jól mutatja a végiggondolt metaforikus szerkesztést: mert talán az sem véletlen, hogy a Sára név helyett itt Ágnes lett a ballada címszereplője. A név kiválasztása összefüggésben lehet a név etimológiájával, a 'bárány' jelentésű latin *agnus* szóval, amely a címszereplő bűnösségét és áldozatiságát egyszerre képes érzékeltetni (a versről kialakított felfogásomat, amelybe ez a mozzanat kiválóan beleillik, lásd Szilágyi Márton, *„Mi vagyok én?" Arany János költészete* [Budapest: Kalligram Kiadó, 2017], 227–229.)

S hogy visszatérjünk ahhoz, hogy Arany számára egy eleven hagyomány volt adva Szalontán: a 124. számú szöveg, a *Rózsa Sándor, Rózsa Sándor hova lettél* című (233–234) egy folklorizálódott Arany-vers – ezt a sajtó alá rendező nem ismerte fel, ezért ez az összefüggés nem szerepel a jegyzetekben. Pedig a helyzet nagyon érdekes. Ezt a verset Arany ugyanis nem vette fele egy kötetébe sem, viszont 1848-ban megjelent ponyván. Benne volt abban a kiadványban, amelyet Arany terjesztés végett fölajánlott Szemere Bertalannak: *Szabadság zengő hárfája. A magyar fiatalságnak Arany János.* Debreczenben Telegdy Lajosnál 1849. Ebben a nyomtatványban két vers jelent meg: a [Haj, ne hátra…] és a [Rózsa Sándor, Rózsa Sándor…] kezdetű szövegek. A füzet és a benne közölt versek Arany életében (újraközlés híján) gyakorlatilag kiszorultak az életműből, de egykorú publikálásuknak lehetett jelentősebb hatása; erről lásd Seres István, *Karikással a szabadságért: Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban* (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012), 168–170. A Szemerének küldött autográf levelet és ennek mellékleteit a legutóbb én közöltem, bár egyes elemei már korábban sem voltak ismeretlenek: Szilágyi Márton, „Egy többször elfelejtett (s újrafölfedezett) Aranylevél és vers-mellékletei", *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018): 205–216. Vagyis ebben az esetben félszázados távlatból a ponyva hatását lehet bizonyítani Nagyszalonta folklórjára. S azt is valószínűsíteni lehet, hogy – lokális formában – lehetett hatása annak a népművelői gesztusnak, amelyet Arany ekkor igyekezett megvalósítani: igényes irodalmi szövegekkel hozzájárulni az 1848-as forradalom és az utána következő

szabadságharc propagandájához. Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy ami egykorú gesztusként aktuális közlés volt (Rózsa Sándor, egy sajátos, s csak átmeneti „pályafordulat" után törvényen kívüliből szabadságharcossá válik) néhány évtized alatt mint kvázi-betyárvers épült be a folklórba, hozzákapcsolódva az alföldi betyárromantika időközben kiépült műfaji repertoárjához, meg persze Rózsa Sándor időközben kiteljesedett és legendásított élettörténetéhez. Ez a funkcióváltás még akkor is igen érdekes, ha ennek a versnek az esetében a folklorizáció szövegalakító eljárásai viszonylag kevés nyomot hagytak maguk után. A folyamatot nagyban árnyalja a Fábián Pistáról szóló prózai elbeszélések közlése, valamint Szendrey Zsigmondnak a nagyszalontai betyárballadákról szóló, mindmáig kiadatlan tanulmányának függelékben történő publikálása.

S ez a kérdés, valamint Fábián Pista említése már átvezet a kötet egy igen jelentős filológiai érdekességéhez is. Olosz Katalin teljes joggal hívja fel a figyelmet annak jelentőségére, hogy Arany 1851-ben „folklórgyűjtőként" is megmutatkozott a nyilvánosságban (349). *Fábján Pista nótája* címen ugyanis közzétett szöveget a Vahot Imre szerkesztette, rövid életű *Remény* című kiadványban (I. kötet, 1851, 6. szám, 334–336). Fábián István Nagyszalonta helyi nevezetességű betyárja volt, s a verses szövegekhez fűzött jegyzetben Arany úgy fogalmazott, hogy a második szöveget maga Fábián diktálta le elfogása után egy „városcselédnek" (értsd: városi alkalmazottnak), „mint ezt közlő bizonyosan tudja". Olosz Katalin megalapozottan következtet arra, hogy ez alighanem Aranyt magát jelentheti, azaz a „közlő" és a lejegyző „városcseléd" ugyanaz a személy lehet. A diktálás alapján történő lejegyzés, amelyet a kommentár hangsúlyoz, a folklórgyűjtés egyik, a korszakban jelenlévő, de ritkán megragadható módszeréhez közelíti Arany gesztusát: hiszen a szöveg elsajátítása és utólagos, emlékezetből történő leírása is a lehetséges lejegyzési módok között szerepelt a 19. század közepén. A közlés gesztusával Arany éppen a betyárballadákhoz való közvetlen viszonyát tette nyilvánvalóvá – noha ennek életművében gyakorlatilag nem maradt nyoma. Olosz Katalin kiadásának a jelentősége abban áll, hogy végre egyszerre és összefüggésében vált olvashatóvá maga a versszöveg és Arany hozzákapcsolt kommentárja; ezt ugyanis még a kritikai kiadás sem végezte el, csak Kodály és Gyulai 1952-es kötetének függelékében szerepelt. Ez a kis forrásközlés kimaradt a kritikai kiadásból, csak egy meglehetősen eldugott helyen lehet rábukkanni Arany jegyzetére (de csak arra), az első levelezéskötet adattárában: *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula és Sándor István, Arany János Összes Művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 887. Tehát magukat a verseket a kritikai kiadás nem is reprodukálta, pedig ez sem lenne érdektelen. Így aztán a készülő, új kritikai kiadásba mindenképpen fel kellene venni a verses szövegeket is, megítélésem szerint a versek első kötetébe, legalább függelékben.

Persze ez a néhány megjegyzés aligha merítette ki a nagyszalontai balladáskötet gazdag tanulságait. Nem is ez volt a célom. Csupán szerettem volna felhívni a figyelmet egy olyan kiadványra, amely valószínűleg az Arany-emlékév legértékesebb eredményei közé tartozik, s amely még nagyon sokáig ad új ötleteket Arany János és a folklórhagyomány közti bonyolult viszony megértéséhez.

Szilágyi Márton

Babits Mihály összes versei, 1, 1890–1905

Szerkesztette Somogyi Ágnes és Hafner Zoltán, a bevezető tanulmányt írta Kelevéz Ágnes (Budapest: Argumentum Kiadó – MTA BTK Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017), 468 l.

Megjelent a Babits Mihály verseit tartalmazó kritikai kiadás első kötete. Alighanem ez a legfontosabb tény, amit elsőként rögzítenünk kell. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének keretei között működő Babits Kutatócsoport harmincéves kutatómunkája kezd beérni azzal, hogy Babits költői életművének legkorábbi szakaszát az első fennmaradt zsengétől *(Köszöntő)* az 1905 decemberében keletkezett *[Más nyilt szájjal, száraz foggal…]* kezdetű töredékig tartalmazó első kötettel megindult Babits Mihály verseinek kritikai kiadás-sorozata. Az eltelt három évtizedben a Kutatócsoport tevékenysége – a feldolgozandó anyag jellegéből fakadóan – intézmények közötti összefogás keretében eddig is produkált fontos eredményeket. 1993-ban jelent meg Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczer Tibor, Nemeskéri Erika és Papp Mária által összeállított kéziratkatalógus négy kötete (*Babits Mihály kéziratai és levelezése. Katalógus. Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusa* [Budapest: Argumentum Kiadó – PIM, 1993]); a Stauder Mária és Varga Katalin által készített bibliográfia 1998-ban látott napvilágot (*Babits Mihály bibliográfia* [Budapest: Argumentum – Magyar Irodalom Háza – MTA Irodalomtudományi Intézet, 1998]), míg legújabban Róna Judit életrajzi kronológiái jelezték: folynak a kritikai kiadás előkészületei. (Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája: 1883–1908* [Budapest: Balassi Kiadó, 2011]; *1909–1914* [Budapest: MTA BTK ITI – Balassi Kiadó, 2013]; *1909–1914* [Budapest: MTA BTK ITI – Balassi Kiadó, 2013].)

A hosszúra nyúlt előkészítő munkát, miként a *Bevezető*ből is kiderül, számtalan előre nem tervezhető nehézség akadályozta. Az első kötet sajtó alá rendezését még Melczer Tibor kezdte el, ő azonban 2001-ben elhunyt, így az 1905-ig keletkezett versek szövegét végül Somogyi Ágnes rendezte sajtó alá, a keletkezéstörténeti jegyzeteket és a magyarázatokat pedig Hafner Zoltán készítette el.

A kritikai kiadás első kötetének 111 verse zömében a Babits-életmű eddig lényegében ismeretlen „zsengéit” tartalmazza. A kritikai kiadás sajtó alá rendezőjét elsődlegesen nem esztétikai szempontok vezérlik, feladata a már kanonizált szerzőhöz hitelesen hozzárendelhető valamennyi alkotás tudományos igényű szöveggondozása és szakszerű magyarázó jegyzetapparátussal történő ellátása. A *Babits Mihály összes versei* 1. kötete tehát másféle olvasási módot kíván meg, mint a népszerű vagy a válogatott szövegkiadások. A versek jelentős része irodalmi szempontból a művek önértékénél fogva igen kevés figyelemre tarthatna igényt, a modern magyar irodalom kibontakozása szempontjából jelentős életmű genezisének azonban eddig ismeretlen tartományát nyitják meg. A *Függelék*ben közölt *Kötetben először megjelenő versek listája* 68 tételt tartalmaz, s a megjelenésre vonatkozó jegyzetek tanúsága szerint ennek az anyagnak körülbelül kétharmada itt jelenik meg először nyomtatásban.

Rába György Babits költői életművének első periódusát feldolgozó monográfiájának (*Babits Mihály költészete: 1903–1920* [Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981]) kezdő időpontja 1903, a kritikai kiadás első kötete mintegy félszáz, ez előtt keletkezett verset ad közre. Ebből is kitűnik: a kritikai kiadás első kötete figyelemre méltó gyarapodását jelenti az eddig ismert Babits-életműnek, ennek következtében – függetlenül a szövegek esztétikai értékétől – a korai Babits költészetéről szóló jövőbeli tanulmányok és monográfiák számára ezek a versek már megkerülhetetlenek lesznek. S nem is csupán mint életrajzi adatok kerülhetnek be a korai pályaszakasz leírásába. A keletkezéstörténeti jegyzetek részletesen ismertetik az egyes motívumok életművön belüli alakulástörténetét, s azokat a hatástörténeti tényezőket (például Vörösmarty, Arany, Petőfi, Heine, Reviczky, Komjáthy, majd Baudelaire és mások lírája vagy éppen Nietzsche filozófiája), melyek meghatározhatták a korai versek formálódását. Ha a világirodalom klasszikusait fordító, modern költő kanonizált képének ismeretében olvassuk az *Egy tél Budapesten* című ciklus 15. darabjának következő strófáit, Babits irodalom-felfogásának eddig szinte ismeretlen mélyrétegeire bukkanhatunk: „Jó Petőfi, elveszlek, / Nem beszéltem veled régen, / Pedig aki téged el- / Feled, nagyon feledékeny. // Idegen dal időtöltést / Adhat percre a magyarnak, / De igazán múlatni csak / Egynek tud: a magyar dalnak."

Babits visszaemlékezéseiből tudjuk továbbá, hogy egyetemista évei alatt a korszak valamennyi divatos világnézetén átesett, s egy rövid ideig „rajongó szocialista" is volt. Ennek a periódusnak a költői dokumentumai a Melczer Tibor által már 1983-ban ismertetett *Viharjelek* mellett az *Egy könyv* című vers is. Az ezekhez hasonló kuriózumokat kereső olvasás bőséggel találhat a maga számára izgalmas darabokat a Babits-zsengék között.

1904 februárja körül keletkezett *A lírikus epilógja* című szonett (a kritikai kiadáson belüli sorszáma: 81.), innentől kezdve több ismert és jelentős Babits-verssel találkozhatunk a kötetben, melyek többsége a költő első, 1909-ben megjelent, *Levelek Iris koszorújából* című kötetének anyagát adják majd (*In Horatium, Óda a bűnhöz, Himnusz Irishez, Éjszaka!, Aliscum éjhajú leánya, Strófák a wartburgi dalnokversenyből*, *Recanati*, *A világosság udvara*, *Vérivó leányok*, *A halál automobilon* és az említett kötetzáró szonett), de Babits későbbi köteteiben is találunk ekkoriban született darabokat, egészen az 1905 márciusára datált *Egy perc, egy pille* című versig, mely majd az 1920-ban kiadott *Nyugtalanság völgyében* kerül kötetbe. A kritikai kiadásban közölt versek utolsó negyede tehát már közvetlenül a születő magyar irodalmi modernség kontextusában olvashatók, annak meghatározó darabjaiként.

A tudományos igényű kritikai szövegkiadás azonban nem elsősorban az életmű teljességének, a korábban kéziratos hagyatékban őrzött alkotások reprezentálásában különbözik a népszerű kiadásoktól, hanem a szöveggondozás minőségében és a szövegeket kísérő kritikai jegyzetapparátus meglétében. *A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata elé* címmel Kelevéz Ágnes írt bevezető tanulmányt, mely értékes információkkal szolgál a tudományos szövegkiadás munkálatai mögött zajló kutatói tevékenységről, Babits kéziratos hagyatékának történetéről és jelenlegi állapotáról, különös tekintettel a versek textológiai feldolgozása szempontjából lényeges kézirategyüttesekről,

mint például az első kötet anyagát is jelentős részben tartalmazó *Angyalos könyv* füzetei vagy a kalandos sorsú Osvát-hagyaték. A kéziratos és a nyomtatott szövegek szisztematikus feldolgozása révén megismerkedhetünk Babits publikálási szokásaival, a versek datálására és kronológiai rendjére vonatkozó alfejezet pedig már kifejezetten a sorozat textológia gyakorlatába vezeti be az olvasót.

A Babits-versek kritikai kiadása a költő műveit és kéziratban maradt töredékeit a keletkezésük legvalószínűbb időrendjében adja közre, tehát nem a költő által összeállított kötetek szerkezetét követi, mint például a Kosztolányi kritikai kiadás. Az első kötet az 1905-ig született verseket tartalmazza, míg a következők (a tervek szerint) ötéves bontásban publikálják az életmű adott periódusban keletkezett költői szövegeket. Babits azok közé a szerzők közé tartozik, akik tudatosan komponálták köteteiket, így egy gyűjteményen vagy akár cikluson belül is előfordul, hogy időben egymástól távol keletkezett versek kerülnek egymás mellé, s ez a tény a nagyobb szövegegységeket követő szerkesztésmód alkalmazását indokolná. Kelevéz Ágnes meggyőző argumentációja szerint azonban maga Babits is fontosnak tartotta műveinek keletkezéstörténetével kapcsolatos tények dokumentálását, amikor például Szilasi Vilmosnak és Szabó Lőrincnek vallott ezekről. Az Arany János egy életszakaszát feldolgozó, tervezett egyetemi szakdolgozata számára még egyetemistaként összeállította költőelődje műveinek kronológiáját is, így Babitsnak a keletkezéstörténeti időrend iránti érzékenysége is verseinek kronologikus feldolgozása melletti érvként szolgál. Az *Angyalos könyv* első két füzetének datálásai, a Szilasinak és Szabó Lőrincnek tett vallomások, majd később Török Sophie naptára és visszaemlékezései jelentős segítséget nyújthatnak az egyes művek keletkezési idejének megállapításához, de a vonatkozó források feldolgozása sok esetben korrigálhatja is ezeknek az adatait. Már az első kötet keletkezéstörténeti jegyzetei is több esetben pontosítják az *Angyalos könyv* tágabb időhatárait.

Kelevéz Ágnes külön alfejezetben tárgyalja Babits költői életművét összefoglaló gyűjteményes köteteket. Ez az áttekintés feltárja a versek kiadástörténetének legfontosabb aspektusait, s azokat a textológiai problémákat, melyekkel a kritikai kiadás szerkesztőinek is szembe kell néznie. Kelevéz leírásából kiderül, hogy 1945 és 1993 között nem volt olyan gyűjteményes Babits-kötet, melynek egyes darabjait cenzurális okokból ne csonkították volna meg. Fontos mozzanat továbbá az ismert életmű gyarapodása. A Török Sophie által sajtó alá rendezett és 1945-ben kiadott *Babits Mihály összes művei* tartalmazza a hátrahagyott versek egy jelentős részét, de itt említhetjük a Belia György gondozásában figyelemre méltó filológiai apparátussal a *Babits Mihály művei* sorozatban megjelent gyűjteményt, mely elsőként közli önálló műként a csak az esszék és novellák részeként megjelent verseket, összegyűjti az 1945 után különböző lapokban közölt költeményeket, emellett pedig a kéziratos hagyatékból is több darabot publikál. A hagyaték feltárásának a kritikai kiadás szempontjából is lényeges munkájához járult hozzá a Melczer Tibor válogatásában és szöveggondozásában megjelent *Aki a kékes égbe néz* című kötet, mely Babits kéziratos hagyatékából mintegy kilencven, addig publikálatlan verset, töredéket adott közre.

Kelevéz Ágnes sokrétű bevezető tanulmányának leglényegesebb pontja a mindössze kétlapnyi terjedelmű *Textológiai elvek* című rész. Láng József személyén keresztül, aki 2016-ban bekövetkezett haláláig évtizedeken keresztül vezette a Babits Kutatócsoportot, Babits verseinek kritikai kiadása szorosan kötődik az *Ady Endre összes versei* kritikai kiadás-sorozathoz, ennek legfontosabb következménye, hogy a kötetek szerkezete és szövegkritikai koncepciója a hagyományos textológiai elveket követi. Mindez azt jelenti, hogy a textológiai és filológiai szempontból legjobb minőségűnek tekintett alapszöveg kiválasztása után a szöveggondozó a szükséges javításokat elvégezve (tollhiba, nyomdahiba korrigálása) létrehozza a főszöveget, mely a kritikai szövegközlés alapja. Abban az esetben, ha a vers nem jelent meg nyomtatásban, vagy a nyomtatott szöveg nem tekinthető hitelesnek, azaz a szerző által javított vagy jóváhagyott szövegváltozatnak, a szöveggondozó az *ultima manus* elvéhez igazodik, azaz az utolsó szerzői kéziratot tekinti alapszövegnek. Nyomtatásban megjelent művek esetében az *ultima editio* elv az irányadó, mely szerint a szerző életében utolsóként megjelent, általa igazolhatóan javított és jóváhagyott utolsó nyomtatott variáns válik alapszöveggé. Az *ultima editio* a Babits életműre vonatkozóan azt jelenti, hogy bár még Babits halála előtt, 1941-ben megjelent válogatott verseinek gyűjteménye az Athenaeum gondozásában, ezt a beteg költő már valószínűleg nem tudta kellő alapossággal javítani, ezért a kötetben korábban publikált költemények kritikai kiadásának alapszövegét jellemzően az 1937-es, szintén az Athenaeumnál kiadott Összes versek adja.

A Babits kritikai kiadás tehát textológiai elveiben és gyakorlatában tehát (jórészt) az Ady versek kritikai kiadását követi, a főszöveget kísérő jegyzetapparátus azonban nem a kötet végére került, hanem közvetlenül az adott verset követi. A Babits Kutatócsoport továbbá lemondott arról, hogy az egyes versek recepciótörténetét feldolgozó összefoglalást készítsen, Hafner Zoltán és Somogyi Ágnes magyarázata szerint: „Babits egyes verseinek és köteteinek is olyan gazdag, napjainkig folyamatosan megújuló visszhangja van, hogy csak részleges áttekintése is szétfeszítené egy-egy kötet kereteit" (50). A versek főszövegét a mű keletkezésének megállapított ideje vagy időintervalluma követi, majd a kézirat jellemzőinek leírását és a megjelenésre vonatkozó adatokat olvashatjuk. A sajtó alá rendező *Szövegkritika* címszó alatt közli a szöveggondozói javításokat, valamint a költő saját javításait, több kéziratos vagy nyomatott variánssal rendelkező szöveg esetében pedig táblázatos formában teszi közé az egyes szövegváltozatok főszöveghez képest való eltéréseit. A legterjedelmesebb jegyzet a *Keletkezéstörténet*, majd – amennyiben szükséges – ezt követi a versekben található idegen vagy ma kevésbé érthető kifejezések magyarázata. Ezen túl a *Függelék* tartalmazza a szövegközlés során használt jelek magyarázatát, valamint az *Irodalom- és rövidítésjegyzék*et, a *Mutatók*ban megtaláljuk a kötetben közölt versek cím és kezdősor szerinti jegyzékét, a kötetben először megjelenő, valamint az 1903 és 1905 keletkezett és Babits köteteiben később megjelent versek listáját, valamint az 1905 után született, de a kritikai kiadás első kötetében hivatkozott műveknek a mutatóját. A kötetet Babits kéziratairól készült *facsimilé*k zárják.

Azok a kritikaikiadás-sorozatok, melyek előkészítő és kiadói munkálatai még

a rendszerváltozás előtt, gyakran még az 1950-es és 1960-as években indultak, kevésbé tudnak alkalmazkodni a friss textológiai trendekhez, hiszen a sorozat korábbi köteteinek szövegkiadói gyakorlata a később szerkesztett kötetek sajtó alá rendezőinek kezét is köti. Ezért az újabb textológiai elméletek alkalmazására azoknál nyílik lehetőség, melyek sajtó alá rendezése a 1990-es években vagy azt követően indultak, mint például a Kerényi Ferenc által kiadott *Az ember tragédiája* vagy a Kosztolányi-regények kritikai kiadása. A másik lehetőség, amikor a nyomtatott kiadás megjelenése után az új szövegelméletek recepcióját végrehajtva az elektronikus szövegkiadás is elkészült, mint például a Csokonai Vitéz Mihály- és Kazinczy Ferenc-összkiadások esetében, vö. Csokonai Vitéz Mihály Összes művei, szerk. Debreczeni Attila, főmts. Tóth Barna (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009–; http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/); Kazinczy Ferenc Összes művei, szerk. Debreczeni Attila, vezető mts. Bodrogi Ferenc Máté és Orbán László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009–; http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/).

A Babits kritikai kiadás tehát abba csoportba tartozhatna, mely már nyomtatott formában is teoretikus szempontból frissítette a hazai kritikai kiadások hátterét, ám textológiai eljárásaiban a hagyományos gyakorlatot követi. Találgathatnánk ennek okait (a hosszúra nyúlt előmunkálatok, Láng József az Ady-filológia és a hagyományos textológia megbecsült képviselője volt stb.), viszont semmi esetre sem kompetenciahiányról vagy az új irányzatokkal szembeni elméleti immunitásról van szó, hiszen a például a bevezető tanulmányt író Kelevéz Ágnes Babits *Angyalos könyv*ének füzeteit már két évtizeddel ezelőtt a genetikus szövegkritika módszereivel vizsgálta, és ennek eredményeként tett javaslatot a művek korábbi kronológiai rendjének újragondolására, vö. *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1998). Eredményei a jelen kritikai kiadás első kötetének összeállításakor is termékenyen hasznosultak. Másrészről a hazai nyomtatott kritikai kiadások gyakorlata is azt mutatja, hogy azoknál a vállalkozásoknál, melyek – jellemzően – Hans Walter Gabler *Ulysses*ének szinoptikus kiadói gyakorlatát követik (például Kerényi *Tragédia*-kiadása), az elméleti innovációnak a kiadói és olvasói elvárások szabnak határt. Más szóval: egy genetikus jegyzetapparátussal ellátott szöveg, mely a hozzáértő kutató számára a mű genezisére vonatkozóan értékes információkat tud közölni, az átlag olvasó számára gyakorlatilag olvashatatlanná teszik a szöveget, s így a szakmainál szélesebb közönség érdeklődésére számot tartó kiadó szemében egy tisztán genetikus kiadás nem kínálkozik jó üzletnek. Harmadrészt: az MTA Textológiai Munkabizottsága a tudományos szövegkiadásra vonatkozó, jelenleg érvényes *Alapelvek* (http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf) kidolgozása után sem függeszti fel a Péter László által összeállított textológiai szabályzatot („Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata", in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil [Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003], 114–131), hanem – megváltoztatva annak státuszát – mint ajánlást tartja meg. A Babits kritikai kiadás tehát mindezeket figyelembe véve megfelel a hazai tudományos szövegkiadás gyakorlatának. Noha a versek-

nek a keletkezés időrendjét követő közlése ebben a formájában is dokumentálja az adott költői életmű korai szakaszának *genezisét*, az új szövegelméleti belátások érvényesítése majd a Babits-korpusz digitális filológiai feldolgozásától várható, mely (ahogy ezt a bevezető tanulmány előlegzi) a tudományos szövegkiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok online tudástárán, a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet közös szolgáltatásaként működtetett *Digiphil* projekten belül lesz elérhető.

„Itt a jelesség maga a korrektség, a hibátlanság, sokszor szinte negatív valami, szerény munka ez, mely nem nyit teret a dicséretre, s csupán hibáiban ad fogózót a szónak. Ilyennemű munka úgy legjobb talán mint az asszony, ha legkevesebbet lehet beszélni róla." Ezeket a sorokat Babits írta le a filológiai tevékenységről („Könyvről könyvre: Balassa: Ami még kimaradt", *Nyugat* 14, 8–9. sz. [1924]: 591–606, itt: 605). Ha ennek szellemében nézzük a Babits-versek kritikai kiadását, akkor röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a sajtó alá rendező pontos munkát végzett, a szövegkritikai jegyzetek – amennyiben az anyag megkívánta – részletesen dokumentálják az egyes variánsok közötti szövegeltéréseket, a szöveggondozó emendációit és a szerző kéziraton végrehajtott javításait. A keletkezéstörténet a rendelkezésre álló adatok révén igyekszik minél pontosabban leírni a művek születésének vélhető körülményeit, és indokolni a datálást, emellett kitér azokra a költői és szellemi hatásokra, melyek az egyes versek keletkezését befolyásolhatták.

Ha mégis kritikai észrevételt teszünk, akkor az nem elsősorban a sajtó alá rendező és a jegyzeteket összeállító filológus munkáját minősíti, hanem inkább a hagyományos textológiai tevékenységből fakadó problémákra világít rá. A jegyzetapparátus szerkezetén túl a Babits kritikai kiadás eltér az Ady-kiadástól abban, hogy a Babits-szövegek sajtó alá rendezői nem írják át mai helyesírás szerint a verseket, hanem megtartják az eredeti nyelvi-ortográfiai sajátosságokat. Kelevéz Ágnes tanulmánya beszámol arról, hogy – az eredeti szöveghez ragaszkodó – Babits hogyan dolgozta át verseit az újabb kiadások során. Az 1928-as összegyűjtött, *Versek* című kötetnél visszatér az *Angyalos könyv* írásmódjához, az 1937-es gyűjteményében pedig egyes versek esetében a korai variánst adja ki újra. Ez tulajdonképpen kellő indokot szolgáltat a korabeli helyesírástól is eltérő és Babitsra jellemző írásmód rögzítésére, s bár az „archaizálás" elsősorban a magánhangzók időtartamának jelölésére vonatkozik, a kéziratban maradt korai versek esetében a mássalhangzók hosszúságának a jelölésében is megőrzi az eredeti változatot. A legszembetűnőbb az 1904. február–márciusban keletkezett *Rosz a szemem. Közelre nem jól lát ő*, melynek címében és kezdő soraiban háromszor szerepel a *rossz* melléknév rövid mássalhangzós formában, a mai olvasó számára szokatlan, de a textológiai eljárás következetessége szempontjából helyes alakváltozat. A költőre jellemző egyéni írássajátosság megőrzésében a szerkesztők végső soron a Péter László-féle szabályzatot követték, mint ahogy abban is, hogy a korai kéziratokra jellemző *c* hangértékű *cz*-t minden esetben *c*-re módosították. Kérdés azonban számomra, hogy ezt a mai szempontból régies írásmódot nem lehetett volna a szerző írásgyakorlatára jellemző, korfestő erejű jelenségnek felfogni, s kritikai kiadás szövegében is rögzíteni?

A szövegek sajtó alá rendezését akkor tudjuk ellenőrizni, ha kezünkben van a főszöveg kialakításának alapját jelentő kézirat vagy nyomtatott variáns. Utóbbi az új Babits-kiadásban szereplő versek jelentős részénél az 1937-ben kiadott gyűjteményes kötet, melynek pdf-másolata a Magyar Elektronikus Könyvtárban is megtalálható (Babits Mihály Összes versei, 1902–1937 [Budapest: Athenaeum, 1937]; http://mek.oszk.hu/07200/07278/07278.pdf). Más a helyzet akkor, amikor az alapszöveg még publikálatlan kézirat, mely jelenleg kizárólag valamelyik archívumban érhető el. Ebben az esetben a kritikai kiadás olvasója (vagy recenzense) kénytelen ellenőrzés nélkül hitelt adni a sajtó alá rendezőnek, olyan esetekben is, ha gyanú ébred benne egy-egy átírás pontosságával kapcsolatban. Ilyen például az 1901-es datálású *Játékok* című ciklus 13–15. sorai, melyekben a következőt olvashatjuk: „Sss te a / Gyűrűdet / Tova kicsi szálon:" Itt a sorkezdő tripla 's' kelthet gyanút, ha azonban mégis lehetőségünk van ellenőrizni az *Angyalos könyv* vonatkozó fólióját (OSZK Fond III/2356. 4.), akkor persze láthatjuk, a kezdősor átírása helyes.

Hasonló problémákat vett fel a különböző versvariánsok eltéréseit szemléltető táblázat. Ebben az esetben azonban nem elsősorban a szerkesztői munka kontrolljáról van szó, hanem arról, hogy ez a táblázatos szemléltetés mennyiben képes bemutatni a szövegvariációkat, s ezáltal a szöveg alakulástörténetét, például akkor amikor egy műnek – mint *A halál automobilon* című versnek – a két autográf kézirata mellett hat nyomtatott variánsa is van. A hagyományos textológia elveket követő kritikai kiadás korlátairól van ez esetben is szó, melyen majd remélhetőleg a versek digitális textológiai feldolgozása és elektronikus kiadása fog túllépni, amikor is osztott képernyőn egyszerre válnak megjeleníthetővé a különböző metaadatolt szövegváltozatok.

A keletkezéstörténeti jegyzetek alapfeladata, hogy a művek születésének körülményeit feltárja, s ez alatt hagyományosan a keletkezés életrajzi összefüggéseinek számbavételét értjük. Mindezt maradéktalanul és hitelesen elvégezni akkor sem könnyű feladat, ha egyébként az adott költői életszakasz rekonstruálására vonatkozóan bőséges anyag áll rendelkezésünkre, a korai pályaszakaszra vonatkozóan pedig mindez még nagyobb kihívást jelent. A Babits kritikai kiadás keletkezéstörténeti jegyzetírója tehát kényszerhelyzetben van, amikor rekonstruálnia kell nemcsak a művek születésének körülményeit, hanem például egy korai szerelmes versben konkretizálnia kell, ki is a szeretett személy, akiről vagy akihez a vers szól. Hafner Zoltán ezekben az esetekben körültekintően veszi számba a rendelkezésre álló dokumentumok alapján a szóba jöhető személyeket, kategorikus kijelentések helyett a valószínűség megállapítására törekszik. A *Reggeli séta* esetében viszont olyan életrajzi töredékekből igyekszik levezeti a versben megjelenített tejes legény figuráját, amelyek igencsak kérdésessé teszik az eljárás relevanciáját. A tejes legény alakjával kapcsolatban (aki – ahogy a versből megtudhatjuk – leszólja a pesti egyetemista fiúkat, hajdan a Pilvaxba járt, a fia pedig a kolozsvári egyetemen tanult) már Belia György is azt feltételezi, hogy azt Babits két közeli rokonáról, Ujfalusy Imréről vagy Kelemen Mihályról mintázhatta. A vers jegyzete lényegében ezekhez szolgáltat további életrajzi adatokat, az azonban nem derül ki, hogy az említett nagybácsik végül hogyan alakulnak át pesti tejesemberré. Lehetséges, hogy ezút-

tal helyesebb lett volna megmaradni annál a számomra valószínűbb feltételezésnél, hogy a vers életrajzi háttere egy reggeli találkozás a valamikori fővárosi tejes legénnyel.

Ezek a kritikai észrevételek jórészt tehát a választott metodika következményei, melyekkel a kritikai kiadás későbbi köteteinek is szembe kell majd nézniük. Lényegesebb azonban azt kiemelni, hogy a 2017-ben kiadott első kötettel megindult Babits verseinek kritikaikiadás-sorozata, mely remélhetőleg a jövőben új köteteivel termékeny módon gazdagítja a Babits-filológiát és általában a hazai textológia gyakorlatát.

Szénási Zoltán

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
122(2018)

Szabó G. Zoltán (1943–2018)

Ez év áprilisában köszönthettük fel 75. születésnapján, azon a napon, amikor befejeződött ötéves munkája, amelyet a nyugdíj után mint emeritus kutató professzor végzett az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete számára. Ez alatt elkészítette az általa főszerkesztett sorozat, a *Kölcsey Ferenc Minden Munkái* című kritikai kiadás *Levelezés* szekciójának utolsó, ötödik kötetét. Mint beszámolt róla az érdeklődő kollégáknak, a befejezés előtt állt már Kölcsey utolsó, Szatmár megyében töltött éveinek háttéranyagát feldolgozó, a megyei levéltár teljes anyagának átnézése után megszerkesztett és jegyzetelt kötet is, amely bemutatja azt a férfiút, aki az országgyűlési követségről való lemondása után is, a megyei politika ügyeit intézve megmaradt a reformkori politika egyik megkerülhetetlen vezéralakjának. Néhány hónap múlva ez a kötet is elkészült, már csak lektorálásra és kiadásra vár, ám nem sokkal e munka papírváltozatának véglegesítése után, szeptember 14-ről 15-re virradó éjszakán Szabó G. Zoltán agyvérzést kapott, és sajnos ez a sérülés gyógyíthatatlannak bizonyult, mert a beteg hathetes kóma után a gondos ápolás ellenére október 27-én elhunyt.

Évfolyamtársak voltunk és az egyetem óta barátok, ezért talán megengedi az olvasó, hogy a továbbiakban csak Zolinak nevezzem. Zoli tehát a magyar reformkor irodalomtörténetének egyik legnagyszerűbb kutatója volt. Győrben született és ott is érettségizett a Révai Miklós Gimnáziumban, majd – még az egyetem előtt – a város Kisfaludy Károlyról elnevezett megyei könyvtárában kezdett dolgozni (1960–1962), ahol különleges programot vezetett: kis falvakba telepített kisebb letéti könyvtárakat. 1963 és 1968 között elvégezte az ELTE magyar nyelv és irodalom, valamint könyvtár szakát; szakdolgozatát könyvtártudományból írta, címe: *Tudományos könyvtárak korszerű tájékoztató szolgálata*. 1966-tól az Eötvös József Kollégium tagjaként francia nyelvet is tanult.

Végzés után előbb egy évig az Országos Mezőgazdasági Könyvtárban dolgozott, majd a Középiskolai Fiúdiákotthonban volt nevelőtanár, 1972 és 1984 között pedig a Nemzetközi Előkészítő Intézet könyvtárvezetője lett, majd midőn teljességgel újjászervezte a könyvtárat, kinevezték tanárrá. Komolyan vette hivatását. (Rémült vietnámi hallgatóit például egy ízben mind összegyűjtötte, és azok végigjegyzetelték másfél órás előadásomat, amelyet mint meghívott vendég tartottam nekik Bálint Sándor művei alapján a húsvéti magyar népszokásokról. Végül megkérdeztem, miközben Zoli sátánian mosolygott, hogy értettek-e mindent, és van-e valami kérdésük. A legbátrabbik azt mondta, hogy amit a Jézusról mondtam, azt nem értették, de azt szeretné kérdezni, hogy bort vagy virágot illik-e vinni a csajoknak locsoláskor.)

Hosszú éveken keresztül rendszeresen dolgozott a legkülönbözőbb könyvtártudományi szaklapoknak is. 1975-ben az ELTE-n még egy posztgraduális nyelvészeti tanfolyamot is elvégzett. Az idegen nyelvek közül a francián kívül tudott még németül, angolul, oroszul, horvátul, latinul, és belekóstolt az ógörögbe is. Anyaintézete az 1974–75-ös tanévben kiküldte Vietnámba, ahol is a Hanoi Idegennyelvű Egyetem magyar lektori állását töltötte be; kitűnő munkájáért a következő évben Vietnám a barátsági emlékéremmel tüntette ki. Majd 1980-ban három hónapig a Kairói Egyetem magyar tanszékén dolgozott mint lektor, az 1980-as évek első felében pedig a Zágrábi Egyetemen tanított magyar nyelvet és irodalmat. Közben természetesen tudománnyal is foglalkozott: az ekkor gyűjtött anyagból publikálta később kiváló tanulmányát a reformkori horvát sajtó Petőfi-képéről. 1984-ben került az Irodalomtudományi Intézetbe tudományos munkatársként; ettől kezdve csak másodállásban oktatott – a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen – magyar nyelvet külföldieknek.

Első nagyszabású intézeti feladata a Sőtér István főszerkesztésében készülő komparatisztikai kézikönyv, *A magyar irodalom a világirodalom folyamatában* harmadik kötetének (1820–1870) szerkesztése volt, Lukácsy Sándorral és velem együtt. Ebbe a kötetbe olyan szerzők írtak különböző fejezeteket, mint például Bényei Miklós, Ferenczi László, Gergely András, Horváth Károly, Sőtér István, Szegedy-Maszák Mihály és Széles Klára. Ez a munka az 1985-ös év végéig el is készült, azonban sajnos sosem jelent meg. (Érdemes volna egyszer megjelentetni!) Szintén 1984-ben egy küldöttség tagjaként Belgrádban tárgyalt a Szerb Tudományos Akadémiával a két intézmény együttműködéséről. 1986-tól 1991-ig az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztőbizottsági tagja volt, ő volt felelős a *Szemle* rovatért. Emellett ezekben az években betöltötte az Intézeti Közalkalmazotti Tanács elnökségének feladatkörét is.

Kölcseyvel kapcsolatos első munkája a fentebb említett komparatista kézikönyvbe írott fejezet volt. Emellett a Kiss József és Martinkó András főszerkesztésében készülő második Petőfi kritikai kiadás II. és III. kötetének munkálataiban is részt vett (1983, 1997). Ez utóbbihoz kapcsolódva kapta meg következő nagy kutatási területül a márciusi ifjak irodalmi tevékenységének feldolgozását, különösen sokat foglalkozott és publikált Vasvári Pál kéziratos hagyatékáról. Kutatásai közben 1987-ben Párizsban is bukkant ismeretlen levéltári adatokra a márciusi ifjakkal kapcsolatban. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetével való közös munkaterv alapján őrá bízták 1986-ban a készülő magyar nagyszótár 19. századi kötetéhez készülő gyűjtés főszerkesztését is. Emellett elsajátította az intézet által szervezett tanfolyamokon az új textológiai feladatok megoldásához nélkülözhetetlen számítógépes programok ismeretét. Reformkori kutatásait támogatta az Intézet, és így nem csupán az 1986-os bécsi nemzetközi hungarológiai konferencián tudott részt venni és nagy sikerű előadást tartani, hanem például az 1992-ben a kolozsvári egyetem által rendezett és a magyar irodalom egyetemes értékeinek szentelt konferencián is, ahol elnöki feladatot vállalt, továbbá levéltári kutatásokat is folytatott Erdélyben, először Kolozsvárott 1994-ben. Levéltári anyagokat gyűjtött továbbá Pozsonyban, Turócszentmártonban és Kassán is (először 1993-ban). Immár az Intézet tagjaként küldték ki tanárnak Dél-Koreába, a szöuli Hankuk Idegen Nyelvű Egyetem Közép-Kelet-Európai Intézetének magyar tanszékére (1990–1994). Magyar

nyelvet és irodalmat tanított, kétkötetes angol nyelvű magyar nyelvkönyvét a koreai hungarológiai oktatásban ma is használják. Hazatérése után megbízták a régóta tervezett Kölcsey kritikai kiadás munkálatainak társ-főszerkesztőségével – Dávidházi Péterrel együtt –, majd két év múlva a sorozat főszerkesztésével. Ő maga vállalkozott a *Versek és versfordítások* 1200 lapnyi kötetének (2001) és a *Levelezés* köteteinek sajtó alá rendezésére, ezek meg is jelentek (2005–2017, mindösszesen 4249 lap); továbbá irányította azon kollégák munkáját, akik a sorozat többi kötetét rendezték sajtó alá. Szigorú volt és eredményes. Ezt igazolja az is, hogy jelenleg már tizenkettedik köteténél tart a sorozat. Megkerülhetetlen feladata lesz Intézetünknek, hogy találjon egy új sorozatszerkesztőt, aki fel tud nőni majd Szabó G. Zoltán felkészültségéhez és munkabírásához. Más könyvei is kapcsolódnak a Kölcsey kritikai kiadáshoz. Első helyen kell említeni *A kézirattól a kiadásig (Kölcsey Ferenc verseinek szöveghagyománya)* című munkáját (1999), amelyet kandidátusi értekezése alapján dolgozott ki, és amelyben tisztázta az eljövendő kritikai kiadás textológiai alapelveit. Azután ide kell számítanunk a Kölcsey könyvtáráról szóló könyvét (*Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, 2010), valamint a Matúra sorozatba készült kommentáros Kölcsey-válogatást (1997), az Osiris Kiadó számára készített Kölcsey-kötetet (*Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis,* 2008), továbbá az OSZK és az Argumentum kiadásában megjelent *A magyar Himnusz képes albuma* című kiadványba írott nagy keletkezéstörténeti és értelmezési tanulmányát. Szabó G. Zoltán Kölcsey-kutatásait igazából azonban a Magyarok Emlékezete című sorozatban megjelent, minden szempontból újszerű és hézagpótló Kölcsey-életrajza koronázza meg (*Kölcsey Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2011).

Ezen a helyen nem lehet felsorolni sok-sok tanulmányát, amelyeket Vörösmartynak, Petőfinek vagy más reformkori íróknak szentelt. Azt viszont mindenképpen meg kell említeni, hogy különösen vonzódott a humoros műfajokhoz is, amit ékesen tanúsít a – nagyrészt reformkori – nyelvkönyvekből készített válogatása, a *Ne sajnálja a száját kinyitni – Társadalmi szokások a nyelvkönyvek tükrében* (Magvető, 1978), amelyhez nem sajnált előszót írni maga Örkény István sem. (Zolinak nagyon sok íróbarátja is volt, legfőképpen talán Mészöly Miklóst, Czakó Gábort és Esterházy Pétert emelném ki.) Érdemes megemlíteni pontos, tömör, és ha kell, metszően ironikus könyvkritikáit is; ezekből sokat írt például a *Négy évszak* című lapba, amely a betiltása előtti utolsó évben tulajdonképpen a Mozgó Világ reinkarnációjaként működött. Szinte kísérteties, hogy Zoli végül is halálos balesetének napján jelent meg az ÉS-ben egy cikk, amely az ő egyik ironikus tanulmányára vonatkozott, amelyet a feljelentőkről jelentetett meg a 2000 hasábjain (2007). Sosem titkolta politikai meggyőződését, ezért lehetett ő a Vásárhelyi Miklós hetvenedik születésnapjára három gépiratos példányban kiadott monumentális (három kötetes) intézeti emlékkönyv egyik szerkesztője 1987-ben. Külön kell megemlékeznünk arról a művéről, amelyhez az anyagot még az 1980-as évek elején kezdte gyűjteni zágrábi kiküldetése idején, és ahol például – nem találván más használható példányt – Pázmány Péter *Kalauzát* retorikai szempontból abból a példányból cédulázta ki, amely annak idején a szerző gyámfiának, Zrínyi Miklósnak a tulajdona volt. Itthon azután olyan erkölcsi nyomást gyakorolt rám, hogy kénytelen voltam megírni a magam részét, és így készült el a *Kis magyar retorika* (1988), amelyet azóta már

kétszer is újra megjelentettek (1997, 2016), ugyanis addigra már a könyvtárakból is elloptak az első kiadás példányait. Azt kell mondani, hogy igen vidám munka volt; vagy két hónapon keresztül minden délután találkoztunk, és szép lassan megírtuk az egészet; ahogy mentünk végig a görög és latin retorikai terminológián, hol neki jutott eszébe egy lehetőleg jó abszurd példa, hol nekem. Mindenesetre annak nagyon örültünk, hogy a vége felé, az allegória bemutatására találtunk egy meglehetősen aktuálisnak tűnő Kossuth Lajos-idézetet, amelyben a jeles rétor az oroszokat szidja, amiért megszállták Lengyelországot. Végül is az ember, még ha filosz is, nem szakadhat el a rögvalóságtól…

Egyetemi doktori értekezését az 1988–1989-es tanévben védte meg, kandidátusi értekezését 1995-ben, majd ő volt a legelső irodalomtörténész, akinek az MTA doktori tanácsa engedélyezte, hogy ne hagyományos értekezést, hanem a Kölcsey kritikai kiadás monumentális I. kötetét nyújtsa be doktori disszertáció gyanánt. Ezáltal mintegy ő érte el, hogy a textológia mint tudományág megkapta azt a hivatalos elismerést, amelyet sokáig hiába próbált meg kivívni. Érthető, hogy a még 1996-ban neki ítélt Oltványi Ambrus-díj után a Kölcsey-filológia terén elért eredményeiért 2011-ben megkapta a Tarnai Andor-díjat s ugyanabban az évben a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjét is.

Voltunk együtt Zágrábban, Belgrádban, Olaszországban, de Kínában is. Csöcsiang tartományban, Hangcsoutól délre. Itt mindkettőnknek verset kellett írni egy csörgedező patak partján, ahol tündérnek öltözött hostessek finoman díszített porcelán pálinkáscsészéket eregettek le a vízbe, és aki sikeres verset írt, az kapott egy nyeletnyit. (Ez a Költők Parkjában volt, ahol a Kr. u. 3. században egy költő- és alkoholistakompánia unalmában feltalálta a kalligráfiát, és a kertben alkalmazott tündérek nemcsak magát a verset, hanem a szépírást is bírálták. Mit meg nem tesz az ember, hogy tovább ihassék!) Elmentünk egyszer Kávára, ez Pesthez közel van, és – mivel akkor a költő Szemere Pálnál lakott – Kölcsey háromszor is volt ebben a picinyke faluban. Itt írta például *Borkirály* című gyönyörű versét 1814-ben. Ez anakreóni bor- és szerelemkultuszról dalol, de Kínában is elmenne. Voltunk együtt Aszódon is, ahol a mai napig őrzik a múzeumban a kisdiák Petőfi egykori könyvtári kölcsönzéseinek listáját; Zoli végignézte, és elégedetten bólogatott, mert e könyvek nagyobb részét már olvasta.

Az elmúlt két évben folyton ex libriseket ragasztott a könyveibe. Több ezer, válogatott és nagyon ritka könyvekből álló gyűjtemény, amely nélkülözhetetlen mindenkinek, aki nem elégszik meg azzal, hogy egész nap a levéltárban vagy az Akadémiai Könyvtárban ül, hanem még otthon is tovább akarja folytatni az időutazást Petőfivel vagy Kölcseyvel. Mondta, hogy ha egyszer meghal, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumé lesz az egész könyvtára.

> Mit tegyünk Édes Barátom? Egymás után jár el bennünket a' sor; meg kell adni magunkat. A' philosophia, 's a' philosophiánál jobb és boldogítóbb vallás segítsen bennünket azon iszonyodást eltűrni, melly az illyen scénák feltűntekor a' gyönge emberi természetet felriasztja. (Kölcsey – Kende Zsigmondhoz, 1823. augusztus 21.)

Szörényi László

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az ***ItK* 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a ***Camoenae Hungaricae*** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

http://itk.iti.mta.hu

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az ***ItK*** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

http://epa.oszk.hu/00000/00001

Új könyvek

Ajkay Alinka. *„inkább magyarúl": Az 1808-as tübingeni pályázat a magyar nyelvről.* Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

Garadnai Erika. *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbár Mátyás, Pósaházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája.* Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

Magyar Balázs Dávid. *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról.* Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

„Ősszel": Arany János és a hagyomány. Szerkesztette Szilágyi Márton. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

Papp Ingrid. *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon.* Historia Litteraria 34. Budapest: Universitas Kiadó, 2018.

Előkészületben

Domokos Mariann és Gulyás Judit, szerk. *Az Arany-család kéziratos mesegyűjteménye és Arany László „Eredeti népmesék" kiadása.* Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó, 2018.

Szénási Zoltán: *Néma várostrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt.* Irodalomtudomány és Kritika. Budapest: Universitas Kiadó.

Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa. Szerkesztette Hász-Fehér Katalin. Budapest: MTA BTK–Universitas Kiadó.

Arany János: *Kisebb költemények 3. (1860–1882).* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette S. Varga Pál. Kiadó Arany János Munkái, kritikai kiadás. Budapest: MTA BTK–Universitas.

Arany János: *Elbeszélő költemények.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Török Zsuzsa. Arany János Munkái, kritikai kiadás. Budapest: MTA BTK–Universitas Kiadó.

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentes Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2018.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft